

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN EĞİTİMİ) ANABİLİMDALI

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TÜRKÇÜLÜK AKIMINDA
EĞİTİM, DİN EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ**

Doktora Tezi

Şeref GÖKÜŞ

Ankara-2013

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN EĞİTİMİ) ANABİLİMDALI

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TÜRKÇÜLÜK AKIMINDA
EĞİTİM, DİN EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ**

Doktora Tezi

Şeref GÖKÜŞ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Cemal TOSUN

Ankara-2013

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN EĞİTİMİ) ANABİLİMDALI

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TÜRKÇÜLÜK AKIMINDA
EĞİTİM, DİN EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Cemal TOSUN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı:

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../201...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

.....
İmzası
.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	
A-ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ.....	1
B-ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	13
C-ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI.....	15
D-ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	16

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇÜLÜK AKIMI:

DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE TEŞKİLATLANMASI

I-TÜRKÇÜLÜK AKIMININ DOĞUŞUNA ETKİ EDEN NEDENLER

A- Türkçülük Akımının Doğuşuna Etki Eden İç Nedenler

1-Osmanlı İmparatorluğu'nun İçerisinde Bulunduğu Durum.....	18
2-Osmanlı'daki İlmî-Kültürel Türkçülük ve İlk Türkçülerin Faaliyetleri.....	30

B- Türkçülük Akımının Doğuşuna Etki Eden Dış Nedenler

1-Fransız İhtilali ve Osmanlı'ya Yansımaları.....	36
2-Batı'daki Türkoloji Çalışmaları.....	40
3-Kafkasya Türklerinin Yaptığı Faaliyetler.....	43

II-İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TÜRKÇÜLÜK AKIMININ TEŞKİLATLANMASI

A- Türkçülük Akımının Teşkilatları

1-Türk Derneği.....	46
2-Türk Yurdu Cemiyeti.....	49
3-Genç Kalemler Hareketi.....	50
4-Türk Ocakları.....	50

B- Türkçülük Akımının Yayın Organları

1-Türk Derneği Mecmuası.....	52
2-Türk Yurdu Mecmuası.....	53
3-Genç Kalemler Mecmuası.....	54
4-İslam Mecmuası.....	55
5-Muallim Mecmuası.....	56

III- TÜRKÇÜLERİN ÜZERİNDE DURDUKLARI TEMEL MESELELER VE GÖRÜŞLERİ

1-Millet ve Milliyet.....	58
2-Medeniyet.....	61
3-İktisat	65
4-Aile	71
5-Ahlak	75
6-Kadın	80
7-Din	87
8-Dil	97

İKİNCİ BÖLÜM
TÜRKÇÜLERİN EĞİTİM-ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİ

I-İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİM FAALİYETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ.....108

II-TÜRKÇÜLÜK AKIMININ EĞİTİM-ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİNE YÖN VEREN DÜŞÜNÜRLER.....113

1-İsmail Gasıralı.....114

2-Ziya Gökalp.....124

3-Ahmed Ağaoğlu.....132

III-TÜRKÇÜLERİN EĞİTİM-ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİ

1-Aile Eğitimi.....137

2-Anaokullarında Eğitim.....140

3-İlkokullarda Eğitim.....143

4-Kızların Eğitimi.....147

5-Beden Eğitimi.....150

6-Sanat Eğitimi.....155

7-Özel Eğitim.....160

8-Öğretmenlik Mesleği ve Öğrenci Kabiliyeti.....163

9-Çocukların Eğitiminde Kullanılan Metodlar.....166

10-Eğitimde Kullanılan Ders Araç-Gereçleri.....170

11-Darüleytamlar.....172

12-Yabancı Okullar.....176

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKÇÜLERİN DİN VE AHLAK EĞİTİM-ÖĞRETİMİ GÖRÜŞLERİ

I-MEDRESELER

A-Medreselerin Islah Edilmesinin Gerekliği.....180

B-Medreselerin Islahı İle İlgili Görüşler

1-Medreselerin Fiziki Durumu.....186

2-Medreselerin Teşkilat Yapısı.....189

3-Medrese Hoca ve Talebeleri.....190

4-Medreselerdeki Ders Programları.....196

II-OKULLARDA DİN EĞİTİM-ÖĞRETİMİ

1-Okullardaki Din Eğitim ve Öğretimi.....200

III-AHLAK EĞİTİM-ÖĞRETİMİ

1-Türkçülere Göre Ahlak Eğitim-Öğretimi.....207

IV-YAYGIN DİN EĞİTİMİ

A-Camilerde Yaygın Din Eğitimi

1- Eğitim Mekanı Olarak Camiler.....213

2-Din Görevlileri.....215

2- Vaaz ve Hutbeler.....218

B-Yaygın Din Eğitiminin Bireysel ve Toplumsal Faydaları.....226

C-Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye Çevrilmesi.....230

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....235

BİBLİYOGRAFYA.....253

ÖZET.....304

ABSTRACT.....305

KISALTMALAR

C.	:Cilt
S.	:Sayı
Y.	:Yıl
B.	:Baskı
s.	:Sayfa
A.g.e.	:Adı Geçen Eser
A.g.m.	:Adı Geçen Makale
İst.	:İstanbul
Ank.	:Ankara
Çev.	:Çeviren
Haz.	:Hazırlayan
Bkz.	:Bakınız
V.b.	:Ve Benzeri
KBY	:Kültür Bakanlığı Yayınları
MEB	:Milli Eğitim Bakanlığı
EÜY	:Erciyes Üniversitesi Yayınları
TTKY	:Türk Tarih Kurumu Yayınları

MEBY	:Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
TKAE	:Türk Kùltürü Araştırma Enstitüsü
TTKB	:Türk Tarih Kurumu Basımevi
İBÜY	:İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
TDVY	:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
AÜSBFY	:Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakùltesi Yayınları
AÜDTCFY	:Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakùltesi Yayınları

ÖNSÖZ

İkinci Meşrutiyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun on yedinci yüzyıla başlayan kötü gidişata çare arama girişimlerinin ortaya çıkardığı siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik sonuçların yoğun bir şekilde tartışıldığı çok önemli bir zaman dilimidir. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte oluşan serbest ortam nedeniyle toplumu ilgilendiren her konu dönemin aydınları tarafından ele alınmış ve incelenmiştir. Bu yönüyle ikinci Meşrutiyet Dönemi hem o zamana kadar biriken sorunların geniş bir şekilde ortaya konduğu, hem de bu sorunları bertaraf etmek için yapılan faaliyetler neticesinde oluşan çözüm önerileri ile kendisinden sonraki dönemleri de etkileyen bir özelliğe sahiptir.

İkinci Meşrutiyet'in bu önemine binaen, son zamanlarda, bu dönemle ilgili ülkemizde yapılan araştırmaların sayısı giderek çoğalmaktadır. Mevcut araştırmalara bakıldığında İkinci Meşrutiyet Dönemi ile alakalı siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda olduğu gibi eğitim konusunda da bazı çalışmalar yapıldığını görmek mümkündür. Özellikle dönemin en önemli siyasi akımlarından olan İslamcılık ile Batıcılığa mensup aydınların eğitim, din eğitim ve öğretimi meselelerine ait görüşlerini geniş bir şekilde ele alan yüksek lisans ve doktora tezleri bulunmasına karşılık; Türkçülük akımının bu konulardaki düşüncelerini anlatan ve Türkçülerin bilinen en önemli yayınlarıyla ilgili birinci el kaynak kullanılarak yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri bulunmamaktadır. Bu nedenle "II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük Akımında Eğitim, Din Eğitim ve Öğretimi" adlı doktora çalışması ile bu sürece bir nebze olsun katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Türkçülük akımının İkinci Meşrutiyet'ten önceki gelişim süreci ele alınmaktadır. Bu bağlamda

Türkçülük akımının doğuşuna etki eden iç ve dış nedenler; Türkçülük akımının teşkilatları ve en önemli yayın organları ile Türkçülerin eğitim, din eğitim ve öğretimi görüşlerinin şekillenmesine etki eden temel meselelere ait görüşlerinin neler olduğu hakkında bilgi verilmektedir.

İkinci bölümde, İkinci Meşrutiyet Dönemi eğitim faaliyetlerinin genel görünümü; Türkçülerin genel eğitim-öğretim görüşlerine yön veren düşünürler ile Türkçülerin eğitim-öğretim meselesine ait düşüncelerinden bahsedilmektedir.

Üçüncü bölümde, Türkçülerin medreselerin ıslah edilmesinin nedenleri ile medreselerin ıslahı için ortaya konan çözüm önerileri, mekteplerde din eğitim-öğretimi, ahlak eğitim-öğretimi ile yaygın din eğitimine ait görüşlerinin neler olduğu üzerinde durulmaktadır.

Araştırmamızın tez konusu olarak belirlenmesi dahil şu ana kadar geçen süreçte ilgi ve desteğini esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Cemal TOSUN'a, İkinci Meşrutiyet Dönemi ile alakalı değerli görüşlerinden yararlandığım Prof. Dr. Recai DOĞAN ve Prof. Dr. Nesimi YAZICI'ya, doktora tez savunma jürisinde bulunan değerli hocalarıma, sıkıntılı anlarımda bana destek olan eşim Seher GÖKÜŞ ile çocuklarım Ecem Sıla ve Ömer Ali'ye, burada ismini saymadığım diğer aile ve dost çevreme teşekkürü bir borç bilirim.

Şeref GÖKÜŞ

Mersin/2013

GİRİŞ

A-ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Osmanlı İmparatorluğu on yedinci yüzyılın ilk yarısından itibaren iç ve dış kaynaklı birçok nedenden eski gücünü kaybetmeye başlamıştır. Bu güç kaybının ciddiyeti, güçlü bir devlet olmanın verdiği ihtişamla uzun süre fark edilememiştir. İmparatorluğun nasıl kurtarılacağı üzerindeki ciddi arayışların ancak onsekizinci yüzyılın sonlarından itibaren başlayabilmesi bunu açık bir şekilde göstermektedir.¹

Osmanlı devlet yöneticileri yaşanmakta olan olumsuz gelişmeleri bertaraf etmek için bir yandan batılı anlamda ıslahatlar yapıp köhneyen kurumları işlevsel hale getirmek; diğer taraftan da Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan faydalanarak uygulanacak olan ıslahat çalışmaları için zaman kazanmak istemişlerdir.²

Kara ve deniz mühendishanelerinin kurulmasıyla batılı tarzdaki ilk ıslahat hareketlerinin askeri alanlarda başlamasını sağlayan I. Mahmud ve I. Abdülhamid'e göre, Osmanlı Devleti'nin kötü gidişatından kurtulması ancak askerin savaş meydanlarındaki eski gücüne kavuşmasına bağlıydı. Nitekim bu durumun farkında olan III. Selim de askeri alandaki ıslahatlara devam etmiştir.³

---

¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 7. B., İst., 2004, s. 39; Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ank., 1976, s. 1003; Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, TKAE, Ank., 1968, s. 11.

² İsmail Soysal, "Fransız Devriminin Osmanlı Devletinde Yarattığı İlk İzlenimler (1789-1798), *200. Yıldönümünde Fransız İhtilali ve Türkiye Sempozyumunda Sunulan Bildiriler*, Konya, 1991, s. 19; Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, Ötüken Yayınları, İst., 2004, s. 35-36; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Kitabevi, 5. B., İst., 2008, s. 153-159.

³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTKB, 2. B., Ank., 1984, s. 41-74; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İBÜY, İst., 2004, s. 18-23; Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Vadi Yayınları, Ank., 2000, s. 119; Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı (Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923)*, Timaş Yayınları, Çev: Zülal Kılıç, İst., 2007, s. 368-378; H. Tahsin Fendoğlu, "Osmanlı Yenileşme Döneminde Türk Düşüncesi", *Yeni Türkiye*, 8/46, Ank., 2002, s. 148-150.

Babiâli, askeri alandaki ıslahat faaliyetlerinin yanında, Avrupa'da meydana gelen siyasi, askeri, sosyal ve toplumsal olaylardan birinci elden haber almak ve gelişmeleri yakından takip etmek için Lale Devri'nden itibaren, Avrupa'nın önemli merkezlerinde geçici elçilikler tesis etmiştir.⁴ III. Selim döneminde sürekli hale getirilen bu elçilikler Batı toplumunu tanıyan, Batı'nın bilim ve teknoloji alanındaki ilerlemesinin arkasında yatan temel nedenlerin neler olduğunu kavrayan Osmanlı Devlet adamlarının yetişmesi; I. Mahmud döneminden itibaren askeri alandaki ıslahat girişimlerinin olumlu sonuçlanması için Avrupa'dan alanında uzmanlaşmış kişilerin getirilmesi; tahsil hayatlarına Avrupa'da devam etmek isteyen Türk öğrencilerine her türlü yardımın yapılması gibi üç ana konuda Osmanlı toplumunun çağdaşlaşmasına katkı sağlamıştır.⁵

III. Selim'den sonra tahta geçen Sultan II. Mahmud, yapacağı reformların başarıya ulaşması için merkezi otoritenin güçlendirilmesi gerektiğine inanıyordu. Padişah bu düşüncesini gerçekleştirmek için ilk önce kendisine karşı ayaklanan Ayanlarla "Sened-i İttifak"ı imzalamış, ardından da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmıştır.⁶

⁴ Server Tanilli, *Dünyayı Değiştiren On Yıl-Fransız Devrimi Üstüne (1789-1799)*, Adam Yayınları, İst., 1999, s. 203-207.

⁵ Ercüment Kuran, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü", *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997, s. 11-12; Ercüment Kuran, "Müsbet Bilimlerin Türkiye'ye Girişi (1797-1839)", *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997, s. 3-9; Ercüment Kuran, "XIX. Yüzyılda Türkiye'de Kültür Değişmesi", *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997, s. 21-22; Ercüment Kuran, "III. Selim Zamanında Türkiye'nin Çağdaşlaşması ve Fransa", *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997, s. 51-53; Daha geniş bilgi için bkz. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Seferatnameleri*, TTKB, 2. B., Ank., 1987, s. 1-42; Cezmi Karasu, "1848 İhtilallerinin Osmanlılar Tarafından Algılanışı", *Yeni Türkiye*, 17/31, Ank., 2002, s. 234; Bayram Kodaman, "İttihat-Terakki ve Almanya", *Yeni Türkiye*, 8/44, Mart-Nisan, Ank., 2002, s. 258-259; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 178-181; Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, s. 11-21; Karakaş, a.g.e, s. 119.

⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856))*, TTKB, C.5, Ank., 1995, s. 142-144; Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İletişim Yayınları, 3. B., İst., 2003, s. 16-17; Cemil Koçak, "II. Mahmud (1808-1839)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985, s.1286-1288; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 23-24; Lewis, a.g.e,

Askeri alanda yapılan bütün ıslahat girişimlerine rağmen, Osmanlı ordusunun savaşlardaki kayıpları devam ediyordu; bu durum doğal olarak devletin gidişatının daha da kötüleşmesine neden oluyordu.⁷ Babiâli, bir taraftan İkinci Viyana Seferi'nden beri devam eden ve o dönemde Sırbistan ile Yunanistan'ın bağımsızlık için ayaklanması ile süren toprak kayıplarını önlemek; diğer taraftan da kendi coğrafyası içerisinde yaşanan toplumsal, kültürel ve ekonomik olumsuzlukları bertaraf etmek için 1839 yılında Tanzimat'ın ilan edilmesine karar vermiştir.⁸ Böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kötü gidişe çare arama yeni bir sürece girilmiştir.⁹ Bu süreç 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile devam etmiş¹⁰ ve nihayetinde bu iki fermanla ulaşılmak istenen çözümler 1876'da Kanun-i Esasi ile maddeleştirilerek anayasal bir hüviyet kazanmıştır.¹¹

Tanzimatla başlayan yeni süreçte, Osmanlı Devleti'nin idari, mali ve hukuki yapısında birçok yeniliğe imza atılmıştır.¹² Ancak aynı sürece eşlik eden bazı olumsuz gelişmeler yeniliklerin istenen sonuçları getirmesini engellemiştir. Balkan toplumlarındaki milliyetçilik düşüncesi ile Osmanlı Devleti'ne başkaldırma girişimleri ve ıslahat hareketleri çerçevesindeki gelenekçi-yenilikçi çatışmaları bu konudaki en önemli engeller olmuştur.¹³ Bu karmaşa ortamı Babiâli'nin yapmak

---

s. 77-81; Karakaş, a.g.e, s. 119; Berkes, a.g.e, s. 137-145, 169-178.

⁷ Bu konu ile alakalı geniş bilgi için bkz. Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, TTKY, Ank., 1988, s. 19-34.

⁸ İlber Ortaylı, "Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.6, İst., 1985, s. 1545; "Tanzimat", *AnaBritannika*, C.29, Ana Yayıncılık, Haz: Komisyon, İst., 1994, s. 218-219.

⁹ Mümtaz'er Türköne, "Tanzimat Fermanı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, C.6, İst., 1993, s. 92-97; Daha fazla bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856))*, s. 169-248.

¹⁰ Cemil Koçak, "Abdülmeccid (1839-1861)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985, s. 1289; Karal, *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856))*, s. 248-252.

¹¹ "II. Abdülhamid", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, C.7, İst., 1993; s. 72-80.

¹² Yasemin Tümer Erdem, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde Kadın Eğitimi Hakkındaki Görüşler", *Yeni Türkiye*, 8/46, Ank., 2002, s. 195.

¹³ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*

istediği ıslahat çabalarının istenen sonuca ulaşmasını engellediği gibi Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine daha fazla karışmasına da zemin hazırlamıştır.¹⁴

1908 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda kalan topraklarında, bölge devletlerinin çıkar çatışmalarından kaynaklanan ciddi karmaşalar yaşanıyordu. Bir taraftan Rusya, Avusturya ve İtalya gibi devletler Balkan devletleri üzerindeki siyasi güçlerini çoğaltmanın yollarını arıyor; diğer taraftan bölgenin en önemli devletleri olan Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Arnavutluk kendi menfaatlerini arttırmak için birbirleriyle mücadele ediyordu.¹⁵

Böyle bir ortamda İngiltere ve Rusya'nın 1908 yılında Reval'de bir araya gelerek Osmanlı Devleti'nin Makedonya, İstanbul ve Boğazlar üzerindeki durumu ile alakalı görüşmeler yaptıkları ve bu bölgelerin aralarında nasıl paylaşılacağı hususunda anlaşmaya vardıklarına dair bir iddia duyulmaya başlayınca, İttihat ve Terakki üyeleri, Jön Türkler ve Trakya bölgesindeki ordu mensupları bu durumdan çok rahatsız oldular.¹⁶

İngiltere'nin büyüyen ve güçlenen Almanya karşısında Rusya'nın yanında yer alması ve Osmanlı topraklarına göz dikmesi neticesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok ciddi bir tehlike içinde olduğunu gören İttihat ve Terakkiciler, devletin bu durumdan kurtulması için bir an önce Kanun-i Esasi'nin tekrar ilan edilmesini ve seçim yoluyla oluşacak bir hükümetin göreve gelmesini istiyorlardı. Onlara göre Balkan topraklarında yaşayan insanlar ancak bu şekilde Osmanlı meclisine

---

Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, C.6, İst., 1985, s. 1544.

¹⁴ Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992, s. 109-112; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 33-34.

¹⁵ Mehmed Ali Ayni, *Milliyetçilik*, Marifet Basımevi, İst., 1943, s. 4-11; T. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Hayat Kitabevi, C.12, İst., 1967, s. 189-190; Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, C.13, Ank., 2002, s. 170; Karakaş, a.g.e, s. 133.

¹⁶ Fahir H. Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, AÜSBFY, 3. B., Ank., 1975, s. 307; Karakaş, a.g.e, s. 133.

sorunlarını anlatacak temsilcilerini gönderebilirlerdi ve meclis içinden oluşturulacak bir hükümet de onların sorunlarını dinleyerek, Avrupalı devletlerin “Bu bölgelerde reformlar yapılmalı” yönündeki isteklerine güçlü bir cevap verebilirdi.¹⁷

İttihatçıların ve Trakya bölgesindeki orduların baskısına daha fazla dayanamayan II. Abdülhamid, Meşrutiyet’i ilan etmek zorunda kalmıştır.¹⁸ İkinci Meşrutiyet Dönemi, 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Abdülhamid’in, 1876 Kanun-i Esasi’sini tekrar yürürlüğe koyması ve Osmanlı Mebusan Meclisi’nin seçimlerinin yenilenmesiyle başlayan bir dönemdir. Dönemin aydınları tarafından “hürriyetin ilanı” olarak¹⁹ görülen bu zaman diliminde Türklerin siyasal, kültürel ve toplumsal hayatında çok önemli değişme ve gelişmeler yaşanmıştır.²⁰

Meşrutiyet’in ilan edilmesinin getirdiği olumlu hava sayesinde, II. Abdülhamid Dönemi’nde yasaklanan birçok konu dönemin basın-yayın organlarında tartışılır hale gelmiştir.²¹ Dönemin aydınları çeşitli gazete ve dergilerde yazdıkları yazılar aracılığıyla toplumun birlikte hareket etme bilinci kazanmasına yardımcı olmuşlardır.

¹⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih*, AÜSBFY, Ank., 1984, s. 234-235; Finkel, a.g.e, s. 454-455.

¹⁸ A. Haluk Ülman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ank., 1973, s. 185-186; Hamza Eroğlu, *Türk Devrim Tarihi*, Sanem Matbaası, 5.B., Ank., 1981, s. 37-38; Kodaman, “II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, s. 171.

¹⁹ Tarik Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı: İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İBÜY, İst., 2004, s. 2-6; Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 41; Daha geniş bilgi için bkz. Paul İmbert, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri*, Havas Yayınları, İst., 1981, s. 175-203; Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, *Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909)*, TTKB, Ank., 1996, s. 1-21; İlber Ortaylı, “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.4, İst., 1985, s. 953-960.

²⁰ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları*, Lotus Yayınevi, Ank., 2007, s. 21; Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaz’a İmparatorluğun Tasfiyesi (10 Temmuz İnkılabı ve Netayıcı)*, Pınar Yayınları, 2. B., İst., 2003; Faik Reşit Unat, *İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, TTKB, Ank., 1991. “İkinci Meşrutiyet”, *AnaBritannica*, Ana Yayıncılık, C.22, İst., 1994, s. 319.

²¹ Necati Aksanyar, “Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımları”, *Yeni Türkiye*, 8/46, Ank., 2002, s. 252.

Nitekim Tarık Zafer Tunaya'ya göre Türk tarihinde ilk defa “Umumî Efkâr” denilen düşünce İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkmaya başlamıştır.²²

Çok partili hayata geçiş de yine bu dönemde olmuştur. İktidar partisi olan İttihat ve Terakki'nin izlediği politikaları eleştirmek ve farklı çözüm önerileri ortaya koymak için değişik isimler altında birçok muhalefet partisi kurulmuştur.²³ “Hürriyet ve İtilaf, Osmanlı Ahrar, Osmanlı Demokrat, Ahali, Milli Meşrutiyet, İttihad-ı Muhammediye” gibi partiler²⁴ muhalefetleri esnasında, aslında o dönem Osmanlı toplumunda tartışılan en önemli konu olan “Bu devlet nasıl kurtulabilir?” sorusunun cevabını bulmak için çaba sarfetmiştir.²⁵

İktidar partisinden, muhalefet partilerine; basın yayın organlarından, dönemin önde gelen aydınlarına kadar toplumun her kesimi tarafından sorulan “Bu devlet nasıl kurtulabilir?” sorusuna verilen cevaplar neticesinde ortaya çıkan değişik fikirlerin siyasi bir hüviyet kazanması da yine İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde olmuştur.²⁶ Ancak Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarının neticesinde alınan olumsuz sonuçlar nedeniyle, başta iktidar partisi olmak üzere toplumun diğer kesimlerinin öne sürdükleri düşüncelerin hiçbiri devletin kötü gidişatını durdurmaya yetmemiştir.²⁷

İttihat ve Terakki üyelerinin savunduğu “İttihad-ı Anasır” düşüncesi Balkan Savaşları neticesinde iflas edince,²⁸ bu tarihten sonra iktidar partisi Osmanlı halkını

---

²² Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 44.

²³ Tunaya, *Hürriyetin İlanı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, s. 9-10.

²⁴ Kodaman, “II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, s. 183-188.

²⁵ “İkinci Meşrutiyet”, *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Meydan Yayınevi. C.8, İst., 1981, s. 670; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 65.

²⁶ Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 89; Tunaya, *Hürriyetin İlanı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, s. 56; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 44.

²⁷ Kodaman, “İttihat-Terakki ve Almanya”, s. 262-264; Lewis, a.g.e, s. 237; Özdemir, a.g.m, s. 307-323.

²⁸ Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 89; Karakaş, a.g.e, s. 133-

bir araya getirecek, onları harekete geçirecek yegane güç olarak Türk Ulusçuluk düşüncesini öne sürmeye başladı.²⁹ Neticesinde iktidar partisinin önde gelen isimleri II. Abdülhamid Dönemi'nden itibaren yakınlık kurulan Almanya'nın telkinleri sayesinde, kendilerini bir Pan-Turanizm düşüncesi içerisinde buldular.³⁰ Onlar inandıkları bu düşüncüyü gerçekleştirmek için Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşına girmekten çekinmediler. Fakat İttihat ve Terakkicilerin bu düşüncesinin gerçekleşme imkanının olmadığı Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan olaylar neticesinde açık bir şekilde görülmüştür.³¹

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde siyasi alanda bu gelişmeler olurken fikirsel alanda da çok hareketli bir dönem yaşanıyordu. İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık, Osmanlıcılık,³² Meslekçiler³³ ve Sosyalizm akımları çeşitli siyasi, toplumsal-kültürel ve ekonomik alanlarda ülkenin kurtuluşuna ve gelişmesine yönelik fikirler üretiyorlardı.³⁴

Osmanlıcılık akımı, Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Müslim, gayr-i Müslim bütün unsurların eşit haklara sahip olması gerektiğini savunan siyasi bir

---

134.

²⁹ Muzaffer Tepekaya, "Osmanlı Almanya İlişkileri (1870-1914)", *Yeni Türkiye*, 8/44, Mart-Nisan, Ank., 2002, s. 246; Özdemir, a.g.m, s. 307-323.

³⁰ İlber Ortaylı, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, AÜSBFY, Ank., 1981, s. 118-119; Kodaman, "İttihat-Terakki ve Almanya", s. 258-264.

³¹ Feroz Ahmad, "İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst., 1985, s. 293-303; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 276; Ortaylı, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, s. 120-122.

³² Yusuf Sarıncay, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu", *Yeni Türkiye*, 6/33, Mayıs-Haziran, Ank., 2000, s. 250-256; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 66-83; Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 27-39; Özçelik, a.g.m, s. 290-291.

³³ Geniş bilgi için bkz. Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtulabilir? Meslek-i İçtima ve Programı*, Kader Matbaası, İst., 1334/1918; Prens Sabahattin, *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah*, Mahmud Bey Matbaası, İst., 1324/1908; Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, İst, 1954; Prens Sabahattin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, Mahmud Bey Matbaası, İst., 1327/1911.

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ank., 1967; Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Ankara, 1987; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 95-97.

görüŖe sahipti.³⁵ Bu anlayıŖa göre bu unsurlar mecliste, siyasal partilerde, seçimlerde ve hükümet nezdinde dini inançlarına veyahut etnik kökenlerine göre değil, ayrı ayrı vatandaşlar olarak kabul görecek ve temsil edilecekti.³⁶

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesini takip eden ilk günlerde Osmanlıcılık düşüncesi lehine gösteriler yapılmaya başlanmıŖtı. Birbirinden farklı etnik kökene sahip insanlar, yaptıkları konuşmalarda eski kötü günlerin geride kaldığını ve bütün unsurların Osmanlı bayrağı altında tekrar birleşmesi gerektiğini söylüyorlardı.³⁷

Osmanlıcılık düşüncesine mensup aydınlardan bazıları, İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla sistematik bir şekilde ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesini imparatorluğun yıkılmasına neden olacak en tehlikeli akım olarak görüyorlardı. Osmanlıcılık düşüncesini savunan Süleyman Nazif³⁸le Türkçülük düşüncesini savunan Ahmed Ağaoğlu arasında İslam dininin milliyetçiliğe bakışının nasıl olduğu konusunda çok ciddi tartışmalar yapılmıŖtır.³⁸ Ancak yapılan bütün tartışmalar ve bütün bu olumlu girişimlere rağmen Osmanlıcılık düşüncesi, eski önemini yitirmeye başlamıŖtır. Özellikle Afrika kıtasındaki ve Balkanlardaki toprakların birer birer kaybedilmesi neticesinde bu düşüncenin gerçekleştirilme şansının olmadığı net bir şekilde ortaya çıkmıŖtır.³⁹

---

³⁵ Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Yeni Türkiye*, 7/38, Mart-Nisan, Ank., 2001, s. 702-708; Berkes, a.g.e, s. 405-410; Lewis, a.g.e, s. 232.

³⁶ Aksanyar, a.g.m, s. 258.

³⁷ Şükrü Hanioğlu, "Osmanlıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985, s. 1392.

³⁸ Masami Arai, "Devlet ve Toplum Arasında Türk Yurdu Dergisine Yeni Bir yaklaşım", *Türk Yurdu*, C.1 s. XXXVII; Geniş bilgi için bkz. Süleyman Nazif, "Ahmed Agayef Beyefendiye Cevap", *İctihad*, S.74, 1 Ağustos 1329/1913, s.1573-1574; Süleyman Nazif, "Ahmed Agayef Bey'e Cevap", *İctihad*, S.76, 15 Ağustos 1329/1913, s. 1669-1672; Süleyman Nazif, "Ahmed Agayef Bey'e Cevap", *İctihad*, S.79/2, 5 Eylül 1329/1913, s.1732-1734; Ahmed Agayef, "Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendiye", *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.45, 7 Ağustos 1913, s. 376-381.

³⁹ Münir Atalar, "Osmanlı Yönetiminde Ortadoğu Arap Eyaletleri (Osmanlı-Arap İlişkileri)", *Yeni Türkiye*, 17/31, Ank., 2000, s. 171-172; Hanioğlu, "Osmanlıcılık", s. 1392-1393.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli siyasi akımlarından bir diğeri de İslamcılıktır. II. Abdülhamid Dönemi'nde "halifelik" makamının gücünden yararlanmak için takip edilmeye başlanan bu anlayış,⁴⁰ özellikle devlet içerisindeki ilmiye sınıfının nüfuzu sayesinde çok geniş bir yayılma alanı elde etmiştir.⁴¹

Bu dönemde İslamcılarının en önemli yayın organları "Sırat-ı Müstakim, Sebilür-Reşad, Mekâtîp ve Medâris, Beyanül-Hak, Liva-yı İslam ve Mahfel'dir."⁴² Bu yayın organlarının bünyesinde bir araya gelen Eşref Edip, Musa Kazım, Filibeli Ahmet Hilmi, Babanzâde Ahmed Naim ve Mehmet Akif Ersoy gibi kişiler ise İslamcılık akımının en önemli temsilcileridir.⁴³

İslamcılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü gidişatının ancak İslam'ın yeniden anlaşılması ve yorumlanması sayesinde durdurulabileceğine inanıyorlardı. Onlara göre İslamiyet modernleşmeye, Batının teknolojik üstünlüklerini taklit etmeye engel olan bir din değildi. Nitekim İslamcılar İslam Dini'nin bu özelliğini kanıtlamak için ahlaktan devlete, adaletten kadın haklarına kadar birçok konuyu dini açıdan yorumlamışlardır.⁴⁴ Ancak İslamcılarının fikirlerinin etkileri, Osmanlıcılık düşüncesinde olduğu gibi çok önemli sonuçlar doğurmamıştır. Bu akımın izleri daha çok din eğitimi yapan kurumların ıslah çalışmalarında kendini göstermiştir.⁴⁵

İslamcılık ve Osmanlıcılık akımlarının yanında İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin bir diğeri önemli akımı da Batıcılıktır. Bu akımın en önemli yayın organları Osmanlı

---

⁴⁰ Cezmi Eraslan, "Osmanlı'da Son Dönem Fikir Akımları", *Yeni Türkiye*, 6/33, Mayıs-Haziran, Ank., 2000, s. 220-227; Aksanyar, a.g.m, s. 257-258.

⁴¹ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 71.

⁴² Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İBÜY, İst., 2003, s. 3.

⁴³ Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 91.

⁴⁴ İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslamcılık Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985, s. 1405-1419; Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 17-23.

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Şerif Mardin, "İslamcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985, s. 1400-1404; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale, C.1, İst., 1986.

ve İctihad mecmualarıdır.⁴⁶ Batıcıların en önemli temsilcileri arasında Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı ve Ahmed Muhtar gibi isimler yer almaktadır.⁴⁷

Batı'yı bir medeniyet olarak gören Batıcılar, bu medeniyetin her şeyiyle dünyaya hakim olduğuna inanıyorlar ve bu nedenle Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için batılılaşmaktan başka çaresinin olmadığını söylüyorlardı.⁴⁸ Bu akımın önde gelenlerinden tam batıcı Abdullah Cevdet ile ılımlı batıcı Celal Nuri arasında batılılaşmanın nasıl olması gerektiği konusunda görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Abdullah Cevdet Batı'nın her yönüyle taklid edilmesini isterken, Celal Nuri kısmi bir yaklaşımla sadece bilim ve teknolojisinin alınmasını ancak ahlaki özelliklerini benimsemenin ise mecburi olmadığını savunmuştur.⁴⁹

Bu dönemin diğer bir önemli akımı da Türkçülüktür. Toplumların kendi benliklerinin farkına varıp milletleşmeye çalışmasının çok doğal olduğunu ve böyle doğal bir olaydan Türklerin bihaber olmasının çok vahim olduğunu söyleyen Türkçüler bir an önce Türk toplumunun milli benliğini, milli değerlerini kazanacak tarzda bir yaklaşımın benimsenmesini istiyorlardı. Onlara göre Osmanlı kimliği altında bir Türk milleti veyahut bir Türk milliyeti oluşturmak mümkün değildi. Bu nedenle dönemin Türkçü aydınları kurdukları dernekler ve oluşturdukları yayın organları aracılığıyla bu fikirlerini halka anlatıp, kendi düşüncelerinin, toplumun her kesimi tarafından değer görmesi için uğraşmıştır.⁵⁰

---

⁴⁶ Tunaya, *Hürriyetin İlanı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, s. 57; Aksanyar, a.g.m, s. 253.

⁴⁷ Şükrü Hanioğlu, "Batıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985, s. 1385-1388.

⁴⁸ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 69.

⁴⁹ Hanioğlu, "Batıcılık", s. 1385-1386; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 69-70; Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 90.

⁵⁰ Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985, s. 1397-1398.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin bu önemli fikir akımlarına mensup aydınlar, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü darboğazdan kurtulması için ortaya koydukları siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel fikirlerin kabul görmesinin daha çok eğitim alanında yapılacak ıslahatlar neticesinde oluşacak yeni bir bakış açısı ile gerçekleşeceğinin bilincindedirler. Nitekim İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile başlayan basın-yayın hayatına bakıldığında eğitim-öğretim konularının ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu görmek mümkündür.⁵¹

İkinci Meşrutiyet ile ortaya çıkan bu serbest ortam, dönemin eğitim kurumları olan mekteplere de sıçramış; İttihat ve Terakki'nin 31 Mart Hadisesi'nden sonra merkezi otoriteyi eline alıp güçlenmesine kadar geçen sürede, bu kurumlarda, tertip, düzen, disiplin ve bir birliklilik sağlanamamıştır. Hatta bu süreçte mekteplere, içerisinde bulunduğu kötü durum anlatılmak için “hürriyetçi mektepler” diye nitelendirmeler yapılmıştır.⁵²

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşlarından yenilgiyle ayrılması, İkinci Meşrutiyet'in ilanının hemen başından itibaren oluşan olumlu havanın tersine dönmesine neden olmuştur. Özellikle bu tarihten sonra toplumun birçok kesimi tarafından eğitime ve eğitim ile alakalı konulara olan ilgi yükselmiştir. Satı Bey'in de dediği gibi ahali arasında “Yalnız ordunun kuvvetli bulunmasının kâfi olmayıp,

---

⁵¹ 1908-1909 yılları arasında sadece İstanbul'da yayınlanan gazete ve dergi sayısı 353 adettir. İstanbul dışında yayınlanan gazete ve dergiler ile her yıl yayın hayatına yeni atılan gazete ve dergiler buna eklendiği zaman İkinci Meşrutiyet Dönemi basın-yayın hayatının genişliğini anlamak daha kolay olacaktır. Bu ve daha geniş bilgi için bkz. Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.1, İst., 1985, s. 126-132; Bülent Varlık, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.1, İst., 1985, s. 112-125; Nazım H. Polat, “II. Meşrutiyet Devri Kültür ve Edebiyat Hayatında Türkçü ve Türkçeci Yayın Organları”, *Yeni Türkiye*, 6/33, Mayıs-Haziran 2000, Ank., s. 259-281; Ülkü Gürsoy, *II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank., 1991.

⁵² Bu süreçle ilgili geniş bilgi için bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Yayınları, 7. B., İst., 1999, s. 229-231.

memlekette maarifin münteşir bulunmasının da lazım olduğu kanaati herkeste hâsıl oldu”⁵³ fikri ile halk arasında “Çökmekte olan devleti eğitim ve öğretmenler kurtaracaktır” inancı yerleşmiştir.⁵⁴ Bunun neticesinde ise İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde ileri sürülen düşüncelerin bazıları daha çok teorik planda kalmasına rağmen, devletin ve buna bağlı olarak halkın modernize edilmesindeki başat rolü anlaşılan eğitim alanındaki fikirlerin birçoğu uygulama imkanı bulmuştur.

İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde eğitim alanında var olan bu gelişmelere bigane kalmayan Türkçü aydınlar da kendi düşüncelerini her fırsatta dile getirmişlerdir. İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde siyasi bir kimlik kazanan en önemli fikir akımlarından biri olan Türkçülerin millet-milliyet, din, dil, ahlak, medeniyet, kadın, aile ve iktisat gibi konuların hepsinin bir araya gelip harmanlaşması ile şekillenen eğitim ve din eğitim-öğretimi görüşlerinin tespit edilmesi araştırmamızın konu çerçevesini teşkil etmektedir. Bu bağlamda araştırmanın problemi şu şekilde formüle edilebilir: İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde tartışılan genel eğitim ve din eğitim-öğretimi ile alakalı konularda Türkçüler hangi görüşleri savunmuşlardır ve neler ortaya koymuşlardır? Daha açık bir ifade ile belirtmek gerekirse Türkçülerin İkinci Meşrutiyet Dönemi Osmanlı eğitim sisteminin ıslahı için genel eğitim, din eğitim ve öğretimi konularına dair ele aldıkları temel meseleler nelerdir? bu meselelerde hangi fikir ve yaklaşımlar ileri sürülmüştür ve ne tür uygulamalar yapılmıştır? soruları bu araştırmanın problemini teşkil etmektedir.

---

⁵³ Satı, “Meşrutiyet’ten Sonra Maarif Tarihi”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.19, 15 Şubat 1334/1918, s.663.

⁵⁴ Mustafa Asım, “Memleketin Hâlâsı Neye Mutevaffıktır?”, *İçtihad*, S.74, 1 Ağustos 1329/1913, s. 1641-1642.

B-ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli fikir akımlarından biri olan Türkçülüğün genel eğitim ve din eğitim-öğretimi görüşlerini tespit etmektir.

Türkçüler, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde üzerinde durulan en önemli meselelerden biri olan eğitimle ilgili düşüncelerini açıklamak için hem kurdukları dernekler vasıtasıyla bastırılan yayınlarda hem dönemin diğer gazete ve dergilerinde hem de mensuplarının yazdığı müstakil eserlerde görüş belirtmişlerdir. Onlar, dönemin diğer siyasi akımları gibi, konu üzerinde kendi bakış açıları istikametinde çözüm önerileri getirmişler ve bu sayede devletin yeni eğitim düşüncesinin oluşmasında etkili olmayı amaçlamışlardır.

Türkçülük düşüncesinin tarihi gelişimi; Türkçülerin en çok bilinen yayın organlarından bazıları; en önemli şahsiyetlerinin hayatı ve eserleri; dine, siyasete, medeniyete, liberalizme ve modernleşmeye ait görüşleri üzerine bazı araştırmalar yapılmıştır.⁵⁵ Ancak Türkçülerin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik konulara ait

---

⁵⁵ İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçülük akımının en önemli yayın organlarından olan Türk Yurdu ve Genç Kalemler ile ilgili yapılan çalışmalar için bkz. Mehmet Özden, *Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank., 1994; İsmail Arda Odabaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Fikir Dünyasında Genç Kalemler Dergisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İst., 2006; Türkçülük Akımının önde gelen aydınlarından biri olan Ziya Gökalp, Ahmed Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Tekin Alp ve İsmail Gaspıralı'nın hayatı, eserleri ve bazı düşünceleri ile ilgili yapılan çalışmalar için bkz. İsmail Kara, *Hüseyin Kazım Kadri, Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İst., 1987; Etem Çalık, *Ziya Gökalp'te "Türkçülük İslamcılık ve Medeniyetçilik" Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 1985; Cihan Osmanağaoğlu, *Ziya Gökalp'te Türkçülük Akımı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İst., 1995; Murat Duran, *Türk Milliyetçiliğinin Üç İdeoloğu: İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2011; Nimet Balkanlı, *Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler: Ziya Gökalp ve Erol Güngör Ekseninde Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İst., 2010; Nurettin Akyul, *Ziya Gökalp'e Göre Din ve Değişim*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2007; Murat Yılmaz, *Ahmet Ağaoğlu'nda Liberalizm ve Milliyetçilik*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 1991; Gülseren Akalın, *Türk Düşünce ve Siyasi Hayatında Ahmet Ağaoğlu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank., 1999; Ayhan Çetin, *Ahmet Ağaoğlu'nun Din ve Toplum Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İsparta, 2011; Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun, 1995; Murat Kılıç, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Aydın Profili: Tekin Alp*, (Basılmamış Yüksek

düşünceleri neticesinde gelişen ve şekillenen genel eğitim, din eğitim ve öğretimi ile ilgili görüşlerinin ne olduğunu ortaya koyan ve Türkçülerin karakteristik özelliklerini ihtiva eden süreli yayınları baz alıp birinci el kaynak kullanarak hazırlanmış kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır.⁵⁶

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli siyasi figürlerinden olan bu akımın genel eğitim ve din eğitim-öğretimi konularındaki görüşlerinin tespit edilmesi:

- ✓ Türkçülerin eğitim, din eğitim ve öğretimine ait konularda dönemin diğer siyasi akımlarına benzeyen veyahut ayrılan yönlerinin karşılaştırılmasına yardımcı olması,
- ✓ Türkçülerin dönemin eğitim, din eğitimi ve öğretiminin ıslahı ve yeniden inşa edilmesinde söylemek ve uygulamak istedikleri yeni yaklaşımın anlaşılmasına katkı sağlaması,

56

Lisans Tezi), Ank., 2007; Halil İbrahim Akkuş, *Yusuf Akçura'nın Din ve Toplum Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İsparta, 2009; Filiz Deniz, *Yusuf Akçura Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 1996; Muhammed Özdil, *İsmail Gaspıralı'nın Din ve Toplum Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İsparta, 2009.

İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçülerinden biri olan Ziya Gökalp'in eğitim ve din eğitimi-öğretimi ile ilgili düşüncelerini ortaya koyan çalışmalar için bkz. M. Hakkı Aksu, *Ziya Gökalp'in Eğitim ve Din Eğitimi İle İlgili Görüşleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1989; Selim Uçak, *Ziya Gökalp'in Eğitim Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2008; Emine Öztürk, *Prens Sabahaddin ve Ziya Gökalp'in Eğitim Görüşlerinin Karşılıklı Olarak İncelenmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2008; Adnan Telli, *Ziya Gökalp'in Din Eğitimine Tesiri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2003; Gülnur Kocaman, *Ziya Gökalp'in Din Eğitimi İle İlgili Görüşlerinin Tespit ve Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2004; Adem Solak, *Ziya Gökalp'in Eğitim Düşünceleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2001; Fahri Fatih Özer, *Ziya Gökalp'in Şiir ve Mektuplarında Kadın ve Çocuk Eğitimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2007; Dönemin bir diğer önemli Türkçü aydını olan Ahmed Ağaoğlu'nun eğitim-öğretim görüşleri için bkz. Şeref Göküş, *Ahmed Ağaoğlu ve Eğitim Görüşleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2004; Türkçülük Akımının yayın organlarından biri olan Türk Yurdu Dergisi'ndeki eğitim-öğretim ile alakalı bilgileri anlatan çalışma için bkz. Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim ve Modernleşme Aracı Olarak Süreli Yayınlar (İctihat, Sebül'r-Reşat, Türk Yurdu)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank., 2005; Türkçü aydınlardan Ethem Nejat ile Yusuf Akçura'nın eğitim-öğretim görüşleri için bkz. Mehmet Şalih Erkek, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2009; Yavuz Arslan, *Yusuf Akçura'nın Eğitim ve Kültür Görüşleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2010.

- ✓ Türkçülerin bilinen en önemli aydınlarının eğitim, din eğitimi ve öğretimine ait fikirlerinin bir bütün olarak incelenmesine ve değerlendirilmesine yardımcı olması,
- ✓ İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde yapılan eğitim ve din eğitim-öğretimine ait faaliyetlerin daha iyi bir şekilde tespit edilmesine katkı sağlaması,
- ✓ Eğitim tarihine ve eğitim tarihi araştırması yapacaklara kaynak teşkil etmesi,
- ✓ Eğitimle alakalı bir çalışma olmasına rağmen özellikle onyedinci yüzyıl ile İkinci Meşrutiyet arasında geçen zaman dilimine ait farklı konular hakkında bilgi vermesi,
- ✓ İkinci Meşrutiyet'ten sonra günümüze kadar devam eden eğitim, din eğitim ve öğretimine ait tartışmaların daha iyi anlaşılması ve meselenin asıl çıkış noktasına inilmesi açısından önemlidir.

C-ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI

Araştırmanın kaynakları Türkçülük akımının yayın organları, ileri gelen aydınlarının bazı eserleri ve dönem olarak ise İkinci Meşrutiyet Dönemi ile sınırlandırılmıştır. Araştırmanın tespiti için yayın organları belirlenirken Türkçülük akımının karakteristik özelliklerinin anlaşılmasını sağlayacak olan Türk Yurdu,⁵⁷ Türk Derneği, Muallim, Genç Kalemler ve İslam mecmuaları esas alınmıştır. Bunun yanında Türkçülerin önde gelenlerinden olan Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Halim Sabit, Ethem Nejad gibi aydınların İctihad, Sırat-ı Müstakim, Sebülü'r-Reşad, Hak ve Yeni Mecmua'daki ilgili makalelerinden de faydalanılmıştır.

---

⁵⁷ Bu çalışmada "Türk Yurdu" mecmuasının 2000 yılında Tutubay Yayınları tarafından Ankara'da bastırılan nüshası (1-7. Ciltler) kullanılmıştır.

D-ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma tarih araştırması yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır ve aşağıdaki şekilde bir sıralama takip edilmiştir:

✓ Araştırmamızın temel kaynakları olan Türk Yurdu, Muallim, İslam ve Genç Kalemler Mecmualarının orjinallerini temin ettik. Bu dört mecmuada isme ya da makale başlığına göre bir tarama yapmadık; çünkü bu dergilerde başlığı eğitimle ilgili olan metin sayısı azdır. Bu nedenle hazırladığımız konunun çerçevesini daha iyi çizmek için ilgili dergilerdeki bütün yazıları teker teker inceledik.

✓ Araştırmamızın bir diğer temel kaynağı olan Türk Derneği Dergisinin hem Milli Kütüphane hem de Meclis Kütüphanesi'ndeki nüshalarını isim, makale ve içerik olarak taradık.

✓ Türk Yurdu, Muallim, İslam, Genç Kalemler ve Türk Derneği Mecmuaları dışında, araştırmamız açısından çok önemli olduğunu düşündüğümüz-Türkçülerin önde gelenlerinin-İçtihad, Sırat-ı Müstakim, Sebilü'r-Reşad, Hak ve Yeni Mecmua'daki ilgili makalelerini de gözden geçirdik.

✓ Yaptığımız bu araştırmalar neticesinde ortaya çıkan makaleleri okuyup fişledik. Fişlemelerde tez önerisinde sunduğumuz taslak planı esas aldık. Bununla birlikte bölümlerin başlıklar ve alt başlıklar olarak yapılandırılmasında incelenen eserlerin bize sunduğu muhteva belirleyici oldu. Dolayısıyla bir bölümde, bir başlık ile ilgili olabilecek tüm konulara yer verilmesi söz konusu olmadı. Örneğin tüm okul kademelerinde din eğitimi ve bununla ilgili tüm konular değil,

Türkçülerin eserlerinde konu edindikleri boyutlar tezimizin planında yer bulabildi. Aynı husus medrese eğitimi ve yaygın din eğitimi başlıkları için de geçerlidir. Daha sonra incelediğimiz bu metinleri fişlemelerimize ve kodlamalarımıza göre tekrar gözden geçirdik ve kendi içerisinde bir değerlendirmeye tabi tuttuk. Neticesinde elde ettiğimiz bütün verileri bilgisayar ortamına aktardık ve tezimizin yazımına geçtik.

✓ Tez yazım esnasında gereksiz tekrarlardan kaçınmaya çalıştık. Metin içerisinde açıklanması gereken hususlara dipnotta yer verdik. İlgili makalelerde konumuzun ortaya konulmasına yardımcı olacağını düşündüğümüz kısımları doğrudan alıntı olarak kullandık. Doğrudan alıntılarda herhangi bir sadeleştirme veyahut değişiklik yapmadık.

✓ Çalışmada, doğrudan alıntılar dışında, “Terbiye, maarif, mektep, anormal” gibi kavramların, mümkün olduğu kadar, günümüz eğitim terminolojisindeki karşılıklarını kullanmaya gayret ettik. Bunun yanında dipnotlarda ve kaynakçada yer alan eserlerin varsa miladi tarihlerini kullandık; yoksa hicri ve rumi tarihlerin miladiye çevirimini yaptık ve bu tarihlerin yanına “/” işareti koyarak miladi tarihi de yazdık.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇÜLÜK AKIMI:

DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE TEŞKİLATLANMASI

I- TÜRKÇÜLÜK AKIMININ DOĞUŞUNA ETKİ EDEN NEDENLER

Türkçülük akımının İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlıcılık, İslamcılık ve Batıcılık düşünceleri gibi siyasi bir fikir akımı haline gelmesinin birçok iç ve dış kaynaklı nedeni bulunmaktadır. İç nedenler iki başlık altında incelenmiştir: Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu kötü durum, duraklama ve gerileme döneminden başlayarak İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin ilanına kadar genel hatları ile anlatılmıştır. Sonrasında ise dönemin bazı aydınlarının özellikle dil, tarih ve edebiyat alanlarında yaptıkları çalışmalardan dolayı "İlmi Türkçülük" olarak da isimlendirilen faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

Dış nedenler ise üç başlık altında incelenmiştir. Birincisinde Fransız İhtilali ve bu ihtilalin Osmanlı Devleti'ne olan olumsuz yansımaları ele alınmış; ikincisinde özellikle Bulgar ve Macar kökenli bilim adamlarının yaptığı Türkoloji araştırmalarından söz edilmiş; üçüncüsünde ise Kafkasya bölgesinde yaşayan Türk aydınlarının milliyetçilik düşüncesinin şekillenmesi için yaptıkları girişimler açıklanmıştır.

A- Türkçülük Akımının Doğuşuna Etki Eden İç Nedenler

1-Osmanlı İmparatorluğu'nun İçerisinde Bulunduğu Durum

Tarih sahnesi içerisinde Türkler tarafından kurulan en önemli devlet, hiç şüphe yok ki, Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Yaklaşık olarak altı yüz sene gibi bir zaman diliminde varlığını sürdüren bu imparatorluk;⁵⁸ Türklerin siyasi, sosyal,

⁵⁸ Ercüment Kuran, "Türklerde Milli Hakimiyet Ülküsü", *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997, s. 86.

ekonomik ve kültürel alanlarda dünya medeniyetine çok önemli katkılar sağladığının en önemli göstergesidir.⁵⁹

Osmanlı Devleti'nin Söğüt'te kurulup, yüz elli sene içerisinde bölgesinde yer alan birçok devleti dize getiren bir imparatorluk haline gelmesindeki ana unsur Türkmenler olmuştur. Osmanlı devlet yöneticileri, yaşadıkları topraklarda kalıcı olmak ve bölgenin en önemli devleti olan Bizans topraklarını elde etmek için ihtiyaç duydukları insan gücünü; anavatanları olan Orta Asya'dan göç ederek Anadolu'ya gelen Türklerden karşılama yoluna gitmişlerdir.⁶⁰ Bu sayede Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda yer alan bu temel güç, onun Avrupa topraklarında ilerlemesini ve orada geniş bir alana yayılmasını sağlayan en önemli etken haline gelmiştir.⁶¹

Bu durumun farkında olan Sultan II. Murad, kendi döneminde, Türk diline ait eserlerin neşredilmesine; devlet yönetiminde Türk örf ve adetlerinin daha etkin hale gelmesine dikkat edilmiştir.⁶² Ancak imparatorluğun sınırlarının genişlemesiyle birlikte fethedilen bölgelerdeki farklı bir etnik kökene ve farklı bir din anlayışına sahip insanların Osmanlı Devleti'nin bünyesine girmesiyle, Türklere verilen önem yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Hatta bu kötü gidiş neticesinde “Türk” kelimesi “Anadolu köylüsü”, “Türkçe konuşan Osmanlı” ile “Türkçe dışında diğer dilleri konuşan Osmanlı”yı ayırt etmek için kullanılan bir kavram haline gelmiştir.⁶³

⁵⁹ Ercüment Kuran, “Türk Adı ve Türklük Kavramı”, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997, s. 69.

⁶⁰ M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Başnur Matbaası, 2. B., Ank., 1972, s. 177-178; David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, Kervan Yayınları, Çev: Komisyon, 1979, s. 2-3; Kuran, “Türk Adı ve Türklük Kavramı”, s. 69.

⁶¹ Kuran, “Türklerde Milli Hakimiyet Ülküsü”, s. 86.

⁶² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, TKAE, Ank., 1966, s. 12; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 51-54.

⁶³ Bu süreçle ilgili geniş bilgi için bkz. P. Risal, “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.21, 5 Eylül 1912, s. 350-353; T. Y., “Küçük Muhtıra”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.47, 4 Eylül 1913, s. 427-428; Ziya Gökalp, “Türk Harsı ve Osmanlı Medeniyeti”, *Makaleler 4*, KBY, Haz: Ferit Rağıp Tuncor, Ank., 1977, s. 45; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, MEB, İst., 1970, s. 48; Turhan Feyzioğlu, *Atatürk ve Milliyetçilik*, TTKB, 3. B., Ank., 1996, s. 13-16; Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 24.

On üçüncü yüzyılın başlarından on altıncı yüzyılın sonlarına kadar doğal sınırlarına ulaşan Osmanlı İmparatorluğu, bu yüzyılın sonundan itibaren hem Avrupa’da bilim ve teknoloji alanında meydana gelen değişimlerden kaynaklanan dış etkiler hem de siyasi, sosyal, ekonomik ve toplumsal alanlardaki yanlış uygulamalardan kaynaklanan iç nedenlerden eski gücünü kaybetmeye başlamıştır.⁶⁴ Nitekim bu durum Osmanlı devlet yöneticileri tarafından gereği gibi takip edilememiş; hatta uzun yıllar dünya siyasetine yön vermenin getirdiği aşırı güven nedeniyle böyle bir duruma ihtiyaç bile duyulmamıştır.⁶⁵

Osmanlı Devleti’nde on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal alanlardaki bu kötü gidişatın sonuçları, on sekizinci yüzyıldan itibaren daha net bir şekilde kendini göstermeye başlamıştır.⁶⁶ Bunun sonucunda Osmanlı imparatorluğu, 1699 Karlofça ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmaları ile ilk defa Batı karşısında yenilgiyi kabul etmiş ve yenilen bir devlet olarak bu antlaşmaları imzalamak zorunda kalmıştır.⁶⁷

Yapılan bu iki antlaşmayla büyük bir prestij kaybına uğrayan Osmanlı Devleti, on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren Batı’nın ekonomik, askeri ve siyasi

---

⁶⁴ Mümtaz’er Türköne, “Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, C.6, İst., 1993, s. 13-15; Berkes, a.g.e, s. 37-38.

⁶⁵ Yılmaz Özakpınar, “Türk Düşünce Tarihinde Ziya Gökalp’in Yeri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.14, Ank., 2002, s. 837; Ercüment Kuran, “Karlofça’dan Tanzimat’a Osmanlı Tarihçiliği”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997, s. 199-200; Yusuf Sarıınay, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.14, Ank., 2002, s. 819; Sander, *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 97-99; Kuran, *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, s. 11; Sarıınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 26-28; Berkes, a.g.e, s. 38-39.

⁶⁶ Aksanyar, a.g.m, s. 252; Özakpınar, a.g.m, s. 837.

⁶⁷ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, AÜDTCFY, Ank., 1970, s. VII; Salahi Sonyel, “Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi”, *Yeni Türkiye*, 7/38, Mart-Nisan, Ank., 2001, s. 687; Mehmet Akif Kireççi, “Toynbee ve Gökalp’te Medeniyet Değiştirme Sorunsalı ve Osmanlı Devleti’nin Çöküşüne Bakışlar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.14, Ank., 2002, s. 852; Sarıınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 28; Sander, *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 133, 150-153; Kuran, “XIX. Yüzyılda Türkiye’de Kültür Değişmesi”, s. 21-22; Özakpınar, a.g.m, s. 838; Berkes, a.g.e, s.38-40; Soysal, a.g.m, s. 230.

alanlardaki üstünlüğünü kabul etmiş ve varlığını devam ettirebilmek için Avrupalı büyük güçler arasında bir denge siyaseti gütmekten ve Avrupa'nın bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerinden faydalanmaktan başka çaresinin olmadığını anlamıştır.⁶⁸

On dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'nın önde gelen devletleri arasında bir uyumun varlığından söz etmek mümkündür. 1870 ve 1871 yıllarında Almanya ve İtalya'nın birliğini kurup, Avrupalı büyük güçler olan İngiltere, Fransa ve Rusya karşısında güçlenmeye başlamasıyla, var olan bu uyum yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır.⁶⁹

Avrupa'nın bu büyük devletleri, Osmanlı İmparatorluğunun kuvvetli bir yapıya sahip olmasını istemiyorlardı. Çünkü bu devletlerin hepsinin Osmanlı'nın geniş coğrafyası üzerinde gizli çıkarları mevcuttu. Bu nedenle, bu büyük güçlerin önde gelen devlet adamları, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını devam ettirip-ettirmemesi konusunda net bir fikre sahip değillerdi. Aynı zamanda birinin diğerinden daha fazla çıkar elde etmesinden korktukları için, bazı devletler Osmanlı'nın yok olmasından yana iken, bazıları varlığını devam ettirmesinden yanaydılar.⁷⁰

⁶⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 7. B., 2001, s. 25; Bilge Ercilasun, "XX. Yüzyılın Eşiğinde Dört Türk Aydını: Gaspıralı İsmail, Hüseyinzade Ali, Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.14, Ank., 2002, s. 859; Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", s. 165-167; Daha geniş bilgi için bkz. Berkes, a.g.e, s. 73-88; Özakpınar, a.g.m, s. 837.

⁶⁹ Hugh Seton-Watson, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluk", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Çev: Y.T. Kurat, S.102-103-104, Temmuz-Ağustos-Eylül 2005, s. 85-93; İsmail Özçelik, "Mukayeseli Tarih Bakımından Batı'daki Gelişmeler Işığında Türkçülüğün Doğuşu ve Mahiyeti", *Yeni Türkiye*, 8/46, Ank., 2002, s. 278-284; Ülman, a.g.e, s. 25-28.

⁷⁰ A. Yücel Aktar, "Ermeni Mezalimine ve Soykırım İddialarına İlişkin Kavram Karmaşası", *Yeni Türkiye*, 17/31, Ank., 2000, s. 251; G. H. Bolsever, "1815-1914 Tarihleri Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.105-107, Çev: Yuluğ Tekin Kurat, Ekim-Kasım-Aralık 2005, s. 99-106; Yavuz Özdemir, "I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele", *Yeni Türkiye*, 8/44, Mart-Nisan, Ank., 2002, s. 308; Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, s. 21; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 153-159; Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 26-35; Tepekaya, a.g.m, s. 245-246.

Sultan II. Mahmud, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da çıkardığı isyanla, 1789 Fransız İhtilali'nin ilan edilmesiyle ortaya çıkan milliyetçi düşüncelerin etkisiyle, Sırpların ve Yunanlıların bağımsızlıklarını almak için çıkardığı isyanları bastırmak için çok çaba sarfetmiştir. Ancak alınan bütün önlemlere rağmen bu iki isyan önlenememiş; neticesinde Mısır Osmanlı toprağı olmaktan çıkmış ve Yunanistan bağımsızlığına kavuşmuştur.⁷¹

Avrupalı büyük devletler, Osmanlı'nın Mehmet Ali Paşa ile Yunanlıların isyanını önlemedeki acziyetini gördükten sonra, birbirinden farklı bahaneler ortaya atarak Osmanlı Devleti'nin yıkılışını hızlandıracak faaliyetler düzenlemeye devam etmişlerdir.⁷²

On sekizinci yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'ndeki Müslüman ve Müslüman olmayan halk bir arada sorunsuz bir şekilde yaşamıştır. Osmanlı'nın kuruluşundan kısa bir süre sonra, devletin bünyesindeki topluluklar dinlerine ve mezheplerine göre gruplandırılarak "Millet"⁷³ adı verilen bir sistem oluşturulmuştu. Bu sistem oluşturulurken asla bireylerin etnik kökenlerine bakılmıyor; dinsel ve cemaatsel olarak ayrılan bu gruplara bir takım haklar veriliyordu.

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde ise var olan bu ahenk yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Millet kavramının sadece din ile eşdeğer olarak görülmesi

---

⁷¹ Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.4, İst., 1985, s. 1003-1005; Ercüment Kuran, "Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihinde Yeri", *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997, s. 30; Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri", *Yeni Türkiye*, 6/31, Ocak-Şubat, Ank., 2000, s. 237; Karal, *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856))*, s. 61-99, 101-112; Sander, *Siyasi Tarih*, s. 214-217; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 165-166; Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 29-31; Özakpınar, a.g.m, s. 839.

⁷² Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, TKAE, Ank., 1987, s. 110; Seton-Watson, a.g.m, s. 85-86; Aynı, a.g.e, s. 10-15; Uzun, a.g.m, s. 237; Finkel, a.g.e, s. 393-396.

⁷³ Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bilal Eryılmaz, "Osmanlılarda Millet Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, C.6, İst., 1993, s. 225-267.

neticesinde İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletler, Osmanlı'daki gayr-i Müslim azınlıklar içerisindeki dindaşlarının haklarını savunmaya başlamışlar ve böylece onları Osmanlı Devleti içerisinde karmaşa çıkaracak bir araç olarak görmüşlerdir.⁷⁴

Babıâli, yaşanan bu gelişmeler neticesinde hem Avrupalıların Osmanlı'nın bünyesindeki bu gayr-i Müslim unsurları kullanarak kendi içişlerine karışmasını önlemek hem de bu unsurların, Yunanlılar gibi, milliyetçi düşüncelerle Osmanlı'ya karşı ayaklanmalarını bertaraf etmek için 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı ilan etmek zorunda kalmıştır.⁷⁵

Tanzimat Fermanı'nın Osmanlı İmparatorluğunun her bölgesinde ilan edilmesi, halk tarafından duyulmasını ve geniş bir ilgi görmesini sağlamıştır. Babıâli, bu şekilde bünyesindeki halklara yeni bir dönemin başladığını göstermek istemiştir. Hükümet bu fermanla Osmanlı vatandaşlarının hepsine eşit haklar vaat etmiş ve birinin diğerinden üstün olmadığını söyleyerek "Osmanlılık" üst kavramı etrafında, bütün unsurları birleştirmeyi amaçlamıştır.⁷⁶

---

⁷⁴ Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, 7/38, Mart-Nisan, Ank., 2001, s. 694-695; Adem Çaylak, "Osmanlı'da Özerk Milletler Modeli: Sosyolojik Çözümleme", *Yeni Türkiye*, 17/32, Ank., 2000, s. 427-428; Gül Akyılmaz, "Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Yeni Türkiye*, 7/38, Mart-Nisan, Ank., 2001, s. 671-672; Kuran, "Türk Adı ve Türklük Kavramı", s.70; Kuran, "Karlofça'dan Tanzimat'a Osmanlı Tarihçiliği", s. 199-200; Sarımay, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 820.

⁷⁵ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTKB, Ank., 1991, s. 1-37; Mehmed İzzet, "Tanzimat'a Dair", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.6, İst., 1985, s. 1538-1541; M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.6, İst., 1985, s. 1550-1551; Ercüment Kuran, "Tanzimat Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997, s. 209; "Tanzimatı Hayriye", *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, Meydan Yayınevi, C.11, İst., 1981, s.885-887; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 28-34; Ortaylı, "Tanzimat", s. 1545-1546; Özakpınar, a.g.m, s. 839; Finkel, a.g.e, s. 397; Armaoğlu, a.g.e, s. 127-132; İnalçık, a.g.m, s. 1536.

⁷⁶ Erol Güngör, *Dünden-Bugünden Tarih, Kültür-Milliyetçilik*, Mayaş Yayıncılık, Ank., 1982, s. 18-20; "Tanzimat", *AnaBritannica*, C.29, s. 218-219; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 206-207; Ortaylı, "Tanzimat", s. 1545; Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 36-37; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 28-34; İnalçık, a.g.m, s. 1536; İzzet, a.g.m, s. 1539; Baysun, a.g.m, s. 1550-

Tanzimatçıların ortaya koyduğu bu üst “Osmanlılık” anlayışı, 1789 Fransız İhtilali’yle ortaya konan “millet”, “milliyet” kavramlarından anlaşılan bir içeriğe sahip değildir. Aksine onlar bu kavramların bugün anlaşılan içerikleri üzerine bir üst “Osmanlılık” kavramı inşa etmek istemiştir. Bu nedenle Tanzimatçılar Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan Arap, Rum, Bulgar ve Arnavut gibi farklı etnik kökenlere sahip insanları, günümüz toplumundaki “hemşehrilik” olarak algılanan bir kategoriye indirgeyerek, yeni bir “Osmanlı bireyi” meydana getirmeyi amaçlamıştır.⁷⁷

Tanzimatçıların bütün bu çabalarına rağmen, onlar ne Müslüman toplulukları ne gayr-i Müslim azınlıkları ne de Avrupa’nın önde gelen devletlerini memnun edebilmiştir. İmparatorluktaki Müslüman unsurlar, Gülhane Hattı ile gayr-i Müslimlerin kendilerinden daha fazla haklar elde ettiklerine inanmış ve devlete olan güvenlerini yitirmeye başlamıştır. Buna karşın gayr-i Müslim azınlıklar ise devletin kendilerine vaat ettiği bir çok hususun hayata geçirilemediğini söyleyerek, bu durumu, hem Babiâli’ye hem de Avrupalı hamilerine şikayet etme aracı olarak kullanmıştır.⁷⁸

Osmanlının iç işlerine karışmak ve Osmanlıyı köşeye sıkıştırıp istedikleri tavizleri almaya devam etmek isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya, Tanzimat’ın ilan edilmesiyle bu isteklerini gerçekleştirmek için daha rahat bir ortam elde ettiler.

1551; Özakpınar, a.g.m, s. 839; Uzun, a.g.m, s. 242-245; Lewis, a.g.e, s. 106-108; Berkes, a.g.e, s. 213-214; Karakaş, a.g.e, s. 119-120; Kaynar, a.g.e, s. 1-37.

⁷⁷ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınevi, 2. B., İst., 1976, s. 16-17; Hanioglu, “Osmanlılık”, s. 1390; Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 36-37; Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılulaşma Hareketleri*, s. 28-34; Lewis, a.g.e, s. 107-108; Ülken, a.g.e, s. 36-37; İnalçık, a.g.m, s. 1536-1537; Özçelik, a.g.m, s. 288-289; Özakpınar, a.g.m, s. 839.

⁷⁸ T. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, C.10, İst., 1983, s. 203-230; Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s. 109-110; Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 15-21; Uzun, a.g.m, s. 242-245.

Osmanlı yöneticileri siyasi alanda bu manevraları yaparken, askeri alanda da ıslahat çalışmalarına devam ediyorlardı. Ancak bu alanda yapılan tüm modernleşme çabaları, savaş meydanlarındaki başarıları sağlayamıyordu. Bu durumu gören Rusya, güçsüz ve dışa bağımlı bir Osmanlı Devleti üzerinde etkili olma siyasetini bırakarak, Osmanlıyı yıkma politikası gütmeye başlamıştı. Neticesinde ise Osmanlı ile Rusya arasında Kırım Savaşı çıkmıştır.⁷⁹

Kırım Savaşı hem askeri hem siyasi hem de mali açıdan Osmanlı Devleti için çok önemli sonuçları olan bir savaştır. Osmanlı Devleti, bir taraftan İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı kendisini desteklemesi ile bu savaşı kazanarak belirli bir süre Rusya'nın kendi üzerindeki emellerini engellemiş oldu.⁸⁰ Diğer taraftan ise, ilk defa bu savaş sürecinde Avrupa'dan borç para alarak, bozulan maliyesini düzeltmeye çalıştı. Fakat alınan borçların geri ödenmesi için tekrar borç alındı ve neticesinde 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı borçlarının faizi anaparayı geçince, maliye iflas etti. Bunun üzerine 1881 yılı "Muharrem Kararlarıyla" Osmanlı borçları yeniden düzenlenerek, önemli gelir kaynakları 1883 yılından itibaren Duyûn-i Umûmiye İdaresi'nin kontrolüne bırakıldı.⁸¹

Osmanlı Devleti yöneticileri siyasi, askeri ve mali açıdan çok sıkıntılı olan bu süreçte, hem zaman kazanmak hem de Paris Antlaşması öncesi Avrupalı devletlerin içişlerine karışmalarını engellemek⁸² için 1856 yılında Islahat Fermanı'nı⁸³ ilan etti.

⁷⁹ Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 229; Sander, *Siyasi Tarih*, s. 219-220.

⁸⁰ Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 31; Karal, *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856))*, s. 238-240.

⁸¹ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.3, İst., 1985, s. 618-628; "II. Abdülhamid", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, C.7, İst., 1993, s. 9; Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", s. 167; Ülman, a.g.e, s. 65-66; Özdemir, a.g.m, s. 307.

⁸² Koçak, "Abdülmeceid (1839-1861)", s. 1289.

⁸³ Mümtaz'er Türköne, "Islahat Fermanı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, C.6, İst., 1993, s. 92-97; Sander, *Siyasi Tarih*, s. 219-220; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında*

Mustafa Reşid Paşa'nın batılılaşma siyasetinin takipçileri olan Ali ve Fuad Paşaların girişimiyle açıklanan bu fermanla, Osmanlı bünyesindeki azınlıklara özel statüleri dolayısıyla verilen imtiyazlar, onların Osmanlı tebaasının tümünün sahip olduğu hak ve özgürlükler sağlanmak suretiyle tamamen ortadan kaldırılıyordu. Bu sayede Osmanlı içerisindeki azınlıklar Müslümanlar gibi her türlü hakkı elde etmiş oluyorlardı. Bu durum bir yandan Osmanlı'nın kuruluşundan beri "Millet-i Hâkime" olan Müslümanların çok ciddi tepkisini çekiyor; diğer yandan da azınlık cemaati liderlerinin ellerinden alınan hakları kaybetmemek için, azınlık toplumları arasında, Osmanlıya karşı kargaşa çıkarmalarına neden oluyordu.⁸⁴

Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarıda sıkıntılı olduğu 1860'lı yılların sonuna doğru bazı aydınlar, Ali ve Fuad Paşaların şahsında, Babî'î'nin uyguladığı siyasetin devleti kötü gidişatından kurtarmaya yetmediğini söyleyerek bir muhalefet hareketi başlattılar. Namık Kemal, Ali Suavi, Şinasi ve Ziya Bey gibi kişilerin bir araya gelmesiyle, kendilerine "Yeni (Genç) Osmanlılar" adını veren bu aydınlar, gayr-i Müslim azınlıkların Osmanlı Devleti'nden ayrılma isteklerine şiddetle karşı çıkıyordu. Onlar II. Mahmud döneminden itibaren uygulanmaya çalışılan "Osmanlılık" siyasetinin devam ettirilmesini ve devletin kurtuluşunun ancak bu şekilde sağlanabileceğine inanıyordu. Bu nedenle yeni Osmanlılar, padişahın derhal Kanun-i Esasi'yi ilan etmesini ve meşruti bir yönetim tarzını benimsemesini istediler.⁸⁵

Batılılaşma Hareketleri, s. 34-35; Karal, *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856))*, s. 248-252; Armaoğlu, a.g.e, s. 147-149.

⁸⁴ Şerif Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst., 1985, s. 344-345.

⁸⁵ Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 216; Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 16-19; Lewis, a.g.e, s. 115-118, 149-158; Ülken, a.g.e, s. 53-54; Berkes, a.g.e, s. 227-229; Karakaş, a.g.e, s. 120-122; Uzun, a.g.m, s. 237; Özakpınar, a.g.m, s. 839-840; Armaoğlu, a.g.e, s. 302-304; Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, 7. B., Çev: Komisyon, İst., 2008.

Yeni Osmanlıların ilan edilmesini istedikleri “Meşrutiyet” fikri, Osmanlı memleketinde yeni bir ideoloji olduğu için, bütün Osmanlı ricali ve halk arasında konuşulan ve tartışılan bir mesele haline geldi. Fransa’da meydana çıkan bu yeni ideoloji, Avrupa’daki milliyetçi hareketleri başlatan itici güçtü. Bu nedenle Osmanlı’da meşrutî bir yönetimden bahseden ”Yeni Osmanlılara”, Avrupa’da “Jön Türkler” adı veriliyordu.⁸⁶ Avrupalıların verdiği bu isimle, bu Osmanlı aydınlarının yaptığı girişimler, görünüşte bir Türk hareketi gibi algılanıyordu; ancak perde arkasındaki gerçek ise farklıydı. Genç Osmanlıların “Osmanlı ümmeti” tabirini her ortamda dile getirmeleri, onların bu fikri milliyetçi bir düşünce ile söyledikleri anlamına gelmiyordu. Onların meşrutiyetten anladıkları, dinsel ve ırksal unsurları bir araya getiren Osmanlı siyasi birliğine ait bir yönetim tarzıydı.⁸⁷

Genç Osmanlılar, meşrutiyetçi fikirlerini desteklemeyen dönemin sultanı Abdülaziz’i⁸⁸ tahtan indirerek, yerine meşrutiyetçi bir yönetim anlayışını benimseyip-benimsemediği tam olarak belli olmayan beşinci Murad’i⁸⁹ tahta geçirdiler. Sultan Murad’ın tahta geçmesinden sonra kendi içlerinde anlaşamayan meşrutiyetçi grup, padişahın ruhi durumunu da bahane ederek, Mithat Paşa tarafından gizlice görüşülen, Kanun-i Esasi’yi ve meşrutiyeti ilan edeceğine söz veren II. Abdülhamid’i tahta geçirdiler.

II. Abdülhamid, Genç Osmanlıların en önemlilerinden biri olan Mithat Paşa’ya söz verdiği gibi 23 Aralık 1876 tarihinde Birinci Meşrutiyet’i ilan ederek, Kanun-i

---

⁸⁶ Kushner, a.g.e, s. 7-8.

⁸⁷ Aynî, a.g.e, s. 44-49; Ülken, a.g.e, 63-64; Lewis, a.g.e, s. 149-158.

⁸⁸ Geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, “Abdülaziz (1861-1876)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985, s. 1290.

⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, “V. Murad (1876)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985, s. 1291.

Esasi'yi yürürlüğe koymuştur.⁹⁰ Padişah, Tanzimat döneminden itibaren gayr-i Müslim azınlığın devlete olan bağlılığını arttırmak için yapılan iyileştirme çabalarının Avrupalı devletlerin Osmanlı'ya müdahale etmeleri ile sonuçlanmasından dolayı saltanatının ilk yıllarında takip ettiği “Osmanlıcılık” siyasetini bırakarak yerine “İslamcılık” düşüncesini yerleştirmiştir.⁹¹

II. Abdülhamid, saltanatının ilk dönemlerinden itibaren devlet otoritesini kendisi ve sarayındaki yöneticileri lehine kuvvetlendirmiş, kendisinin ve devletin varlığının devamı için bir hafife teşkilatı kurdu muştur. Padişah böylece kendi yönetim anlayışına ters düşen Osmanlı aydınlarını ya takip ettirmiş ya da yurt dışına sürgüne göndermiştir.⁹²

Padişahın Genç Osmanlılar üzerinde uyguladığı bu baskının nedeni, 14 Şubat 1878 tarihinde Meclisin süresiz olarak tatil edilmesi ve bu nedenle meşrutiyet yanlısı olan Genç Osmanlıların padişaha karşı çok sert bir muhalefete başlamalarıdır. Jön Türklerin padişaha karşı olan mücadelelerinin temelinde, halka ve aydınlara karşı olan sert tutumu ve Avrupalı büyük güçlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışması yer almaktadır.⁹³

⁹⁰ Engin Akarlı, “II. Abdülhamid (1876-1909)”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985, s. 1292-1294; “Meşrutiyet (Birinci)”, *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, Meydan Yayınevi, C.8, İst., 1981, s. 667-669; “Meşrutiyet (Birinci)”, *AnaBritannica*, Ana Yayıncılık, C.22, İst., 1994, s. 319; Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 39; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 38-41; Sander, *Siyasi Tarih*, s. 227-228; Kuran, “XIX. Yüzyılda Türkiye'de Kültür Değişmesi”, s. 25; Kuran, “Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihinde Yeri”, s.36-37; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 257-260; Finkel, a.g.e, s. 434.

⁹¹ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s. 111; Mardin, “19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, s. 346-347; Kuran, “XIX. Yüzyılda Türkiye'de Kültür Değişmesi”, s. 25-26; “II. Abdülhamid”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, s. 6-7; Kuran, “Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihinde Yeri”, s. 36-37; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 257-260; Kushner, a.g.e, s. 8; Finkel, a.g.e, s. 436.

⁹² Kushner, a.g.e, s. 8-9.

⁹³ Ercüment Kuran, “XIX. Yüzyılda Milliyetçiliğin Türk Aydınları Üzerindeki Tesirleri”, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997, s. 75; Aksanyar, a.g.m, s. 252.

II. Abdülhamid İstanbul'da bu sorunlarla uğraşırken, dış politikada Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarlarını engellemek için, İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşarak dengeli bir siyaset yürütüyordu. Padişah aynı zamanda gizli girişimlerle aynı yakınlaşmayı Rusya ile de sağlamak istiyordu; fakat Ruslar Sultan'ın bu yaklaşımına sıcak bakmıyorlardı.⁹⁴ Padişahın bütün çabalarına rağmen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı önlenememiş ve devamında Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı yenilerek 1878 yılında Berlin Antlaşması⁹⁵ imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Avrupa'daki topraklarının neredeyse tamamına yakınıni kaybetmiştir. Kuzeyde Rusya ile bu mücadeleler olurken, güneyde Kıbrıs İngilizlerin denetimine bırakılmış; bundan kısa bir süre sonra da 1881 ve 1882 yıllarında Tunus, Fransa; Mısır ise İngiltere tarafından işgal edilmiştir.⁹⁶

Berlin Antlaşması ile içerdeki muhalif sesleri bertaraf eden II. Abdülhamid, dış siyasette ise Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden uzaklaşmaları neticesinde 1871 yılında birliğini tamamlayan; on dokuzuncu yüzyılda dünya siyasetinin yeni aktörlerinden biri olan ve Osmanlı'nın Müslüman azınlıkları üzerinde herhangi bir milliyetçi kışkırtmada bulunmayan Almanya ile iyi ilişkiler kurmaya başlamıştır.⁹⁷

Babiâli, bu yakın ilişki neticesinde Almanya'ya elçiler gönderiyor, oradan gelen temsilcilere çok sıcak davranıyordu. Osmanlı ordusu, askeri girişimler neticesinde, modernleşmesi için Alman subaylara emanet ediliyordu. Padişah aynı zamanda Tanzimat dönemiyle sistemli bir şekilde başlayan modernleşme çabalarına

⁹⁴ Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", s. 348-349; Kurat, a.g.e, s. X; Akarlı, a.g.m, s. 1292-1293.

⁹⁵ Sander, *Siyasi Tarih*, s. 224-225; Kushner, a.g.e, s. 6.

⁹⁶ Kushner, a.g.e, s. 6-9.

⁹⁷ Kodaman, "İttihat-Terakki ve Almanya", s. 259; Sander, *Siyasi Tarih*, s. 228-230; Karakaş, a.g.e, s. 122-123; Akarlı, a.g.m, s. 1292-1293.

katkı sağlamak için eğitimden maliyeye, idareden hukuk gibi alanlara kadar yenilikler yapıyordu.⁹⁸

II. Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ı süresiz olarak tatil etmesinden sonra muhalif hareketlere tekrar devam eden Jön Türkler, 1889 yılında ikinci defa örgütlenmeye başladılar. 21 Mayıs 1889 tarihinde İstanbul Askeri Tıbbiyesi'nde bir araya gelen beş kişi "İttihad-ı Osmanî" adında bir dernek kurdu. Derneğin kurucularından bazıları Jön Türklerin Paris'teki temsilcilerinden Ahmet Rıza ile temasa geçtikten sonra bu derneğin ismi "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını almıştır. Dernek yöneticileri zamanla yurt içinde ve dışında ulaştıkları birçok bölgede adlarını duyurarak padişaha olan muhalefetlerini devam ettirmişlerdir.⁹⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1906 yılında Selanik'te kurulan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" ile birleşmiş ve çoğunluğunu askerlerin oluşturduğu bu dernek, İkinci Meşrutiyetin ilan edilmesine zemin hazırlamıştır.¹⁰⁰

2- Osmanlı'daki İlmî-Kültürel Türkçülük ve İlk Türkçülerin Faaliyetleri

Dünya üzerinde yaşayan bazı toplumlarda meydana gelen milliyetçi düşüncelerin oluşmasına bakıldığında, bu hareketlerin daha çok dil, tarih ve edebiyat gibi kültürel alanlardaki araştırma ve incelemeler neticesinde şekillendiği görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda da kültürel anlamda bir milliyetçiliğin ortaya çıkışı benzer bir süreci izlemiştir.¹⁰¹

Tanzimat Dönemi devlet adamlarından ve aydınlarından bazılarının Türk dili ile alakalı yaptıkları girişimler bu anlamdaki Türkçülüğün ilk örneklerini teşkil

⁹⁸ Akarlı, a.g.m, s. 1292-1293; Karakaş, a.g.e, s. 123-124; Bu reformlarla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 260-264; Lewis, a.g.e, s. 179-192.

⁹⁹ Armaoğlu, a.g.e, s. 304-306; Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkçülük*, İletişim Yayınları, C.1 (1889-1902), İst., 1989.

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Lewis, a.g.e, s. 194-204.

¹⁰¹ Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 73.

etmektedir. Nitekim Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat'ın ilanıyla yapılan reformların bütün halk tarafından anlaşılabilmesi için dilde sadeleştirme yapılması gerektiğini savunmuştur.¹⁰² Yine dönemin en önemli edebiyatçılarından olan Şinasi (1826-1871) çeşitli gazete ve dergilerde yazdığı yazılarında herkesin anlayacağı sade bir dil kullanmaya dikkat etmiştir. Bunun yanında Şinasi, sadece öz Türkçe kelimeler kullanarak şiir yazmayı denemiş ve Türkçe bir sözlük yapmak için girişimlerde bulunmuştur.¹⁰³

Aynı dönem aydınlarından Ziya Paşa (1825-1880) ise dil konusunda “Acaba bizim bağlı bulunduğumuz ulusun bir dili ve şiiri var mıdır?” sorusuna cevaben yazdığı yazısında,¹⁰⁴ edebiyat alanında kullanılan kelimelerin daha çok Arapça ve Farsça kelimelere dayandığını söylemekte, Türkçe'nin ise çok az olduğunu belirtmektedir. Ona göre gerçek Türk dili Divan Edebiyatı yerine, İstanbul'da ve taşrada yaşayan halkın konuştuğu dilde yer almaktadır.¹⁰⁵

Tanzimat dönemi ile birlikte dil ve edebiyat alanında başlayan ilk Türkçü çalışmalar Batı'da yapılan Türkoloji araştırmalarının da tesiriyle, bu alanların yanında, öncelikle tarih alanında olmak üzere diğer alanlara doğru yönelmeye başlamıştır.¹⁰⁶ Bu tesirlerden etkilenenlerin başında Ahmed Vefik Paşa (1823-1891) gelmektedir. Ahmed Vefik Paşa önce “Lehçe-i Osmâni” adında bir Türk lügati

---

¹⁰² P.Risal, “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 4”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.25, 31 Ekim 1912, s. 21-23; Yusuf Akçuraoğlu, “Ahmed Midhat Efendi”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.30, 9 Ocak 1913, s. 101; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 73.

¹⁰³ Enver Ziya Karal, “Tanzimat'tan Sonra Türk Dil Sorunu”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst., 1985, s. 315; Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, KBY, Haz: Nejat Sefercioğlu, Ank., 2001, s. 17; Ülken, a.g.e, s. 208; Feyzioğlu, a.g.e, s. 19.

¹⁰⁴ Hürriyet gazetesinde yayınlanan “Şiir ve İnşa” makalesi; Bu bilgi için bkz. Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 74; Ülken, a.g.e, s. 208.

¹⁰⁵ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 17-19; Karal, “Tanzimat'tan Sonra Türk Dil Sorunu”, s. 315; Feyzioğlu, a.g.e, s. 19.

¹⁰⁶ Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 74.

hazırlamıştır. O, bu eserinde Türkçeyi Osmanlıcadan ayrı olarak, ilk defa ele alıp incelemiştir.¹⁰⁷

Ahmed Vefik Paşa, “Hikmet-i Tarih” adlı eserinde Türk tarihinin sadece Osmanlı İmparatorluğu’nun kurulmasıyla sınırlandırılmayacağını, aksine bilinen bütün Türk devletlerini içine alacak şekilde genişletilmesi gerektiğini söylemiş¹⁰⁸ ve bunun yanında Ebu’l-Gazi Bahadır Han’ın “Şecere-i Türkî”sini de Çağatayca’dan Türkçeye çevirerek yayınlamıştır.¹⁰⁹ Bu çeviri Osmanlı Türklerine, Türk tarihinin belirli dönemlerini tanıtması bakımından önemlidir.¹¹⁰ Nitekim Yusuf Akçura, Ahmed Vefik Paşa’nın yaptığı bu çalışmalardan dolayı O’nu Osmanlıların “İlk Türkçüsü” olarak kabul etmektedir.¹¹¹

Askeri Okullar Nazırı olan Süleyman Paşa (1838-1892), bu dönemde ilmi çalışmalarıyla Türkçülük düşüncesine hizmet eden diğer önemli bir şahsiyettir. Süleyman Paşa, Joseph de Guignes (1721-1800)’in “Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarihi” adlı eserinden etkilenecek yazdığı “Tarih-i Alem” adlı çalışmasında Türklerin eski dönemlerine ait özellikleriyle ilgili bilgilere yer vermiştir.¹¹² Diğer bir önemli eseri de “İlmi Sarf-ı Türkî” olan Süleyman Paşa’nın en önemli icraatlarından biri, askeri okulların ders müfredatına Milli Tarih dersini koydurmuş olmasıdır.¹¹³

---

¹⁰⁷ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 21; Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 7; Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 74; Aksanyar, a.g.m, s. 256.

¹⁰⁸ Ülken, a.g.e, s. 209.

¹⁰⁹ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 21-22; Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 74; Kuran, “Türk Adı ve Türklük Kavramı”, s. 70; Ülken, a.g.e, s. 209; Kushner, a.g.e, s. 42-43.

¹¹⁰ Kushner, a.g.e, s. 43.

¹¹¹ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 23; Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 74

¹¹² Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 7-8; Hanioglu, “Türkçülük”, s. 1395; Mardin, “19. yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, s. 348-349; Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 75; Karakaş, a.g.e, s. 160; Lewis, a.g.e, s. 345.

¹¹³ Sarıncay, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu”, s. 253.

Bu dönem aydınlarından bir diğeri olan Ali Suavi (1839-1878) de, Ahmed Vefik ve Süleyman Paşalar gibi hem tarih hem de dil alanında çalışmalar yapmıştır. Suavi, Türk tarihini ilk defa tek başına bir konu olarak ele alıp inceleyen kişidir.¹¹⁴ O'nun 1869 yılında Paris'te kurduğu "Ulûm" isimli gazetesinde yayınladığı "Türk" adlı makalesi, Türkçülük düşüncesinin gelişmesi açısından önemli bir kaynaktır. Suavi bu makalesinde Türklerin eski çağlardan beri dünya medeniyet sahnesinde yer aldıklarından ve çok medeni bir toplum olduklarından bahsetmektedir.¹¹⁵

Suavi, Ulûm'da yazdığı "Lisan ve Hatt-ı Türkî" adlı bir diğerk makalesinde ise Türkçe'yi Osmanlıca diye isimlendirmenin yanlış olduğunu söylemiştir. Ayrıca Türkçe'den Arapça ve Farsça kuralların kaldırılmasını; yazılarda herkesin anlayacağı bir dil kullanılmasını ve bu nedenle oluşturulan cümlelerin kısa tutulmasını tavsiye etmiştir.¹¹⁶

II. Abdülhamid Dönemi'nde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşunun çaresi olarak gösterilen Osmanlıcılık ve İslamcılık düşüncelerinin yanında, Tanzimat Dönemiyle birlikte başlayan ilmi Türkçülük anlayışı da aydınlar arasında varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Padişah, kurduğu hafiye teşkilatı sayesinde basına sansür uyguluyor, kendisi ve devletin yürüttüğü siyasi konular hakkında yazılar yazmalarına müsaade etmiyordu. Bu nedenle dönemin en önemli yayın organlarından olan Sabah, İkdam ve Tercüman-ı Hakikat gibi gazete ve dergilerde sadece dil, tarih ve edebiyat gibi siyasi olmayan konuların ele alınmasına izin veriliyordu.¹¹⁷

---

¹¹⁴ Kushner, a.g.e, s. 43.

¹¹⁵ Kuran, "Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihinde Yeri", s. 38; Kuran, "Türk Adı ve Türklük Kavramı", s. 70; Ülken, a.g.e, s. 209.

¹¹⁶ Karal, "Tanzimat'tan Sonra Türk Dil Sorunu", s. 315-316.

¹¹⁷ Sarınoy, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 822.

Bu dönemde yaptıkları çalışmalarla Türkçülük düşüncesinin gelişmesine hizmet veren birçok aydın vardır. Bunlardan biri olan Ahmed Midhat Efendi, “Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide” adlı eseriyle Osmanlıların soyunun Türklere dayandığını belirtmiştir. Jön Türklerin en önemlilerinden biri olan Mizancı Murad ise yazdığı “Tarih-i Umûmî” adlı eseriyle, Türklerin İslamiyet’i kabul etmeden önce kurdukları büyük devletler hakkında bilgi vermiştir.¹¹⁸

Dil üzerine çalışmalarıyla bilinen Şemseddin Sami (1850-1904), “Kamus-ı Türkî” adlı eserini hazırlayarak, Türkçe’ye Osmanlıca denmesine karşı çıkmıştır. Sami, bu eserinde öz Türkçe kelimelere yer vermiş; bunun yanında Türkçe içerisinde kullanılan diğer dillere ait kelimeleri de bir araya getirerek zengin bir lügat hazırlamıştır.¹¹⁹

Bu dönemin diğer önemli fikri Türkçüleri Bursalı Mehmed Tahir (1861-1926), Necip Asım (1861-1935) ve Veled Çelebi (1868-1950)’dir. Bursalı Mehmed Tahir, hazırladığı “Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri” adlı eseriyle Türklerin İslam medeniyetine olan katkılarından bahsetmiştir.¹²⁰ Necip Asım, daha çok Leon Cahun’un “Asya Tarihine Giriş” isimli eserinden esinlenerek yazdığı “Türk Tarihi” adlı çalışmasıyla Osmanlı döneminden önce yaşayan ve devlet kuran Türklerin tarihinden söz etmiştir.¹²¹ Veled Çelebi ise muhtelif yerlerde ele aldığı makaleleri ile

---

¹¹⁸ Kushner, a.g.e, s. 44, 53; Oba, a.g.e, s. 195-196.

¹¹⁹ A.g.e, s. 202.

¹²⁰ M.F, “Bursalı Tahir Bey”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.46, 21 Ağustos 1913, s. 408-409; Hanioglu, “Türkçülük”, s. 1396; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 80; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 116-120; Kushner, a.g.e, s. 54; Ülken, a.g.e, s. 216.

¹²¹ Hanioglu, “Türkçülük”, s. 1396; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 80; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 99-106; Kushner, a.g.e, s. 45; Ülken, a.g.e, s. 216.

Türk dilinin anlaşılabilir şekilde sadeleştirilmesi gerektiğini belirtmiş ve aynı zamanda Sultan Veled'in Divan'ını bastırmıştır.¹²²

II. Abdülhamid Dönemi'nde Türkçülük düşüncesinin tek yayın organı olan "İkdam" gazetesi, ilk kez "Türk gazetesidir" başlığıyla yayın hayatına atılması ve bünyesinde barındırdığı Türkçülük düşüncesine hizmet edecek yazar kadrosu nedeniyle ilmi Türkçülük hareketinin ileri safhalara ulaşmasına katkı sağlayan en önemli etken olmuştur.¹²³

Tanzimat Dönemi'nde Şinasi ile başlayan edebi Türkçülük girişimleri, II. Abdülhamid Dönemi'nde şiirde Mehmed Emin Yurdakul, nesirde de Ahmet Hikmet Müftüoğlu tarafından takip edilmiştir.¹²⁴ Mehmed Emin Yurdakul hem 1897 Türk-Yunan Savaşı neticesinde ortaya çıkan havadan hem de Afgan kökenli Cemaleddin Afgani'nin milliyetçilikle ilgili yazılarından etkilenmiştir.¹²⁵ Bu etki neticesinde Yurdakul, döneminin birçok aydınının milli duygularını etkileyecek ve siyasi anlamdaki Türkçülüğe geçişe katkı sağlayacak olan şu mısraları yazmıştır:

"Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur,
Sinem, özüm ateş ile doludur,
İnsan olan vatanının kuludur,
Türk evladı evde durmaz, giderim."¹²⁶

¹²² Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 106-112; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 80; Oba, a.g.e, s. 203; Ülken, a.g.e, s. 216.

¹²³ Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", s. 349; Sarıay, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu", s. 254.

¹²⁴ Ülken, a.g.e, s. 217.

¹²⁵ Geniş bilgi için bkz. Cemaleddin Efgânî, "Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi", *Türk Yurdu*, Çev: M. E. Resulzade, Y.2, C.3, S.26, 14 Kasım 1912.

¹²⁶ Yurdakul'un yazdığı bu şiir Selanik'te çıkan "Asır Gazetesi" ile İstanbul'da çıkan "Malumat Mecmuası"nda yayınlanmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Kuran, "Türk Adı ve Türklük Kavramı", s. 71-72; Feyzioğlu, a.g.e, s. 22.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan bu ilmi ve edebi Türkçülük faaliyetlerine rağmen, dönemin aydınları kendilerini daha çok Osmanlılık siyaseti içerisinde tanımlıyorlardı.¹²⁷ Bunda devletin o an itibarıyla içerisinde bulunduğu durumun önemi büyüktür. Osmanlı'nın son dönemlerinde özellikle Kafkasya'dan gelen Türk kökenli aydınlardan biri olan Yusuf Akçura Mısır'da yayınlanan "Türk" adlı gazetede "Üç Tarz-ı Siyaset"¹²⁸ adlı bir makale yazmıştır. Akçura bu makalesinde Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtaracak üç farklı siyasi yaklaşım olarak, Osmanlıcılığı, İslamcılığı ve bunlara ilaveten Türkçülüğü ele almıştır. İlk defa ırk esasına daha doğrusu Türk insanına, Türk toplumuna dayalı bir yaklaşımın Osmanlıyı kurtaracağından bahsedilmesi, Osmanlı ve İslamcı kanadın temsilcilerinin tepkisini çekmiştir. Bunun neticesinde yapılan tartışmalar Osmanlıdaki Türk unsuruna daha fazla önem verilmesi ekseninden çıkarak, daha çok ırki temele dayandırılan bir milliyetçilik tartışmasına dönüşmüştür.¹²⁹ Ancak kısa bir süre sonra İmparatorlukta yaşanan gelişmeler, Türkçülük düşüncesinin toplumun büyük bir kesimi tarafından kabul edilen bir fikir akımı haline gelmesini sağlamıştır.

B- Türkçülük Akımının Doğuşuna Etki Eden Dış Nedenler

1-Fransız İhtilali ve Osmanlı'ya Yansımaları

Avrupa'da meydana gelen coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri, dünya tarihine doğrudan ya da dolaylı olarak katkılar sağlayan çok önemli gelişmelerdir. Coğrafi keşiflerle zenginleyen Avrupa insanı Rönesans ve Reform hareketleri ile o güne kadar kilisenin tekelinde olan öğretileri yıkarak yerine çağa

¹²⁷ Sarıнай, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 822-823.

¹²⁸ Geniş bilgi için bkz. Akçuraoğlu Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Kader Matbaası, İst., 1327/1911; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 172-180; Mevlüt Uyanık, "Osmanlı İslahatlarının Nihai İfadesi Olarak Üç Tarz-ı Siyaset ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Etkisi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları C.14, Ank., 2002, s. 790-799.

¹²⁹ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 172-180; Hanioğlu, "Türkçülük", s. 1396-1397.

uygun bilimsel ve teknolojik verileri koymuş ve bu sayede geleceğe dair farklı umutlar beslemeye başlamıştır.¹³⁰

Rönesans ve Reform hareketleri, bireylerin bilimsel ve manevi hayatlarına yön verse de, insanların toplum içindeki siyasal haklarıyla ilgili yeni bir yaklaşım getirmemiştir. Bu nedenle insanların siyasal manada kazanmaları gereken hürriyet, eşitlik ve adalet gibi kavramların ilk ortaya atıldığı hareket 1789 Fransız İhtilali olmuştur. Nitekim ihtilalin topluma yön veren siyasi, sosyal, askeri ve iktisadi konular üzerinde yaptığı etkilerin sonuçları günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.¹³¹

Fransız İhtilali ve ardından Napolyon'un yaptığı askeri yıkım girişimleri¹³² sonucu, ihtilalin gerçekleşmesiyle birlikte ortaya çıkan hürriyet, eşitlik, adalet ve milliyetçilik düşünceleri¹³³ bütün Avrupa'da tanınan ideolojiler haline gelmiştir. Bu ideolojiler sayesinde Avrupa'nın köhneyen kurumları yıkılmış, yerine milliyetçi düşüncelere bağlı ve bu düşüncelere göre şekillenen siyasi hareketin etkili bir akım haline gelmesini sağlamıştır.¹³⁴

Bütün bu gelişmelerden sonra Almanya ve İtalya gibi devletler milli birliklerini kurarak dünya siyasetinde söz sahibi olmaya başlamışlardır.¹³⁵ Buna karşın ihtilalin yaydığı millet olma, milli devletler oluşturma düşünceleri Avusturya- Macaristan ve

¹³⁰ Sarımay, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 819; Özçelik, a.g.m, s. 276; Lewis, a.g.e, s. 55; Karakaş, a.g.e, s. 23-32.

¹³¹ Kodaman, *Sultan II. Abdühamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s. 110-111; Sarımay, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 819; Karakaş, a.g.e, s. 23-32; Özçelik, a.g.m, s. 276-277; Bu konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Server Tanilli, *Dünyayı Değiştiren On Yıl-Fransız Devrimi Üstüne (1789-1799)*, Adam Yayınları, İst., 1999; Server Tanilli, *Fransız Devriminden Portreler*, Say Yayınları, İst., 1989; Server Tanilli, *Uygurlık Tarihi*, Alkım Yayınları, İst., 2007.

¹³² Armaoğlu, a.g.e, s. 18-24; Karal, a.g.e, s. 101-102; Ülman, a.g.e, s.16-20.

¹³³ Bu düşüncelerle ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz. Doğu Ergil, *İdeoloji ve Milliyetçilik*, Turhan Kitabevi, Ank., 1983; İlber Ortaylı, "Balkanlar'da Milliyetçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.4, İst., 1985, s. 1027-1031.

¹³⁴ Sarımay, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 819.

¹³⁵ Özçelik, a.g.m, s. 277-284; Ülman, a.g.e, s. 25-26.

Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu bir yapıya sahip olan devletleri tehdit eder hale gelmiştir.¹³⁶

Fransa'da ihtilal gerçekleştiği esnada Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasındaki ilişkiler Kanuni ile I. François arasında on altıncı yüzyılda oluşturulan dostluk münasebetleri şeklinde devam etmekteydi. Fransa, Osmanlı'dan aldığı kapitülasyonlar sayesinde ticari faaliyetlerini çok rahat bir şekilde yerine getiriyor ve bu nedenle Osmanlı ile olan dostluğunun devam etmesini istiyordu.¹³⁷

Osmanlı devlet adamları Fransa'da başlayıp Avrupa'nın diğer ülkelerine sıçrayan bu milliyetçi dalganın Avrupa'nın bir iç meselesi olduğunu söylüyor ve bu gelişmelerin, o an için, Osmanlıyı rahatlatacak bir özelliğe sahip olduğunu düşünüyorlardı. Ancak onların bu düşüncesi, ondokuzuncu yüzyılın başlarında, kendi bünyelerinde yer alan gayr-i Müslim azınlığın, milliyetçi dalganın da etkisiyle, Osmanlı'ya karşı ayaklanıp bağımsız bir millet ve bağımsız bir devlet olma istekleri karşısında değişmeye başlamıştır.¹³⁸

Babıâli, bu gerçeği anladığı andan itibaren bir taraftan Avrupalı büyük devletlerin birlikte hareket ederek Osmanlının içerisinde barındırdığı azınlıkları kullanarak karmaşa çıkarmalarını önlemek için bir denge siyaseti yürütmüş,¹³⁹ diğer taraftan gayr-i Müslim azınlığın diğer unsurlarla olan münasebetlerinin daha iyi olması amacıyla II. Mahmud Dönemi'nden itibaren onlara birtakım ayrıcalıklar vermeye başlamıştır. 1839 Tanzimat ve ardından 1856 tarihli Islahat Fermanlarıyla

---

¹³⁶ İsmail Soysal, "Fransız Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yankıları", *Yeni Türkiye*, 17/32, Ank., 2000, s. 227-231; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 164; Sarımay, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 819; Sander, *Siyasi Tarih*, s. 209; Karal, a.g.e, s. 101-102.

¹³⁷ Armaoğlu, a.g.e, s. 35.

¹³⁸ Sarımay, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 819; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 164; Sander, *Siyasi Tarih*, s. 209; Armaoğlu, a.g.e, s. 35.

¹³⁹ Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", s. 165-167; Berkes, a.g.e, s. 73-88; Ülken, a.g.e, s. 35-42; Ercilasun, a.g.m, s. 859.

bu gayr-i Müslim azınlığa çok ciddi artılar sağlayan imtiyazlar tanınmıştır.¹⁴⁰ Ancak yapılan her türlü iyileştirme, verilen her türlü ayrıcalık yeni bir iyileştirme, yeni bir ayrıcalık isteğini doğurmuş ve neticesinde elde ettikleri haklar onların milli benliklerini oluşturmak için bir araya gelmelerine ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak için isyanlar çıkarmalarına neden olmuştur.¹⁴¹

Bu durumu gören İngiltere, Fransa ve özellikle Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarında yaşayan gayr-i Müslim azınlıkla hem dini hem de etnik bağı olan Rusya'nın¹⁴² kışkırtıcı faaliyetleri neticesinde, bu azınlıklar birer birer Osmanlıya başkaldırarak bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Balkan topraklarındaki bu gayr-i Müslim azınlıkların yanında İmparatorluğun en yakınındaki Ermeniler ile Araplar gibi Müslüman olup Türk olmayan diğer unsurlar da aynı milliyetçi duygularla Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve yıkmak için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir.¹⁴³

Osmanlı içerisindeki bu gayr-i Müslim azınlıklarla, Türk olmayan Müslüman unsurların yaptığı bu yıkıcı faaliyetler sonucunda 1862 yılında Hariciye Nazırlığı görevinde bulunan Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ni koruyan yegane toplumun Türkler olduğu gerçeğini vurgulayarak, İmparatorluktaki birlik ve beraberliği, dostluk ve

¹⁴⁰ Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, s. 34-35; Sander, *Siyasi Tarih*, s. 219-220; Türköne, "Islahat Fermanı", s. 92-97; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 206; Ülken, a.g.e, s-35-40; Lewis, a.g.e, s. 106-109; Karal, a.g.e, s. 169-172; Berkes, a.g.e, s. 213-218; Kaynar, a.g.e, s. 1-37; Armaoğlu, a.g.e, s. 147-149; Karal, a.g.e, s. 248-252; İnalçık a.g.m, s. 1536; İzzet, a.g.m, s. 1538-1541.

¹⁴¹ Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 41-51; Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s. 111; Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", s. 346-347; "II. Abdülhamid", *Osmanlı Ansiklopedisi*, s. 6-7; Kuran, "XIX. Yüzyılda Türkiye'de Kültür Değişmesi", s. 25- 26; Kuran, "Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihinde Yeri", s. 36-37; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 257-260; Kushner, a.g.e, s. 8; Finkel, a.g.e, s. 436.

¹⁴² İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik (En Kalıcı Miras)", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler 4-8 Ekim 1999)*, TTKB, Ank., 2002, s. 27-28; Seton-Watson, a.g.m, s. 88-90.

¹⁴³ Hanioglu, "Türkçülük", s. 1395; Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslamcılık Tartışmaları", s. 1409; Uzun, a.g.m, s. 237-242; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Nevzat Köseoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, Ötüken Yayınları, İst., 2005, s. 28-37.

kardeşliği sağlayacak olan en önemli gücün de sadece Türkler olacağı gerçeğine işaret etmiştir.¹⁴⁴

2-Batı'daki Türkoloji Çalışmaları

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayr-i Müslim azınlıklar ile Türk olmayan diğer Müslüman unsurların Osmanlıyı parçalamaya yönelik faaliyetleri neticesinde Türklerin, kendilerinin farkında olması sadece Türk ulusu olarak, farklı bir ulusal kimlik kazanması sürecinde onlara yardımcı olan en önemli etkenlerden biri batıda yapılan Türkoloji çalışmaları olmuştur.¹⁴⁵

Milliyetçilik düşüncesi, Osmanlı topraklarında ortaya çıkmadan önce Avrupa'da Türklüğe ve Türk düşüncesine dair iki akım meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi, Fransızca bir kelime olan “Turquerie” anlamına gelen “Türk Hayranlığı”dır. Gökalp, Türklerin daha çok sanatsal alandaki başarıları ile ahlaki vasıflarındaki özelliklerinden dolayı, Avrupalılar tarafından beğenildiğini ve bu alanlara ait özelliklerinin taklit edildiğini söylemektedir. O'na göre bu beğeni nedeniyle Avrupa'daki sanat eserlerine düşkün kimseler, Türklerin sevdikleri sanat eserlerini toplayarak bir oda oluşturuyorlardı. Oluşturdukları bu odalara ise “Türk Odası” veyahut “Türk Salonu” adını veriyorlardı.¹⁴⁶

İkinci akım ise Türkiyat (Türkoloji) çalışmalarıdır. Gökalp'e göre ikinci akımın Türk milli düşüncesinin oluşmasındaki etkisi daha büyüktür. On sekizinci yüzyıldan itibaren bilim ve teknoloji alanında kendini kanıtlayan, bugünü ve geçmişi ile ilgili araştırmalar yapıp kendi benliğine kavuşan bazı Avrupa devletleri ve bünyesinde yer

---

¹⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 48; Kushner, a.g.e, s. 6-7.

¹⁴⁵ Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Yayıncılık, Ank., 1995, s. 121-122; Lewis, a.g.e, s. 342.

¹⁴⁶ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 6-7; Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 51-52; Oba, a.g.e, s. 121-122.

alan bazı aydınlar, kendi ülkeleri ve kendi insanları dışındaki devletlerin ve toplumların tarihleri hakkında araştırma yapmanın önemini kavramışlardır. Bu kavrama neticesinde bazı Avrupalı bilim adamları gerek Türklerin daha önce yaşadığı Orta Asya topraklarında gerekse Osmanlı coğrafyasında eski Türklere, Hunlara ve Moğollara ait eserler bulmak için arkeolojik kazılar yapmış ve tarihsel incelemelerde bulunmuştur.¹⁴⁷

Bu faaliyetler sonucunda Türklerle ilgili yapmış olduğu araştırmalarla tanınan birçok batılı Türkolog vardır. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı aydınları tarafından tanınan en meşhur Türkologlar Joseph de Guignes (1721-1800),¹⁴⁸ Arthur Lumley Davids (1811-1832),¹⁴⁹ Leon Cahun (1841-1900),¹⁵⁰ Polonyalı dönme Mustafa Celaleddin Paşa (1826-1876),¹⁵¹ Arminius Vambery (1832-1913),¹⁵² Antoine Isaac

¹⁴⁷ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 6; Oba, a.g.e, s. 122.

¹⁴⁸ Guignes'in eserinin ismi: (Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarihi, Paris, 1756-1758). Süleyman Hüsni Paşa'nın Târih-i Âlem adlı kitabının bazı bölümlerine kaynaklık eden bu eser, Türklerin İslamiyet'ten önceki vatanı olan Orta Asya bölgesindeki tarihleri ile ilgili bilgileri içermektedir. Bu ve daha fazla bilgi için bkz. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 6-8; Hanioglu, "Türkçülük", s. 1395; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 56; Oba, a.g.e, s. 123; Karakaş, a.g.e, s.92-93; Kushner, a.g.e, s. 12.

¹⁴⁹ Davids'in eserinin ismi: (Türk Dili Grameri-Londra, 1832)'dir. Bu eser Türk dili ile ilgili olarak hazırlanan ilk sistematik gramer kitabı olması açısından önemlidir. Bu eserin ilk kısmı Ali Suavi'nin Paris'te çıkardığı "Ulûm" adlı gazetesinin ilk sayısında neşrettiği "Türk" isimli makalesine kaynaklık etmiştir. Bu ve daha fazla bilgi için bkz. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 6; Hanioglu, "Türkçülük", s. 1395; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 56; Oba, a.g.e, s. 123; Kushner, a.g.e, s. 12-13; Lewis, a.g.e, s. 343-344.

¹⁵⁰ Genç Türklerin 1860 sonrasında Avrupa'ya gönderilmeleri sırasında onlarla tanışan Leon Cahun, Türk ve Türklerin yaşamı ile ilgili birçok çalışma yapmıştır. Bunlardan en önemli olanı (Asya Tarihine Giriş, 1896) adlı eseridir. Bu eser 1899 yılında Türkçe olarak yayımlanmıştır. Cahun, bu eserinde Avrupa'ya medeniyeti getiren ırkın Turan ırkı olduğunu söyler. O, aynı zamanda ilk Türklerin iyi yönlerini ve kültürel özelliklerini romantik bir tarzda ele alarak, hitap ettiği Türkleri etkilemeyi amaçlamıştır. Bu ve daha fazla bilgi için bkz. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 10; Hanioglu, "Türkçülük", s. 1396; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 53-54; Kushner, a.g.e, s. 14; Lewis, a.g.e, s. 344; Karakaş, a.g.e, s. 94; Oba, a.g.e, s. 123.

¹⁵¹ Asıl ismi Constantin Borzecki olan 1850'li yıllarda İstanbul'a gelen ve burada İslamiyet'i kabul ederek Osmanlı ordusunda önemli görevlerde bulunduğu için kendisine "paşa" ünvanı verilen Polonyalı bir dönmedir. Eserinin adı: (Eski ve Modern Türkler)'dir. Celaleddin Paşa eseriyle, Türkler ve Avrupalılar arasında ırkî bir bağ olduğunu ispat etmek istemiş ve böylece Balkan topraklarında Osmanlıya karşı yapılan isyanları önlemeyi amaçlamıştır. Bu ve daha

Silvestre de Sacy (1758-1838), Wilhelm Radloff (1837-1918) ve Vilhelm Thomsen (1842-1927) dir.¹⁵³

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaşayan birçok aydın, batılı Türkologların yaptığı bu çalışmalar sayesinde Türk tarihinin, Türk dilinin, Türk edebiyatının ve Türk medeniyetinin sadece İslam tarihi ve Osmanlı İmparatorluğu dönemi ile sınırlı olmadığını fark etmiştir. Aksine bu aydınlar, Türk toplumunun İslamiyet öncesi dönemde de birçok açıdan dünya kültür ve medeniyetine katkılar sağlayan geniş bir millet olduğunu öğrenmiş ve batılı Türkologların açtığı bu yoldan hareketle kendileri de benzer çalışmalar yaparak Türk milliyetçiliğinin oluşmasının zeminini hazırlamıştır.¹⁵⁴

Benzer çalışmalarla Türk milliyetçiliğinin şekillenmesine katkı sağlamak isteyen düşünürler, kendi görüşlerini net bir şekilde açıklayacakları yayın organları oluşturmuştur. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında bu şekilde oluşturulan yayın organlarının en önemlilerinden biri olan Türk Yurdu Dergisi, içerik olarak bu amaca hizmet edecek bir yapıdadır. Nitekim dergide bir taraftan batılı Türkologların hayatları hakkında geniş bilgilere yer verilirken, diğer taraftan onların yazdığı eserlerin bazılarının kritiği yapılmaktadır.¹⁵⁵

---

fazla bilgi için bkz. Hanioglu, "Türkçülük", s. 1395; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 54; Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik (En Kalıcı Miras)", s. 34; Kushner, a.g.e, s. 17; Lewis, a.g.e, s. 343; Oba, a.g.e, s. 125-126.

¹⁵² II. Abdülhamid'in dostu olan Macar Vambéry, uzun süre Osmanlı Devleti'nde ve Orta Asya'da kalarak araştırmalar yapmış ve araştırmalarının sonuçlarını 1879 yılında Türkçe olarak (Bir Sahte Derviş'in Asya-yı Vusta'da Seyahati) ismi altında yayınlamıştır. Vambéry bu eserinde, Türkler, Çinliler, Macarlar, Estonyalılar ve diğer bazı toplulukları "Turan" grubu altında toplamıştır. Ve topladığı bu Turan kavimlerinin en etkin gücü olarak Türkleri kabul etmiştir. Bu ve daha fazla bilgi için bkz. Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 55; Kushner, a.g.e, s. 13-14; Lewis, a.g.e, s. 344; Oba, a.g.e, s. 133-134.

¹⁵³ Bu isimlerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 5-9; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 56; Kushner, a.g.e, s. 12-13; Lewis, a.g.e, s. 341-345; Oba, a.g.e, s. 122-135.

¹⁵⁴ Akçuraoglu Yusuf, "Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han", *Türk Yurdu*, Y.I, C.I, S.I, 30 Kasım 1911, s. 18-19.

¹⁵⁵ Akçuraoglu Yusuf, "Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han", *Türk*

Türk Yurdu dergisi böyle bir faaliyetle hem halka ait oldukları toplumun özelliklerini anlatmış hem de Türklerle ilgili yapılacak olan çalışmaların artarak devam etmesini sağlamıştır. Bu sayede ise bugünüyle ve geçmişiyle övünen; mensubu bulunduğu Osmanlı Devleti'ni bulunduğu durumdan kurtaracak ruh haline sahip bir toplum meydana getirmeyi amaçlamıştır.

3-Kafkasya Türklerinin Yaptığı Faaliyetler

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkçülük düşüncesinin oluşmasına katkı sağlayan diğer bir önemli gelişme de Kafkasya kökenli Türk aydınlarının yaptıkları faaliyetlerdir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren siyasi manadaki Türkçülük hareketi Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan Türkler arasında yayılmaya başlamıştı. Özellikle Kırım, Kazan ve Azerbaycan gibi yerlerdeki Türk düşünürleri, hem Batı kaynaklı fikirlerden hem Rusların milliyetçi faaliyetlerinden hem de Osmanlı İmparatorluğundaki aydın muhalif hareketi olan Yeni Osmanlıların düşüncelerinden etkilenererek böyle bir hareketin içerisinde yer alıyorlardı.¹⁵⁶

Rus İmparatorluğu, o dönem itibarıyla, Osmanlı Devleti'ne göre Batı'ya ve Batı'dan gelecek düşüncelere daha açık bir konumdaydı. Nitekim Fransız İhtilali neticesinde Avrupa'ya yayılan milliyetçi dalga Rusya'dan daha net bir şekilde takip

---

Yurdu, Y.1, C.1, S.2, 24 Aralık 1911, s. 34-36; "Pek Eski Türk Medeniyeti", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.4, 11 Ocak 1912, s. 68-69; "Türkolog W.Radloff ve Wilhelm Thomsen Hazerâtının Jübileleri", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.6, 8 Şubat 1912, s. 98-101; Akçuraoğlu Yusuf, "Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.6, 8 Şubat 1912, s. 101-103; "Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.12, 2 Mayıs 1912, s. 189-192; Ahmed Agayef, "Türk Medeniyeti Tarihi: Mukaddime", *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.40, 29 Mayıs 1913, s. 292-296; Vambery, "Matbuat", *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.42, 26 Haziran 1913, s. 329; Akçuraoğlu Yusuf, "Türklük", *Türk Yurdu*, (Altın Armağan 2-İlave), Y.2, C.4, S.48, 18 Eylül 1913, s. 466-470; Doktor Jul Mesaros, "Vambery Armin (1831-1913)", *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.52, 13 Kasım 1913, s. 75-78; Ahmed Zeki Velidî, "Vambery'nin Eserleri ve Eserlerinde Türklere Nazarı", *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.58, 3 Şubat 1914, s. 169-171.

¹⁵⁶ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, TTKB, Ank., 1996, s. 37-41; Sarımay, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu", s. 255; Sarımay, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 822; Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 57.

edilebiliyordu. Bu sayede Avrupa kaynaklı milliyetçi düşüncelerle tanışan bölgenin Türk düşünürleri, kendi milliyetleri üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi bir üst "Osmanlı" kavramı ideali oluşturma fikri de olmadığı için bu konuda daha rahat hareket edebiliyorlardı.¹⁵⁷

Bu bölgede yaptığı faaliyetlerle Türkçü düşüncenin oluşmasına katkı sağlayan en önemli aydınlar Mirza Feth Ali Ahundzâde (1811-1878),¹⁵⁸ Hasan Zerdabi (1832-1907),¹⁵⁹ İsmail Gaspıralı (1851-1914),¹⁶⁰ Yusuf Akçura (1876-1935),¹⁶¹ Ahmed Ağaoğlu (1869-1939),¹⁶² ve Ali Hüseyinzâde (1864-1941)'dir.¹⁶³

Ahundzâde, Arap alfabesinin ıslahı ve sadece Türk halkının hayatından alınan ve sadece Azeri Türkçesi ile yazılan ilk Türk tiyatrosunu yazmakla,¹⁶⁴ Zerdabi 1875 yılında Rusya'daki ilk Türk gazetesi olan "Ekinci"yi çıkarmakla,¹⁶⁵ Gaspıralı, şiarı "dilde, işte, fikirde birlik" olup, herkesin anlayacağı ortak bir dil kullanan "Tercüman" gazetesini yayınlamakla;¹⁶⁶ Akçura, Müslüman-Türk unsurunun Rus

¹⁵⁷ Jacob M. Landau, "Kültürel ve Siyasi Pan-Türkizm", *Yeni Türkiye*, 6/33, Mayıs-Haziran, Ank., 2000, s. 246-248; Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 9-10; Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", s. 349-350; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 57; Sarıay, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu", s. 255; Hanioglu, "Türkçülük", s. 1395; Lewis, a.g.e, s. 345-346; Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTKB, Ank., 1996.

¹⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 39; Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 9; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 61; Ülken, a.g.e, s. 210.

¹⁵⁹ Geniş bilgi için bkz. Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 62.

¹⁶⁰ Geniş bilgi için bkz. Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTKB, 2. B., Ank., 1999, s. 10, 43-55; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 86; Kırımlı, a.g.e, s. 135-177.

¹⁶¹ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, KBY, Ank., 1987; Kushner, a.g.e, s. 20-21; Ülken, a.g.e, s. 387-394; Landau, a.g.m, s. 247; Oba, a.g.e, s. 167-174.

¹⁶² Geniş bilgi için bkz. Münir Atalar, "Ahmed Ağaoğlu (1869-1939)", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, EÜY, Kayseri, 1996; Oba, a.g.e, s. 157-167; Kushner, a.g.e, s. 24.

¹⁶³ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Ender Gökdemir, "Azerbaycan Tarihine Kısa Bir Bakış", *Türk Yurdu*, C.10, Mart 1990, İst., s. 32-38; Kushner, a.g.e, s. 18; Karakaş, a.g.e, s. 146; Oba, a.g.e, s. 154-157.

¹⁶⁴ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 39, 43; Karakaş, a.g.e, s. 145.

¹⁶⁵ Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 61-62; Karakaş, a.g.e, s. 145.

¹⁶⁶ Pınar Akçalı, "Türk Kimliğinin İki Öncü İsmi: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp",

hükümeti karşısındaki haklarını savunmak için, onları bir araya getirmeyi amaçlayan kongreler düzenlemekle;¹⁶⁷ Ağaoğlu, Hayat, İrşat, Terakki, Füyuzât gibi gazetelerin kurulmasında ve yayınlanmasında yer alıp, Müslümanlara karşı yapılan baskı ve zulümlere aynı misliyle cevap verecek “Difai” adlı bir örgütü kurmakla;¹⁶⁸ Hüseyinzâde, müdürlüğünü yaptığı Hayat gazetesinde çıkan makaleleriyle “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak” ismiyle şekillenip insanlara yön veren düşüncesini oluşturmakla,¹⁶⁹ Türklerin Ruslara karşı milli birlik ve beraberliğini sağlayarak milli direniş hareketinin başlamasını amaçlamışlardır.

Rus Hükümeti, Türk aydınlarının yaptıkları bu çalışmalar karşısında iyiden iyiye rahatsız olmaya başlayınca, onlar üzerindeki baskısını arttırdı. Bu baskı ve eziyetlere daha fazla dayanamayan bazı düşünürler Türkiye’ye göç etmek zorunda kaldılar. Neticesinde ise Türk milli düşüncesiyle ilgili olarak beraberlerinde getirdikleri bu birikimleriyle, Türk topraklarında önce ilmi ve edebi çalışmalarla oluşan kültürel Türkçülük, ardından da siyasi manadaki Türkçülük hareketinin şekillenmesindeki başat rolü oynadılar.¹⁷⁰

İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler, Türksoy Yayınları, Haz: H. Dündar Akarca, Ank., 2003, s. 6-7; Kushner, a.g.e, s. 17; Karakaş, a.g.e, s. 148-149; Oba, a.g.e, s. 149-154.

¹⁶⁷ Nadir Devlet, “Yusuf Akçura’nın Hayatı (1876-1935)”, *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu (11-12 Mart 1985)*, TKAE, Ank., 1987, s. 17-33; Kushner, a.g.e, s. 19-20; Karakaş, a.g.e, s. 149-151; Oba, a.g.e, s. 167-174; Temir, a.g.e, s. 49.

¹⁶⁸ Yusuf Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayımları, İst., 1978, s. 198-205; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 200-228; Ülken, a.g.e, s. 409; Landau, a.g.m, s. 247.

¹⁶⁹ Safes, “Hüseyinzâde Ali Bey”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.82, 6 Mayıs 1915, s. 114-116; Safes, “Hüseyinzâde Ali Bey”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.83, 25 Mayıs 1915, s. 123-125; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 195; Ülken, a.g.e, s. 267-276.

¹⁷⁰ Kushner, a.g.e, s. 16-17.

II-İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TÜRKÇÜLÜK AKIMININ TEŞKİLATLANMASI

A- Türkçülük Akımının Teşkilatları

1-Türk Derneği

Türk Derneği, Türkçülük düşüncesini kendisine hareket noktası yapan ilk örgüt olarak görülür.¹⁷¹ Bu fikrin öncülerinden olan Yusuf Akçura, 1908 yılında İstanbul'da Harbiye'de okurken, ilgiyle takip ettiği Necip Asım ve Veled Çelebi'yi¹⁷² ziyaret ederek; onlara sadece kültürel hususlarla ilgilenecek, siyasi niteliği olmayan milliyetçi bir örgüt kurmaktan söz etmiştir.¹⁷³

Türk Derneği, Akçura'nın başlattığı bu ilk girişiminden sonra Mülkiye Mektebi Müdürü Celal (Korkmazoğlu)'nun odasında aralarında Yusuf Akçura, Veled Çelebi, Necip Asım, Ahmed Mithat, Emrullah Efendi, Bursalı Mehmet Tahir, Ahmed Hikmed, Musa Akyığıtzade ve Fuad Raif gibi aydınların bir araya gelmesiyle 25 Aralık 1908 tarihinde resmen kurulmuştur.¹⁷⁴ Dernek daha sonraki çalışmalarına Yeni Gazete merkezinde devam etmiştir.¹⁷⁵ Bu süreçte Türk Derneği'ne Ahmed

¹⁷¹ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, Yeni Matbaa, İst., 1928, s. 435; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 229; Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s.209; Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", s. 189; Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 24-25; Ercilasun, a.g.m, s. 864.

¹⁷² François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri-Yusuf Akçura (1876-1935)*, Yurt Yayınları, Çev: Alev Er, 1986, s. 28; Devlet, "Yusuf Akçura'nın Hayatı (1876-1935)", s. 27; Karal, "Tanzimat'tan Sonra Türk Dil Sorunu", s. 326; Temir, a.g.e, s. 41; Polat, a.g.m, s. 261; Ercilasun, a.g.m, s. 865; Geniş bilgi için bkz. P. Risal, "Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 5", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.26, 14 Kasım 1912, s. 44-45.

¹⁷³ Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 25; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 229; Devlet, "Yusuf Akçura'nın Hayatı (1876-1935)", s. 27; Oba, a.g.e, s. 208; Ercilasun, a.g.m, s. 864-865; Polat, a.g.m, s. 261.

¹⁷⁴ Devlet, "Yusuf Akçura'nın Hayatı (1876-1935)", s. 27; Karal, "Tanzimat'tan Sonra Türk Dil Sorunu", s. 326; Hanioglu, "Türkçülük", s. 1397; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 230; Polat, a.g.m, s. 261.

¹⁷⁵ Hüseyin Namık Orkun, *Türklüğün Tarihi*, Ank., 1977, s. 95.

Ağaoğlu, İsmail Gaspıralı, Ali Hüseyinzade, Mehmet Emin ve Hüseyin Cahit gibi dönemin diğer önemli Türkçüleri de üye olarak destek vermişlerdir.¹⁷⁶

Türk Derneğinin koruyucusu ve fahri başkanı Veliht Yusuf İzzettin, başkanı Fuat Raif, başkan yardımcısı Necip Asım, sekreteri Yusuf Akçura ve onun yardımcısı da Mustafa Zühtü olarak belirlenmiştir.¹⁷⁷ Daha sonra Türk Derneği'nin kuruluş amacını ve hareket alanını belirleyen 21 maddelik bir Nizamname hazırlanmıştır. Dernek gerekli makamlardan alınan izinlerden sonra resmi olarak faaliyetlerine başlamıştır.¹⁷⁸

Türk Derneği'nin kuruluş amacı ilgili nizamnamenin ikinci maddesinde açık bir şekilde ortaya koyulmuştur. Buna göre, “Cemiyetin maksadı Türk diye anılan bütün kavimlerin mâzi ve haldekî âsâr, efâl, ahvâl ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak yani Türklerin âsâr-ı atıkasını, tarihini, lisanlarını, avâm ve havas edebiyatını, etnografya ve etnologyasını ahvâl-i içtimaiyye ve medeniyet-i hazıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp-tartışıp ortaya çıkararak, bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmektir.”¹⁷⁹

Dernek, bu maddeye göre, bir yandan dünya üzerinde Türk olarak bilinen kavimlerin bugünkü ve geçmişteki faaliyetlerini inceleyip, sonuçlarını bütün insanlıkla paylaşmayı hedeflerken,¹⁸⁰ diğer taraftan Türk dilinin sadeleştirilmesi ve kullanım alanının genişletilmesi için her türlü çabanın gösterilmesini istemekte ve

¹⁷⁶ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 231; Sarıay, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, s. 823; Polat, a.g.m, s. 261.

¹⁷⁷ Bu bilgi için bkz. *Türk Derneği*, Y.1, S.3, 1909, s. 103-104.

¹⁷⁸ *Türk Derneği Nizamnamesi*, Karabet Matbaası, İst., 1324/1908, s. 1-6; Temir, a.g.e, s. 41-42. Polat, a.g.m, s. 261; Ercilasun, a.g.m, s. 865; Oba, a.g.e, s. 208.

¹⁷⁹ *Türk Derneği Nizamnamesi*, s. 1; Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 25; Oba, a.g.e, s. 208.

¹⁸⁰ Türk Derneğinin “Milli tarihe dair tetkik ve tettebuda bulunmak” için kurulması ile ilgili bilgi için bkz. A. Y., “Türk ve Tatar Tarihi”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.18, 25 Temmuz 1912, s. 301-302.

siyasi etkenlerden uzak sadece bilimsel, kültürel ve tarafsız bir açıdan olaya yaklaşmayı temel hareket noktası olarak belirlemektedir.¹⁸¹ Bu nedenle dernek bu amacı gerçekleştirmek için birçok yerde konferanslar düzenlemiş, dergi çıkarmış, broşürler¹⁸² ve mektuplar yayınlamıştır.¹⁸³

İstanbul'da faaliyete başlayan Türk Derneği'nin imparatorluk içinde ve dışında dört şubesi daha açılmıştır. İmparatorluk içindeki şubeler Kastamonu, İzmir ve Rusçuk iken, imparatorluk dışındaki tek şube Budapeşte'dedir.¹⁸⁴

Yurt içi ve yurt dışında açılan şubeleriyle faaliyetlerinde bir canlanma beklenen Türk Derneği'nin, üye sayısının az olması, üyeleri arasında görüş birliğinin bulunmaması¹⁸⁵ ve dernek içerisinde en iyi çalışanlardan bazılarının İstanbul dışına gitmeleri¹⁸⁶ gibi nedenlerden nizamnamesinde istenilen çalışmalar tam olarak gerçekleştirilememiştir. 1911 yılından sonra faaliyetleri bitme noktasına gelen derneği tekrar canlandırmak için bazı teşebbüslerde bulunulmuş ise de başarılı olunamamıştır. Bu tarihten sonra derneğin üyelerinin büyük bir bölümü, çalışmalarına yeni kurulan Türk Yurdu ve Türk Ocağı'nın bünyesinde devam etmişlerdir.¹⁸⁷

---

¹⁸¹ *Türk Derneği Nizamnamesi*, s. 1; Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 25; Oba, a.g.e, s. 208-209; Polat, a.g.m, s. 261.

¹⁸² Türk Derneği tarafından bu amaçla yayınlanan ilk eserler Necip Asım'ın, Türklerin Pek Eski Yazısı ve Bursalı Mehmet Tahir'in, Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri'dir. Bu bilgi için bkz. Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 231; Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 209; Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 25.

¹⁸³ Örnek mektup için bkz. "Mektuplar ve Cevaplarımız", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.1, 30 Mayıs 1912, s. 240-241.

¹⁸⁴ Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 27; Oba, a.g.e, s. 210.

¹⁸⁵ Derneğin üye sayısı 15 Ekim 1912 yılında sadece 63 kişiye ulaşmıştır. Bu bilgi için bkz. M. F. Togay, *Yusuf Akçura'nın Hayatı*, İst., 1994, s. 19; Devlet, "Yusuf Akçura'nın Hayatı (1876-1935)", s. 27-28.

¹⁸⁶ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 231; Temir, a.g.e, s. 42.

¹⁸⁷ Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 111; Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 212; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 232; Oba, a.g.e, s. 210.

2-Türk Yurdu Cemiyeti

Türkçüler, özellikle Türk Derneği vasıtasıyla yapılan dil ve tarih çalışmaları yanında, mali ve sosyal olaylarla da ilgilenecek başka bir derneğin kurulması gerektiğini düşünüyorlardı.¹⁸⁸ Bu nedenle 31 Ağustos 1911 tarihinde Mehmet Emin'in öncülüğünde, Ahmed Ağaoglu, Ahmed Hikmet, Ali Hüseyinzade, Dr. Âkil Muhtar ve Yusuf Akçura gibi dönemin en önde gelen Türkçüleri bir araya gelerek Türk Yurdu Cemiyeti'ni kurmuşlardır.¹⁸⁹

Türk Yurdu Cemiyeti, kuruluş amacını nizamnamesinin 4. maddesinde: “Türklerin zekâ ve irfanca seviyelerinin yükselmesine, varidât ve teşebbüs sahibi olmalarına hizmet etmektir” şeklinde belirlemiştir.¹⁹⁰ Belirlenen bu amacın pratiğe geçmesi içinse hemen bir dergi çıkartılmasına¹⁹¹ ve Türk öğrencilerin kalacakları bir pansiyon açılmasına karar verilmiştir.¹⁹²

Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Derneği gibi ulaşmak istediği hedeflerin birçoğunu tam olarak gerçekleştirememiştir. Ancak bu cemiyet daha sonra Türk Ocağının resmi yayın organı haline gelen ve kendi adıyla aynı olan “Türk Yurdu” dergisini

---

¹⁸⁸ Polat, a.g.m, s. 264.

¹⁸⁹ Akçura'ya göre Türk Yurdu fikrini ilk ortaya atan Mehmet Emin (Yurdakul)dur. Mehmet Emin'in ortaya attığı bu fikre ilgi gösterip oluşması için yardım edenler ise İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleridir. Bu tespit ve daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Zafer Toprak, “Türkiye’de “Narodnik” Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.15, Ank., 2002, s. 802; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 233; Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 212; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 124; Sarıay, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, s. 824; Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s.82.

¹⁹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, TTKY, C.2, Ank., 1983, s. 401.

¹⁹¹ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 233.

¹⁹² Bu çalışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz. “Talebe Yurdu”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.10, 4 Nisan 1912, s. 169; “Resmimiz: Talebe Yurdu”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.18, 25 Temmuz 1912, s. 305-306; “Türk Talebesi Derneği”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.7, 22 Şubat 1912, s. 119-120; A. Y., “Avrupa’da Türk Talebesi”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.50, 16 Ekim 1913, s. 43-44; A. Y., “Avrupa’da Okuyan Talebemizden Bir Sual”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.50, 16 Ekim 1913, s. 45; “Avrupa’da Türk Talebesi”, *Muallim*, C.1, S.4, 15 Teşrin-i Evvel 1332/1916, s. 110-114.

çıkarmıştır ki, bu dergi Türkçülük düşüncesinin her yönüyle oluşup şekillenmesinde kilit bir rol üstlenmiştir.¹⁹³

3-Genç Kalemler Hareketi

İstanbul'da örgütlenen Türk Derneği ve Türk Yurdu Cemiyeti'nin faaliyetlerine paralel olarak Selanik'te yayın hayatına başlayan Genç Kalemler hareketi, dilde Türkçülük akımına yeni bir ivme kazandırarak milliyetçi bir ideolojinin oluşmasına öncülük etmiştir. Selanik'te şekillenen Genç Kalemlercilerin temel amacı, yazı dilini sadeleştirmek ve halk diline yaklaştırmaktır. Ortaya koydukları temel amacı "Yeni Lisan" hareketi olarak savunan Genç Kalemler hareketinin öncülüğünü Ömer Seyfettin, Ali Canip ve daha sonra bu ikiliyi destekleyip onlara katılan Ziya Gökalp yapmıştır.¹⁹⁴

4-Türk Ocakları

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde milliyetçilik düşüncesi üzerine kurulan ve varlığını günümüze kadar koruyan en önemli teşkilat Türk Ocaklarıdır. Türk Ocağı'ndan önce temel amacı ilmi ve kültürel çalışmalar olan Türk Derneği, Genç Kalemler Hareketi ve Türk Yurdu Cemiyeti gibi kuruluşlar dönemin önemli aydınları tarafından örgütlenirken, Türk Ocağı'nın kurulması düşüncesinin ve inisiyatifinin genç Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından geldiği görülmektedir.¹⁹⁵

¹⁹³ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 233-234; Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 212-213; Sarınoy, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 124; Sarınoy, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 824-825; Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 83.

¹⁹⁴ İsmail Parlatır, "II. Meşrutiyet Sonrası Türk Dili", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.15, Ank., 2002, s. 148; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 244; Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 220; Sarınoy, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 113; Sarınoy, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 823; Oba, a.g.e, s. 210.

¹⁹⁵ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 237; Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 215; Sarınoy, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", s. 825; Sarınoy, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 134; Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 112; Ercilacun, a.g.m, s. 865.

1911 yılında bir tıp öğrencisi Hüseyin Fikret ve bir kurmay subay Dr. Remzi Osman, Celal Nuri'nin "Jeune Turc"te çıkan ve Donanma Cemiyeti'ninki kadar üyeye sahip olan bir Türk eğitim derneğinin teşkilatlanmasını tavsiye eden makalesinden etkilenirler.¹⁹⁶

Toplamı üç yüz altmışı bulan tıp öğrencilerinden, iki yüz yirmi sekiz tanesi okulun bulunduğu Haydarpaşa'da ve Karacaahmet Mezarlığı'nda gizli toplantılar yaparlar. Yapılan bu toplantılar sonunda Türk milletinin eğitim düzeyini yükseltmek için milli ve toplumsal bir örgüt kurmaya karar verirler. Ancak orduda buldukları için böyle bir örgütü kendi başlarına kurmaları mümkün olmadığından, dönemin milliyetçi aydınlarından yardım isterler¹⁹⁷ ve bu amaçla 11 Mayıs 1911 tarihli mektuplarla bu aydınlara hazırlamış oldukları bildiriye gönderirler.¹⁹⁸ Yüz doksan tıbbiyeli öğrenci adına hazırlanan bu bildiriye göre, her alanda "Cehle karşı mücadele etmek" kurulacak olan örgütün temel hareket noktası olacaktır.¹⁹⁹

Öğrencilerin dönemin aydınlarına kendi fikirlerini mektuplarla ve yaptıkları bazı toplantılarla iletmesi neticesinde, Türk Ocakları 3 Temmuz 1911 tarihinde fiilen, 25 Mart 1912 tarihinde ise resmen kurulmuş ve faaliyetlerine başlamıştır.²⁰⁰

Türk Ocağı'nın kurucuları, Mehmed Emin, Ahmed Ferid, Ahmed Ağaoğlu ve Doktor Fuad Sabit'tir. Başlangıçta geçici olarak oluşturulan idare heyetinde ise

---

¹⁹⁶ Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 218; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 241.

¹⁹⁷ Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 112-113.

¹⁹⁸ Yusuf Akçura, Tıbbiyeli öğrencilerin kendisine de böyle bir mektup gönderdiğini ve ilgili mektupta bahsettikleri konuların hayata geçirilmesi için yardım talep ettiklerini söylemektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s.215-216.

¹⁹⁹ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 241.

²⁰⁰ Oba, a.g.e, s. 229; Ercilasun, a.g.m, s. 864; Polat, a.g.m, s. 264.

başkan Mehmed Emin, ikinci başkan Yusuf Akçura, kâtip Mehmed Ali Tevfik, veznedar Doktor Fuad Sabit'tir.²⁰¹

Türk Ocaklarının amacı, 1912 Nizamnamesinde “Akvâm-ı İslamiye'nin bir rükn-ü mühimi olan Türklerin milli terbiye ve ilmi, içtimai, iktisadi seviyelerinin terakki ve ilasıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır.” şeklinde yer alırken, 1918 yılında Nizamnamede yapılan değişiklikle “Ocağın maksadı Türklerin harsi birliğine ve medeni kemaline çalışmaktır.” şeklinde değiştirilmiştir.²⁰²

Türk Ocağı'nın 1912 ve 1918 yılı Nizamnamelerindeki temel hedeflere bakıldığında, bu ocağı kuran genç insanların ve dönemin önemli aydınlarının, toplumun tüm alanlarında milli bir yapılanmaya dayanan; siyasi alanda ortaya konulan reform çabalarını destekleyecek ve ona hareket alanı sağlayacak sosyal bir ortamın sağlanmasını hedefledikleri görülmektedir.²⁰³

B- Türkçülük Akımının Yayın Organları

1-Türk Derneği Mecmuası

İkinci Meşrutiyet dönemi Türkçülerin yayın organlarından ilki Türk Derneği dergisidir. Bu dergi 1909-1910 yılları arasında ancak yedi sayı çıkmıştır.²⁰⁴ Dergide daha çok Türklerin dünya medeniyetine olan katkılarıyla alakalı Türkoloji çalışmaları²⁰⁵ ve Türk diliyle ilgili araştırmalara²⁰⁶ yer verilmiştir.²⁰⁷

²⁰¹ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 244; Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 218; Sarıınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 136-137; Sarıınay, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, s. 825; Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 114.

²⁰² Ocağın bu amaç için yaptığı faaliyetlerle ilgili bilgi için bkz. “Türklük Şuûnu: Türk Ocağının Dersleri”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.9, S.98, 16 Aralık 1915, s. 292.

²⁰³ Geniş bilgi için bkz. Sarıınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 153-155; Sarıınay, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, s. 825.

²⁰⁴ Derginin ilk altı sayısı 1327/1909, yedinci sayısı ise 1328/1910 yılında çıkmıştır. Derginin “Türklüğe dair tetebbuâta hâvîdir. Ayda bir çıkar” serlevhası ile yayınlanacağı belirtilmesine rağmen her ay düzenli olarak basılmamıştır. Basılan nüshalarda ise hangi ay olduğu hakkında bilgi verilmemiştir.

²⁰⁵ “Türkleri Bilmeli ve Bilmeliyiz”, *Türk Derneği*, Y.1, S.1, 1327/1909, s. 25-29.

Türk Derneği Mecmuası'nın yazar kadrosu Necip Asım, Ahmet Hikmet, Bursalı Mehmet Tahir, Kazanlı Ayaz İshakî, İspartalı Hakkı, Milaslı İsmail Hakkı, Veled Çelebi, Mehmed Muin, Safvet, Trabzonlu Ömer Halis gibi önemli Türkçü aydınlardan oluşmaktadır.²⁰⁸

2-Türk Yurdu Mecmuası

Türk Yurdu Derneği, 30 Kasım 1911 tarihinde aynı isimle bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Serlevhası “Türklerin fâidesine çalışır. On beş günde bir çıkar.” şeklinde olan dergi kuruluş amacını okurlarına “Maksat ve Meslek: Türklüğe hizmet etmek, Türklere fâide dokundurmak istiyoruz. Maksadımız, işte budur. Maksada erişmek için hangi yollardan yürüyeceğimizi, mecmuamızın münderecâtı göstereceğinden, mesleğimizin teşrihini fazla buluyoruz. Tanrı yardımcımız olsun.”²⁰⁹ şeklinde aktarmıştır.

Türk Yurdu Mecmuası'nın ilk 14 cilt ve 161 sayısı 1911-1918 yılları arasında yayınlanmıştır. Türk Yurdu bu süreçte, 6 Ağustos 1914 ile 10 Aralık 1914 tarihleri arasındaki dört aylık bir süre haricinde aksamadan ayda iki defa basılmıştır. Mecmuanın ilk sayısı yirmi dört sayfadan oluşurken, ikinci sayıdan sonra sayfa sayısı otuz ikiye yükselmiştir.²¹⁰

---

²⁰⁶ R. F., “Osmanlı Türkçesi'nde Vurgu”, *Türk Derneği*, Y.1, S.1, 1327/1909/, s. 36-40; R. F., “Osmanlı Türkçesi'nde Vurgu”, *Türk Derneği*, Y.1, S.2, 1327/1909, s. 52-57; İspartalı Hakkı, “Türkçe'nin Sadeleştirilmesi”, *Türk Derneği*, Y.1, S.4, 1327/1909, s. 130-136.

²⁰⁷ Türk Derneği Mecmuası'nın gerçekleştirmek istediği amaçlarla ilgili olarak bkz. “Türk Derneği Beyannamesi”, *Türk Derneği*, Y.1, S.1, 1327/1909, s. 3-6.

²⁰⁸ Türk Derneği Mecmuası'nın geniş bir tahlili için bkz. Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 28-48.

²⁰⁹ Derginin giriş kısmında yer alan bu bilgiler için bkz. “Maksat ve Meslek”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.1, 30 Kasım 1911, s. 11.

²¹⁰ Türk Yurdu, bu durumu ikinci sayısının başında “Muhterem Okuyucularımıza” başlığı adı altında birinci sayısı yayınlanan derginin “her taraftan rağbet gördü. Ceride ve mecmu'a arkadaşlarımız sahifelerinde ve birçok kardeşimiz hususî ve matbuata yazdıkları mektuplarla bizi tebrik ettiler” ve “mecmuamız, gösterilen rağbete hak kazanmak için elinden geldiği kadar çalışacaktır. İkinci sayımızı, fiyatı arttırmaksızın, 32 sahifeye çıkarıyoruz” diyerek belirtmektedir. Bu bilgi için bkz. “Muhterem Okuyucularımıza”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.2, 24 Aralık 1911, s. 25.

Türk Yurdu Mecmuası, Türklüğe hizmet etmek için Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Mehmet Emin, Ahmed Ağaoğlu, İsmail Gaspıralı, Ahmed Naim, Kazım Nami, İbrahim Alaaddin, Ömer Seyfettin, Bursalı Mehmed Tahir, Halim Sabit, Ali Hüseyinzade gibi devrin ileri gelen Türkçülerinden oluşan yazar kadrosu ile Türklerin milli, manevi, iktisadi, dini, sosyal ve kültürel konulardaki mevcut durumlarından ve bu hususlarla ilgili yapılması gerekenler hakkında yazılar yayınlamıştır.²¹¹

Türk Ocağı'nın 25 Mart 1912 tarihinde kurulması ile birlikte, Türk Yurdu Cemiyeti'nin yayın organı olan Türk Yurdu Mecmuası, kendi adını taşıyan derneğin kapatılması nedeniyle Türk Ocağı'nın çıkardığı süreli bir yayın haline gelmiştir. 15-16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi neticesinde belirli bir süre çalışmalarına ara veren Türk Yurdu, 1923 yılı Ekim ayından 1931 senesinde kapatılıncaya kadar tekrar yayın hayatına başlamıştır.²¹²

3-Genç Kalemler Mecmuası

Türk Derneği Dergisinde yazılan Türk diliyle ilgili çalışmalarda gündeme gelen Türk dilindeki tasfiyecilik hareketini devam ettirmek isteyen Ömer Seyfettin, yakın arkadaşı Ali Canip Yöntem ve daha sonra Ziya Gökalp'in de katılımıyla Genç Kalemler dergisini çıkarmıştır.²¹³ 1909 senesinde Manastır'da basılan "Hüsn ve Şiir" mecmuası 29 Eylül 1910 tarihinden sonra Genç Kalemler ismiyle yayın hayatına devam etmiştir. Bu derginin önemi daha çok ikinci sayısından yirmi yedinci sayısına

---

²¹¹ Türk Yurdu Mecmuası ile ilgili daha geniş bilgi almak için bkz. Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 81-110; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 232-236; Polat, a.g.m, s. 264-266.

²¹² Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, C.1, İst., 1984; Yusuf Bayraktutan, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları 1912-1931*, KBY, Ank., 1996; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 132-370.

²¹³ Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 50; Karal, "Tanzimat'tan Sonra Türk Dil Sorunu", s. 327.

kadarki sürede kaleme alınan yirmi dört adet “Yeni Lisan” makalesine dayanmaktadır.²¹⁴

Bu makalelerin ve derginin temel amacına baktığımızda Genç Kalemçilerin, milli bir edebiyat oluşturmak için milli bir dil kullanılması; dilde tasfiyecilik yapılırken özellikle Arapça’dan Türkçe’ye geçen ancak zaman içerisinde halk tarafından kullanılmayan kelimelerin muhafaza edilmesi; yeni dilin esasını İstanbul Türkçesi’nin oluşturması; konuşulan dil ile yazı dilinin birleştirilmesi; aruz vezni yerine hece vezninin tercih edilmesi gibi hususları hedefledikleri görülmektedir.²¹⁵

4-İslam Mecmuası

Serlevhası “Müslümanların faidesine çalışır. On beş günde bir çıkar.”²¹⁶ olan İslam Mecmuası, Türkçülük düşüncesine hizmet eden bir diğer önemli yayın organıdır. Derginin şiarı “Dinli bir hayat, hayatlı bir din” iken; amacı ise “İslam Mecmuası, büyük Allah’ın yardımına dayanarak kalplerdeki fitrî din ve iman hissini inkişâfiyla neşv-ü nemâ bulmasına, din-milliyet fikirlerine, münevver bir cerayan verip Müslümanlık alemi için mesut bir hayat hazırlamaya çalışmaktır...”²¹⁷ şeklinde ifade edilmektedir.

Türkçülerin İslamiyet ile ilgili düşüncelerinin ayrıntılı bir şekilde ele alınması için İslam Mecmuası’nın her sayısının başında Kur’an-ı Kerim’den ayetlere yer verilmiş ve bu ayetlerin tercümesi ile birlikte kısa tefsirleri yapılmıştır. Ayrıca kelam, ahlak, hutbe, İslam kadını, İslam intibahı, tarih, fıkıh, iktisat gibi konu başlıklarını anlatan makalelerde özellikle ıslahat, örf, terakki, içtima, teceddüt, hurafe gibi

²¹⁴ Konur Ertop, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Dil Sadeleşmesi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst., 1985, s. 339-340; Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 49-79; Karal, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dil Sorunu”, s. 324-331; Polat, a.g.m, s. 263-264; Parlatur, a.g.m, s. 148-149; Oba, a.g.e, s. 211.

²¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Karal, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dil Sorunu”, s. 327; Oba, a.g.e, s. 210-225.

²¹⁶ Örnek olarak bkz. *İslam*, Y.1, S.3, 27 Şubat 1329/1914.

²¹⁷ “İslam Mecmuası: Şiarı”, *İslam*, Y.1, S.2, 13 Şubat 1329/1914.

kavramlardan hareketle İslam Dini'nin gelişmeye, ilerlemeye engel olan bir din olmadığı; aksine İslam'ın zaman ve çağa hitap eden bir özelliğe sahip olduğu anlatılmaya çalışılmıştır.²¹⁸

Müdürü Halim Sabit olan mecmuanın, yazar kadrosu Ziya Gökalp, Ahmed Agayef, Halim Sabit, Şeyhulislam Musa Kazım, M. Şerefeddin, M. Şemseddin, Mehmet İzzet, Bursalı Mehmet Tahir, Köprülüzâde Mehmed Fuad gibi dönemin önemli aydınlarından oluşmaktadır.

5-Muallim Mecmuası

Türkçülerin eğitim-öğretimle alakalı fikirlerini ortaya koyan Muallim Mecmuası “Ayda bir çıkar. Muallim mecmuasıdır” serlevhasıyla 15 Ağustos 1332 (1916) tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Derginin çıkış amacı; “Muallimleri birbirinden haberdar etmektir. Onlar maddi mesafeler ve resmi sınıflar maverasından yekdiğeriyle dertleşmek, münakaşalar etmek ve nihayet anlaşılmak çaresini “Muallim”de bulacaklardır.” şeklinde ifade edilmiştir. Muallim Mecmuası bu yönü ile daha çok “bir meslek gazetesi” hüviyetindedir.²¹⁹

İlk makalesi “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye -1-” olan derginin yazar kadrosunda Ziya Gökalp, Satı Bey, İsmail Hakkı, Şakir Ahmed, Nafi Atuf, Hüseyin Ragıp, Giritli Şerif, Necmeddin Sadık, Ali Haydar, İbrahim Alaaddin, Kazım Nami gibi aydınlar yer almaktadır.

Bu yayın organlarının yanında Türkçülerin çıkardığı daha birçok gazete ve dergi vardır. Bunlar Türk Yurdu tarafından çıkarılan Halka Doğru, Ömer Seyfettin'in

---

²¹⁸ Türkçülerin diğer yayın organları olan Türk Yurdu, Genç Kalemler, Türk Derneği ve Muallim Mecmualarında Türkçülük düşüncesi ile alakalı birçok meseleye yer verilmesine karşın “İslam Dini'ni” konu alan makaleler sayıca çok azdır. Bu nedenle Türkçüler “milli içtimaiyatımıza uygun bir ıslahat-ı diniyenin” nasıl olması gerektiği konusunu daha çok İslam Mecmuası bünyesinde tartışmışlardır. Bu bilgi için bkz. A. Ağah-Ufalı Toktamış, “Türk Dili Üzerine Tettebbu ve Tahkikler”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.9, S.104, 9 Mart 1916, s. 350.

²¹⁹ Muallim Heyet-i Te'sisiyesi, “Niyete Dair Birkaç Söz”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332/1916, s. 1-2.

müdürlüğünü yaptığı Türk Sözü, Ahmed Ferit Tek'in kurduğu "Milli Türk Fırkası"nın yayın organı olan İfham; Büyük Duygu, Türk Duygusu, Altınordu, Bilgi Mecmuası, Milli Tetebbular Mecmuası, Tan Mecmuası, Yeni Hayat gibi diğer yayın organlarıdır.²²⁰

---

²²⁰ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Polat, a.g.m, s. 259-281.

III- TÜRKÇÜLERİN ÜZERİNDE DURDUKLARI TEMEL MESELELER VE GÖRÜŞLERİ

1-Millet ve Milliyet

“Millet” ve “milliyet” kavramları, İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçülerinin ele alıp inceledikleri en önemli kavramlardandır. Onlar bu kavramları ele alırken Türklerin Orta Asya’dan göç etmesinden başlayarak, İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde yaşadıkları pratik tecrübeye kadar geçen sürecin genel bir değerlendirmesini yapmışlardır.²²¹

Orta Asya’dan batıya doğru göç ettikten sonra, karşılaştıkları yeni toplumlardan ve onların kültürel özelliklerinden etkilenen Türkler, bu etki neticesinde kendi milli özelliklerini, kendi milli benliklerini tam manasıyla koruyamamıştır. Bu durum Türklerin İslamiyet’i kabul etmesinden sonra da devam etmiştir. Türkler, İslam Dini’ne olan kuvvetli bağlılıklarından dolayı kendi hissiyatları, kendi örf ve adetleri yanında karşılaştıkları yeni kitlelerin benzer bazı özelliklerini de almışlardır. Bu nedenle Türkçüler, eski Türk devletlerini yöneten idarecilerin, aydınların ve halkın kendi milli değerlerini korumak, geliştirmek ve başka toplumlara örnek olmak için çaba göstermemelerini eleştirmişlerdir.²²²

²²¹ Örnek olarak bkz. Ahmed Agayef, “Türk Alemi 6”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.10, 4 Nisan 1912, s. 161-163.

²²² “...Türk kadar temessüle (assimilation), şerât-i muhîtiyyeye tabiiyet etmeğe meyyal başka bir kavim yoktur. Türk muhîtinin esiridir; o kadar ki kendini, kendi şeref-i kavmiyyesini, haysiyet-i tarihîyesini, edebiyat, lisan ve hatta an’anât-ı millîyesini bile unutuvmeye hazır; şu hakikati bütün tarihimiz bütün safahâtı ile ispat ediyor: Türkler İran medeniyetinin âmil ve sâni’i oldukları halde âdât-ı kavmiyye ve lisân-ı millîlerini unutarak bütün kalpleri ile Fars âdât ve lisanına kapıldılar...”; Bu bilgi için bkz. Ahmed Agayef, “Türk Alemi 1”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.1, 30 Kasım 1911, s. 16-17; Benzer bilgiler için bkz. Köprülüzade Mehmed Fuad, “Edebiyatımızda Milliyet Hissi”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.44, 24 Temmuz 1913, s. 359-363; Ahmed Agayef, “İslam’da Dava-yı Milliyet”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.71, 6 Ağustos 1914, s. 391-392; Ahmed Agayef, “Cevaba Cevap”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.48, 18 Eylül 1913, s. 437-445.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve gelişmesinde en önemli unsur olan “Her ateşe, her isyana koşmaktan terakkiye vakit bulamayan, her ihtiyaca kendilerine has bir sabırla katlanmaktan, karada, denizde başkalarının hesabına asırlardan beri kan dökmekten zayıflayan ve benliğini unutan”²²³ Türkler, devletin kuruluşundaki bu önemlerini ve etkilerini uzun süre muhafaza edemediler. Buna bağlı olarak çağın gerektirdiği toplumsal tepkiyi veremeyen Türkler, kültürel ve ekonomik açıdan gelişemediler. Osmanlı'daki diğer unsurlar “İrfanca ve iktisatça yükselirken” onlar geri kaldılar. Bu geri kalma neticesinde milli benliklerini oluşturacak hareketlenmeyi sağlayamadılar.²²⁴

Millet ve milliyet kavramlarının ondokuzuncu yüzyıldaki anlamlarını kazanmaları Fransız İhtilali'nden sonra olmuştur. Fransız İhtilali'nden önce Avrupa devletleri arasında, İkinci Meşrutiyet Dönemindeki anlamda, bir milliyetçi düşünceden söz etmek mümkün değildir.²²⁵ İhtilal neticesinde ortaya çıkan millet ve milliyet düşünceleri Osmanlı İmparatorluğu'nda önce gayr-i Müslim azınlığı, ardından Arnavutları ve Arapları en sonunda ise Türkleri etkilemiştir.²²⁶

İnsanların Avrupa'da meydana gelen bu “Milliyetçi” düşünceye, kendilerine göre bir anlam verme çabaları sonucunda iki farklı bakış açısı ortaya çıkmıştır:

---

²²³ İzzet Ulvi, “Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani Mi?”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.16, 27 Haziran 1912, s. 268-269.

²²⁴ Ziya Gökalp, “Milli Vicdanı Kuvvetlendirmek”, *Makaleler 4*, KBY, Haz: Ferit Ragıp Tuncor, Ank., 1997, s. 54-60; Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 7”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.56, 8 Ocak 1913, s. 136-138; Köprülüzade Mehmed Fuad, “Türklük, İslamlık, Osmanlılık”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.45, 7 Ağustos 1913, s. 372-376; Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 5”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.46, 21 Ağustos 1913, s. 401-404.

²²⁵ Ahmed Agayef, “Türk Alemleri 4”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.5, 25 Ocak 1912, s. 80-82.

²²⁶ “...Türklerin en sona kalması sebepsiz değildir. Osmanlı Devleti'ni Türkler teşkil etmişlerdir. Devlet, vâki bir millet; milliyet mefkûresi ise iradî bir milletin cürsumesi demektir. Türkler, ilkin hadsî bir ihtiyata tabi olarak, bir mefkûre için bir mevcudeyi tehlikeye düşürmekten çekinmişlerdir. Bunun için Türk mütefekkirleri “Türklük yok, Osmanlılık var” diyorlardı.” Bu bilgi için bkz. Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 1”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.35, 20 Mart 1913, s. 184-186.

Bunlar Almanların ve Slavların temsil ettiği ırkçı-milliyetçi anlayış ile Fransızların benimsediği kültürel-milliyetçi anlayıştır.²²⁷

Almanların ve Slavların temsil ettiği ırkçı-milliyetçi bir yaklaşıma karşı çıkan Türkçüler, millet ve milliyet kavramlarını ırkçı bir bakış açısıyla ele almayı son derece yanlış bulmuşlardır.²²⁸ Bu nedenle İslam Dini'nin kesin olarak yasakladığı ırkçılık (asabiyet) düşüncesini, Türk aydınlardan herhangi birinin savunmasına karşı çıkmışlardır. Çünkü Hz. Muhammed peygamber olduğu andan vefatına kadar geçen sürede, kendi toplumu arasındaki bu asabiyet düşüncesini yok etmenin mücadelesini vermiştir. Hz. Muhammed ve ardından gelen Dört Halife büyük oranda bunu başarmışlardır; ancak tamamen ortadan kaldıramamışlardır. Onların bunu başarmasındaki en önemli etken ise Kur'an'ı Kerim olmuştur. Kur'an'ın hem lafzındaki hem de manasındaki birleştirici güç, Arapların birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmesini sağlamıştır.²²⁹

Türkçüler, asabiyet düşüncesinin insanları dar bir kalıba soktuğunu buna karşın milliyetçilik fikrinin ise bireylere geniş bir hareket alanı sağladığını söylemektedir. Çünkü milliyetçiliğe göre millet, aynı dili konuşan, aynı dine inanan, aynı örf ve adetleri kazanacak şekilde ortak bir terbiye almış olan insanların oluşturduğu nitelikli bir birlikteliktir.²³⁰ Bu nedenle dinin, dilin, ırkın, örf ve adetlerin tek başına millet ve milliyet kavramlarını açıklamaları yeterli değildir. Bu özelliklerin bir araya

---

²²⁷ Akçuraoğlu Yusuf, "Milliyet Fikri ve Millet Muharebeleri", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.33, 20 Şubat 1913, s. 150-152; Akçuraoğlu Yusuf, "Milliyet Fikri ve Millet Muharebeleri 2", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.34, 6 Mart 1913, s. 170-172; Agayef, "Türk Alemi 4", s. 80-82.

²²⁸ Akçuraoğlu Yusuf, "Avrupa'da Milliyet Fikrine ve Milliyet Cereyanlarına Dair", *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.67, 28 Mayıs 1914, s. 323-325; A.Y, "1329 Senesinde Türk Dünyası", *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.65, 14 Mayıs 1914, s. 278-281.

²²⁹ Ahmed Agayef, "İslam'da Dava-yı Milliyet", *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.70, 23 Temmuz 1914, s. 372-375; Agayef, "İslam'da Dava-yı Milliyet", 6 Ağustos 1914, s. 388-392.

²³⁰ Ziya Gökalp, "Millet Nedir?", *Makaleler* 7, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982, s. 228-229; Rıza Tevfik, "Emin Bey ve Emin Bey Türkçesi", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.4, 11 Ocak 1912, s. 59; Can Bey, "Büyük Milli Emeller 2", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.2, 24 Aralık 1911, s. 28-29; Agayef, "Türk Alemi 6", s. 161-163.

gelmesiyle bir “Türk Milliyeti” tabirinden söz edilebilir; fakat bir “Türk Milleti” tabirinden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü dil, din, ırk, örf, adet, tarih gibi unsurların teorik anlamda bir araya gelmeleriyle bir milliyet fikri oluşabilir; ancak bir millet haline gelmek için teorikte görünen bu hususların pratiğe dönüştürülmesi ve toplumun her bireyi tarafından bir “Vicdan-ı Milli” oluşturacak şekilde kabul görmesi gerekmektedir.²³¹

İkinci Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle birlikte kurulan Türkçü dernekler ve Türkçü yayın organları aracılığıyla oluşan Türkçülük düşüncesi, Türk milleti arasındaki milliyet duygularını geliştirmiştir. Yapılan bu olumlu gelişmeler ise Türk diline sadelik ve güzellik katmış, Türkler arasındaki milli birlik ve milli beraberliği kuvvetlendirmiştir.²³²

2-Medeniyet

Türkçülerin “Medeniyet” kavramıyla ilgilenmeye başlaması daha çok batılı Türkologların yaptığı bilimsel çalışmalardan sonra olmuştur. Bu Türkologlar yaptıkları araştırmalarla Türk Medeniyet Tarihi’nin Türklerin İslamiyet’i kabul etmeden önceki dönemlerine kadar uzandığını ortaya koymuşlardır.²³³

Türk milleti, bulunduğu her yerde medeni bir toplum olarak yaşamını sürdürmeye müsait bir millet olarak yaratılmıştır. Türkler Orta Asya’da kurdukları

²³¹ Ahmed Ağaoglu, “Milli Cereyan”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.80, 1 Nisan 1915, s. 92-93; Max Nordau, “Milliyet”, *Türk Yurdu*, Çev: Takrim Boyacı, Y.5, C.8, S.87, 15 Temmuz 1915, s.171-174; Ali Canib, “Milli Edebiyat Meselesi 3: Edebiyat ve Milliyet”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.57, 20 Ocak 1914, s. 149-151; “Kızıl Elma Kitabına Dair”, *İslam*, Y.1, S.17, 4 Kanun-i Evvel 1330/1914, s. 471-480; Gökalp “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 6”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.47, 4 Eylül 1913, s. 423-426; Ziya Gökalp, “Bir Kavmin Tedkikinde Takip Olunacak Usul”, *Makaleler* 3, KBY, Haz: M. Orhan Durusoy, Ank., 1977, s. 3-17; Gökalp, “Milli Vicdanı Kuvvetlendirmek”, s. 55.

²³² Bu süreçle ilgili geniş bilgi için bkz. H. Ş. “Türk Milleti, Türk Yurdu”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.46, 21 Ağustos 1913, s. 404-408; T. Y. “Peyama Cevap”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.66, 28 Mayıs 1914, s. 311-314.

²³³ Geniş bilgi için bkz. Akçuraoglu Yusuf, “Türk ve Tatar Birdir. Türkler Medeniyete Hizmet Etmıştır”, *Türk Yurdu*, (Altın Armağan), Y.1, C.2, S.24, 17 Ekim 1912, s. 429-430; Arthur Siefert, “Turan Harsı Tarihine Dair Taslaklar”, *Türk Yurdu*, Çev: S., Y.5, C.11, S.128, 15 Şubat 1917, s. 343-344; Agayef, “Türk Medeniyet Tarihi: Mukaddime”, s. 295-296.

ilk devletlerinden itibaren hem kendi medeniyetlerini oluşturmaya gayret etmişler hem de karşılaştıkları diğer toplumların mevcut özelliklerinin gelişmesine hizmet etmişlerdir. Ancak Türkler, medeniyet sahasına bu hizmeti yaparken kendilerine has maddi ve manevi özelliklerinin bazılarını kaybetmiştir.²³⁴ Bu ise Türklerin Çin, Bizans ve İran kaynaklarından alınan bilgiler dışında, kendi medeniyetlerini anlatan daha fazla eser bırakmalarına engel olmuştur.²³⁵

İslam Medeniyeti'nin ilerlemesinde Türk milletinin katkısı Arap ve Fars toplumu kadar, hatta onlardan daha çok olmuştur. Türkler bir taraftan fetihler yoluyla İslam Medeniyeti'nin sancaktarlığını yaparken; diğer taraftan İbn-i Sina, Zemahşeri, Buhari, Uluğ Bey ve Farabi gibi Türk aydınları sayesinde İslam Medeniyeti'nin bilim ve fen alanlarındaki gelişmesi için mücadele etmişlerdir.²³⁶

İslam medeniyeti Türkler sayesinde en ulvi dönemlerini yaşarken, Avrupa medeniyeti birçok şeyin sorgulanamadığı; kurallarını kilise ve papazların belirlediği skolastik bir düşüncenin esareti altındaydı. Türkçülere göre Avrupalılar, Rönesans ve Reform hareketleri ile kendi içlerinden toplumun büyük bir kesimini harekete geçirecek Lutherler, Danteler ve Calvinler çıkardı. Bu aydınlar sayesinde Avrupa, uzun zamanlardan beri uğraştığı skolastik düşünceden kurtuldu. Dinin doğru anlaşılmasından, ilim ve fen alanlarına kadar birçok husus tekrar gözden geçirildi.²³⁷

---

²³⁴ Ahmed Agayef, "Türk Medeniyet Tarihi 2", *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.41, 12 Haziran 1913, s.303-308; Ahmed Agayef, "Türk Alemi 2", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.2, 24 Aralık 1911, s. 30-32; Arthur Siefeldt, "Turan Harsı Tarihine Dair Taslaklar", *Türk Yurdu*, Çev: S., Y.5, C.12, S.133, 26 Nisan 1917, s. 74-76; Yekta Bahir, "Sanat ve Edebiyat", *Genç Kalemler*, C.3, S.14, 13 Kanun-i Sani 1327/1912, s. 35-40; Mehmed Ali Tevfik, "Yine Manevi Yurt", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.25, 31 Ekim 1912, s. 18-21; Ziya Gökalp, "Tam ve Medeni Bir Millet Olmak İçin Nelerimiz Eksik?", *Makaleler 4*, KBY, Haz: Ferit Ragıp Tuncor, Ank., 1977, s. 67-70; Agayef, "Türk Medeniyet Tarihi: Mukaddime", s. 293; Akçuraoğlu, "Türk ve Tatar Birdir. Türkler Medeniyete Hizmet Etmiştir", s. 428;

²³⁵ Ahmed Agayef, "Türk Medeniyet Tarihi 3", *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.43, 10 Temmuz 1913, s. 340-341.

²³⁶ Akçuraoğlu, "Türk ve Tatar Birdir. Türkler Medeniyete Hizmet Etmiştir", s. 428-430; Gökalp, "Tam ve Medeni Bir Millet Olmak İçin Nelerimiz Eksik?", s. 68-69.

²³⁷ Ahmed Agayef, "Biraz Tarihten 1", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.11, 18 Nisan 1912, s. 176-178;

Avrupa medeniyeti bu şekilde gelişirken İslam medeniyeti bu atılımı gerçekleştirmedi. Kendi bünyesinden İslam medeniyetine yön verecek dahileri çıkaramadı.²³⁸ Neticesinde on sekizinci yüzyıla gelindiğinde Avrupa medeniyetinin İslam medeniyetinden üstün olduğu herkes tarafından kabul edildi.²³⁹

Türkçüler bu tarihten sonra İslam medeniyetindeki gerileme ile Avrupa medeniyetindeki ilerlemenin saiklerinin neler olduğunun tartışılmaya başlandığını söylemektedir. Bunun için İslam medeniyetindeki gerilemenin nedenini sadece dinde aramak doğru değildir. Dinin yanında bir toplumun ilerlemesi için lazım gelen diğer hususların da dikkatli bir şekilde gözden geçirilmesi gerekmektedir.²⁴⁰

Batı medeniyeti ile olan münasebetlerin nasıl olacağı, bu medeniyetten ne gibi özelliklerin alınacağı konusunda Türkçüler hemfikirdirler. Batıdan alınması gerekenlerin başında bilim ve teknolojik alandaki gelişmeler gelmektedir.²⁴¹ Batının ahlakı yerine ahlak ilminin kurallarının alınması; Batının dili yerine dil kurallarının nasıl öğretilceğinin alınması gerekmektedir.²⁴² Batının yaptığı gibi sanayileşmek ve mali açıdan kuvvetlenmek lazımdır. Çünkü mali alandaki ilerlemeler diğer sahalardaki gelişmeleri tetikleyen en önemli güçtür.²⁴³

Batı medeniyetinin giyim-kuşam tarzının, ahlaki özelliklerinin, aile yapısının ve bireylerarası iletişim kurallarının içeriğini bilmeden alıp kabullenmek yanlış bir

---

²³⁸ Ahmed Agayef, "Biraz Tarihten 2", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.13, 16 Mayıs 1912, s. 215-217. Akçuraoğlu Yusuf, "Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine 1", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.18, 25 Temmuz 1912, s. 302-304.

²³⁹ Parvus, "Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 1", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.16, 27 Haziran 1912, s. 262-265; İzmir Mebusu Seyyid, "İçtihad ve Taklid", *İslam*, Y.1, S.4, 13 Mart 1330/1914, s. 104; Agayef, "Biraz Tarihten 1", s. 178.

²⁴⁰ Ahmed Agayef, "Türk Alemi 3", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.3, 28 Aralık 1911, s. 46-47; Seyyid, "İçtihad ve Taklid", s. 105-106.

²⁴¹ Akçuraoğlu Yusuf, "Türklerin Büyük Muallimi ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.22, 19 Eylül 1912, s. 367-369; Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar 4", s. 21-23; Agayef, "Türk Alemi 4", s. 80-82.

²⁴² Ziya Gökalp, "İnkılapçılık ve Muhafazakarlık", *Makaleler 9*, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980, s. 41.

²⁴³ Gökalp, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 3", *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.39, 15 Mayıs 1913, s. 268-270.

davranıştır. Her ne kadar Osmanlı içerisindeki gayr-i Müslim azınlıklar batı medeniyetinin her türlü özelliğini taklit etseler de, Müslüman Türk milletinin Avrupa medeniyetinden aldığı hususları kendi süzgecinden geçirmeden, milli ve manevi değerleriyle uyumlu hale getirmeden pratiğe geçirmesi mümkün değildir.²⁴⁴

Türkçüler, Türk İslam medeniyetinin batı medeniyeti karşısında tekrar eski günlerine dönmesi için birçok öneri getirmiştir. Bunun için dinden ilme, edebiyattan sanata kadar bir toplumu millet yapan bütün özelliklerin hayatın içinde bir yerinin, bir değerinin olması gerekmektedir. “Ameli ve içtimai” faydadan yoksun olan bir dilin, bir dinin, bir ilmin ve diğer esasların herhangi bir toplumun ilerlemesine faydası yoktur.²⁴⁵

Türk toplumunun birlik ve beraberliğini sağlamak için milli özelliklerinin kuvvetlendirilmesi gerektiğini söyleyen Türkçüler,²⁴⁶ bireylerin kendi milletlerini, kendi örf ve adetlerini başka milletlerden üstün tuttıkları sürece,²⁴⁷ o millete ait “Dini, ahlaki, hukuki, rasyonel, iktisadi, lisani ve fenni”²⁴⁸ hayatın tümünün bir araya gelmesiyle oluşan milli bir kültüre-harsa, milli bir benliğe kavuşacağını belirtmektedirler. Dolayısıyla toplum ancak bu sayede canlılığını, diriliğini, birlik ve beraberliğini koruyarak millileşecek, millileştikçe de güçlenecektir.²⁴⁹

²⁴⁴ K. N., “Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.36, 3 Nisan 1913, s. 208-209; Ziya Gökalp, “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, *Makaleler 2*, KBY, Haz: Süleyman Hayri Bolay, Ank., 1982, s. 40-46; Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 3”, s.268-270; Tevfik, “Emin Bey ve Emin Bey Türkçesi”, s. 59.

²⁴⁵ Ziya, “Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 1”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.32, 6 Şubat 1913, s. 144-146; Halide Edib, “Felaketlerden Sonra Milletler”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.40, 29 Mayıs 1913, s. 287-291.

²⁴⁶ Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 8”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.62, 2 Nisan 1914, s. 238-240.

²⁴⁷ Cemaleddin Efgânî, “Saadetin Altı Köşeli Kasrı”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.27, 28 Kasım 1912, s. 51-53.

²⁴⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 30.

²⁴⁹ Bu bilgi ve daha fazla bilgi için bkz. Ömer Seyfettin, “Hars, Medeniyet, Temeddün”, *İslam*, Y.2, C.3, S.27, 30 Nisan 1331/1915, s. 632-636; Ziya Gökalp, “Maarif Meselesi”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.11, 1 Haziran 1333/1917, s. 321-327; Ziya Gökalp, “Türk Kimdir?”, *Makaleler 9*, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980, s. 32-34; Ziya Gökalp, “Hars Teşkilatı”,

3-İktisat

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti'ndeki Türkçülük düşüncesi ile birlikte dil, sanat, edebiyat, örf, adet, gelenek ve görenek gibi hususlardaki milli görüşlere paralel olarak iktisadi konularda da benzer milli etkiler görüldüğü için²⁵⁰ dönemin Türkçü yayın organlarında bu durum geniş bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır.

İnsanlar milli ve manevi değerlere ihtiyaç duydukları gibi, maddi değerlere de sahip olmayı isterler. Toplumların dilden dine, edebiyattan örf ve adete kadar gelişmelerine katkı sağlayan en önemli itici güç iktisadi hayattaki güçlülüktür. Türkçülere göre bir devletin içtimai hayatının düzenli ve istikrarlı bir şekilde varlığını sürdürmesi için, bu hususların, o devletin mali alanlardaki faaliyetlerine benzer bir gelişme göstermesi gerekmektedir.²⁵¹

İnsanların gerek zihni, gerek ailevi ve gerekse toplumsal yaşamları daha çok iktisadi gücün etkisine göre iyi ya da kötü olarak nitelendirilmektedir. İnsanlar sanatla, ticaretle yani daha çok toplumsal yapının içinde olmayı gerektiren işlerle uğraştıkça daha faal, daha arzulu ve daha amaçlı bireyler haline gelmektedir. Böyle bireylerin ise milli benliklerini, milli birlik ve beraberliklerini kazanmaları daha kolay olmaktadır.²⁵²

Makaleler 9, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980, s. 43-49; Ziya Gökalp, "Milletlerin Müsaviliği", *Makaleler 9*, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980, s. 58-62; Ziya Gökalp, "Türk Harsı ve Osmanlı Medeniyeti", *Makaleler 4*, KBY, Haz: Ferit RagıpTuncor, Ank., 1977, s. 44-50; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, KBY, Haz: İsmail Aka-Kâzım Yaşar Koprıman, İst., 1976, s. 19-21.

²⁵⁰ Bu durumla ilgili bilgi için bkz. Z. N., "Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket", *Türk Yurdu*, Y.5, C.11, S.128, 15 Şubat 1917, s. 344-346; Ahmed Muhyiddîn, "Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı 1", *İslam*, Y.2, S.33, 29 Temmuz 1331/1915, s. 729-730.

²⁵¹ Ziya Gökalp, "İktisada Doğru", *Makaleler 7*, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982, s. 34-35; Parvus, "İş İşten Geçmeden Gözlerinizi Açınız", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.36, 3 Nisan 1913, s. 200; Gökalp, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 3", s. 268-270.

²⁵² Gökalp, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 1", s. 185.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mali açıdan en güçlü olduğu yıllar kuruluş ve yükseliş dönemleri olmuştur. Osmanlı devleti bir taraftan takip ettiği fetih politikası sayesinde iktisadi açıdan sorunsuz bir dönem geçirirken, diğer taraftan bu politikanın olumlu sonuçlarını, kendisi için önemli olan, başka alanlara yönlendirmek için uğraşmıştır.²⁵³

Avrupa'da bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin henüz yaşanmadığı bir dönemde mali açıdan güçlü olan Osmanlı İmparatorluğu,²⁵⁴ bu gücüne binaen Avrupalı devletlerin bazılarına kapitülasyonlar verip onların Osmanlı topraklarında ayrıcalıklı bir şekilde ticaret yapmalarına müsaade etmiştir.²⁵⁵ Ancak Osmanlı askerleri savaş meydanlarında yenilgi almaya başlayınca bu alandaki gerileme ve bozulmalardan etkilenen ilk alan da yine mali alan olmuştur. Osmanlı Devleti hem uzun yıllardır uyguladığı fetih politikasının bozulması hem de güçlü olduğu dönemde Avrupalı devletlere verdiği kapitülasyonların olumsuz sonuçları nedeniyle iktisadi anlamdaki gücünü yavaş yavaş kaybetmiştir.²⁵⁶

Osmanlı Devleti on sekizinci yüzyıldan itibaren Avrupa devletleri ile iletişime geçtiği için bu devletlerin birçok özelliğini taklit etmeye başlamıştır. Osmanlılar bu sayede Avrupa'nın olumlu yönlerinden etkilendiği gibi olumsuz özelliklerinden de etkilenmişlerdir. Bu durumu fark eden Türkçüler iki Avrupa'dan söz etmektedir: Birincisi görünen zahiri Avrupa ikincisi ise bunun arkasındaki milli ve demokrat Avrupa'dır. Osmanlı Devleti kendisini daha çok mali, siyasi ve ahlaki açıdan kıskaca almak için uğraşan birinci Avrupa ile hemhal olmuştur. Bu görünen Avrupa,

---

²⁵³ Parvus, "Devlet ve Millet", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.27, 28 Kasım 1912, s. 56-57; Muhyiddîn, "Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı 1", 29 Temmuz 1331/1915, s. 729-734.

²⁵⁴ Muhyiddîn, a.g.m, s. 733-734.

²⁵⁵ Tekin Alp, "Milli İktisad", *İslam*, Y.2, S.22, 12 Şubat 1330/1915, s. 560.

²⁵⁶ Parvus, "Mali Tehlikeler", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.29, 26 Aralık 1912, s. 88-90; Ahmed Muhyiddîn, "Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı 1", *İslam*, Y.2, S.36, 10 Eylül 1331/1915, s. 780.

Osmanlıyı kendisine bağımlı hale getirmeye çalışan ve Osmanlının milli sermayesini kendisine aktarmanın gayreti içerisinde olan bir Avrupa'dır.²⁵⁷

Bu görünen Avrupa Osmanlı İmparatorluğu'nu siyasi ve askeri açıdan köşeye sıkıştırmak ve her istediği şartı kabul ettirmek için elinden gelen çabayı göstermiştir. Avrupalılar bunu yaparken hem genel anlamdaki iktisadi güçlerinden hem de Osmanlı içerisinde yer alan mali gücü yüksek sermayedarlarından faydalanmıştır.²⁵⁸

Mali alanda uzun süreden beri devam eden bu olumsuz tablo Kırım Savaşı ile birlikte daha kötü bir hale gelmiştir. İmparatorluk bu savaşla birlikte iktisadi sahadaki var olan kötü durumdan kurtulmak için Avrupalılarla anlaşıp borçlanmaya başlayınca, kazandığı gelirlerin birçoğunu aldığı borçlara ve bu borçların faizlerini ödemeye ayırmak zorunda kalmıştır.²⁵⁹

Osmanlı Devleti her ne kadar gelirlerinin birçoğunu borçlarını kapatmak için kullansa da bu isteğini bir türlü gerçekleştirilememiştir. Çünkü Avrupa devletleri Osmanlının kendilerine olan borçlarını ödemekte sıkıntı çekeceğini bahane ederek "Duyûn-i Umûmiye" adı altında bir kurum oluşturmuşlar ve böylece Osmanlı Devleti'nin kendilerine mali açıdan daha fazla bağımlı hale gelmesinin yolunu açmışlardır.²⁶⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren kurulan her hükümet Duyûn-i Umûmiye'den kurtulmak için mali ıslahatlar yapmak

---

²⁵⁷ Ziya Gökalp, "Garp Meselesi 3", *Makaleler* 7, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982, s. 151-154; Parvus, "Devlet ve Millet", s. 56; Alp, "Milli İktisad", s. 560-562.

²⁵⁸ Parvus, "Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akça", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.25, 31 Ekim 1912, s. 23; Parvus, "Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 1", s.263.

²⁵⁹ Parvus, a.g.m, s. 262-265.

²⁶⁰ Parvus, "Türk İli Maliyeni Gözet", *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.39, 15 Mayıs 1913, s. 270-271; Parvus, "Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 2", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.17, 11 Temmuz 1912, s. 284-287; Parvus, "Mali Tehlikeler", s. 88-90; Parvus, "Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akça", s. 24-26.

istemiştir; ancak Avrupalılar hükümetlerin yapmaya çalıştığı bu reformlara karşı koymuşlar ve var olan mali düzenin devam etmesi için uğraşmışlardır.²⁶¹

Hükümetler yapılan bütün girişimlere rağmen mali alandaki düzelmeyi bir türlü sağlayamadıkları için çare olarak yine Avrupalı devletlerden kısa vadeli borç alma yoluna gitmiştir. Ancak alınan borçlar millete ve milletin mali açıdan kalkınması için lazım olan müesseselerin kurulmasına kullanılacağı yerde hükümetlerin kendilerini kısa vadede rahatlatacakları başka alanlarda değerlendirilmiştir.²⁶²

İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne gelindiğinde mali anlamdaki sıkıntılar hat safhaya ulaşmıştır. İttihat ve Terakki hükümeti bir taraftan eski hükümetlerden gelen borçlar ve bunların yüklü miktardaki faizleri ile uğraşırken diğer taraftan Avrupa'daki kaybedilen topraklardan gelen Türkler ile yerli halkın sıkıntılarını çözmekle uğraşmıştır.²⁶³ Ancak ortaya konulan çözümlerin hiçbiri sorunun tam olarak ortadan kalkmasını sağlamamış; aksine Osmanlı Devleti'nin Duyûn-i Umûmiye'ye olan borcunun artmasına neden olmuştur. Neticesinde devlet yöneticileri bu kuruma olan borçlarını ödemek için ahaliye ek vergiler getirmek zorunda kalmıştır.²⁶⁴

İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçüleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayr-i Müslim azınlıkların aşırı zenginlikleri yanında,²⁶⁵ yerli ahalinin mali anlamdaki geri kalmışlığının nedenlerini bulmak ve bu nedenleri ortadan kaldırmak

---

²⁶¹ Parvus, "Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.19, 8 Ağustos 1912, s. 317; Parvus, "Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 1", s. 264-265.

²⁶² Parvus, "1327 Senesinin Ahval-i Maliyesine Bir Nazar", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.13, 16 Mayıs 1912, s. 220-223.

²⁶³ Parvus, "İş İştenden Geçmeden Gözlerinizi Açınız", s. 201; Parvus, "Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu", s. 317.

²⁶⁴ Parvus, "Köylü ve Devlet", *Türk Yurdu*, Y.3, S.5, C.57, 20 Ocak 1914, s. 154-156; Kazım Nami, "Yeni Hayata Doğru 1", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.26, 14 Kasım 1912, s. 35-37; Parvus, "Türk İli Maliyeni Gözet", s. 270-272.

²⁶⁵ Gökalp, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 1", s. 184-185.

için siyasi irade ile halkın birlikte el ele hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁶⁶

Onlara göre buradan hareketle yapılması gereken bir takım işler vardır.

Hükümetler Duyûn-i Umûmiye'den kurtulmak istiyorlarsa ona uygun bir mali politika izlemelidir. Avrupalıların mali konularla ilgili istedikleri her husus incelenmeden, artı eksileri ortaya konmadan kabul edilmemelidir.²⁶⁷

Hükümetlerin aldığı bütün borçların bir listesinin yapılarak bu borçların birleştirilmesi ve alınan borçlara karşılık ödenen ayrı ayrı faizlerin tek kalem olarak ödenmesi sağlanmalıdır. Böyle yapıldığı takdirde nereden hangi borç alınmış, nereye ne zaman ödenecek belli olacaktır. Bu ise Osmanlının ödeyeceği faiz miktarının azalmasına ve devletin biraz da olsa rahatlamasına neden olacaktır.²⁶⁸

Osmanlı Devlet yöneticileri mali konularla ilgili yapmak istedikleri ıslahat çalışmalarını başta gençler olmak üzere halkın büyük bir çoğunluğuna anlatmalıdır. Bunu yaparken Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi açıdan geçirdiği olumlu ve olumsuz devreler birlikte ele alınmalıdır. Böyle bir metod takip etmekle Osmanlı ahalisinin içinde bulunduğu negatif durumlar ortadan kaldırılacak ve milli bir iktisat anlayışının temelleri atılacaktır.²⁶⁹

Bir toplumun milli benliğini, milli birlik ve beraberliğini kazanmasındaki en önemli etkenlerden biri "Milli İktisat" anlayışıdır. Milli iktisat anlayışı bir milletin millet olması için lazım olan unsurların kuvvetlenmesi için en önde gelen şarttır. Türkçülere göre milletler, milli iktisatlarını oluşturdukça kendi tarihlerini, kendi

---

²⁶⁶ Parvus, "Türk Gençlerine Mektup", *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.41, 12 Haziran 1913, s. 312-313; M. Zühdü, "Geçen Yıl: İktisat Yılı", *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.105, 23 Mart 1916, s. 22-24; Ahmed Muhyiddîn, "Milli İktisat: Dahili İsti'mâr 1", *İslam*, Y.3, S.50, 12 Kanun-i Sani 1332/1917, s. 1008-1010; Muhyiddîn, "Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı 1", 29 Temmuz 1331/1915, s. 731-732.

²⁶⁷ Parvus, "Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 2", s. 287; Parvus, "Türk Gençlerine Mektup", s. 313.

²⁶⁸ Parvus, "Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu", s. 317-318.

²⁶⁹ Parvus, "Türk Gençlerine Mektup 2", *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.45, 7 Ağustos 1913, s. 385-386; Alp, "Milli İktisat", s. 560-562.

ahlaklarını, kendi örf ve adetlerini, kendi dini ve siyasi hüviyetlerini kazanma yolunda daha önde olacaklardır.²⁷⁰ Buna karşın Türkler, kendi devletleri içerisinde bir zengin orta sınıf meydana getiremediler.²⁷¹ Osmanlıda sanatla, ticaretle ve diğer mali konularla ilgilenenler daha çok gayr-i Müslim azınlıklar olmuştur. Bu toplumlar bu özellikleri sayesinde milli benliklerini, milli kimliklerini, milli birlik ve beraberliklerini Türklerden daha önce kazanmışlardır.²⁷²

İktisadi açıdan atılımlar yapmak için kullanılacak bir sermayenin olması gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde sermaye daha çok gayr-i Müslim azınlıkların elinde olduğu için, devlet yöneticileri öncelikle bu durumu ortadan kaldıracak teşkilatlar kurmalıdır. Bunun yanında devlet ve halk bir araya gelerek, halkın kendi ürettiği milli servetleri milli sermayeye dönüştürmek için ellerinden gelen bütün çabayı göstermelidir.²⁷³

Osmanlı Devleti'nin en önemli geçim kaynağı zirai faaliyetlerden elde ettiği gelirlerdir.²⁷⁴ Türklerin Orta Asya'dan göç ettikten sonraki devirlerine bakıldığında iktisadi hayatlarındaki ilk devre “Çobanlık” devresidir. Bu devre ile birlikte ticaret hayatı da Türklerde görülen ilk mali hareketlerden birisidir. Türklerin batıya doğru olan göçlerinde, belirli bir mekana yerleştikten sonra, iktisadi hayatlarındaki en önemli geçim kaynağı ise tarımsal faaliyetler olmuştur. Türkçüler için İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin yaşandığı Osmanlı ülkesinde mali anlamda çok değişen bir

---

²⁷⁰ M. Zühdü, “İktisad-ı Milli”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.84, 3 Haziran 1915, s. 141-142; M. Zühdü, “Geçen Yılda Milli İstihsal”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.108, 4 Mayıs 1916, s. 64-65; Zühdü, “Geçen Yıl: İktisat Yılı”, s. 22-24; Gökalp, “İktisada Doğru”, s. 34-40.

²⁷¹ Muhyiddîn, “Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı 1”, 10 Eylül 1331/1915, s. 780.

²⁷² Odlu Türk, “Bakü'den”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.25, 31 Ekim 1912, s. 27-29.

²⁷³ Muhyiddîn, “Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı 1”, 29 Temmuz 1331/1915, s. 732-733.

²⁷⁴ Ahmed Muhyiddîn, “Milli İktisat”, *İslam*, Y.2, S.37, 24 Eylül 1331/1915, s. 796.

şey yoktur. Yine ziraat halkın ve devletin en temel geçim kaynağıdır. Devlet bir türlü zirai hayattan ticaret ve sanayi devresine geçememiştir.²⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde yapılan tarımsal faaliyetlerin gelişmiş Avrupa ülkelerinden geride olmasının birçok nedeni vardır. Tarımsal faaliyetlerde kullanılan aletlerin çok ilkel olması; bu alanda çalıştırılacak yeterli elemanın bulunmayışı ile tarımla ilgili çağın gerektirdiği bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yakından takip edilememesi gibi hususlar bu nedenlerin en başında gelenlerdir.²⁷⁶

Osmanlı devleti tarım alanındaki bu eksikliklerini bir an önce giderip Avrupalı devletler gibi ticaret ve sanayi alanında gereken hamleleri yapmalıdır. Osmanlı Devleti'nin iktisadi alandaki benzer bütün atılımları gerçekleştirmesindeki en önemli etken milli iktisat anlayışı olmalıdır.²⁷⁷ Bu yaklaşımla halk geçmişi ve geleceği ile bütünleşip birlikte hareket etmeli²⁷⁸ ve kendi bünyesinden mali alanlarda yatırım yapacak “Müteşebbisler” çıkarmalıdır. Bu girişimciler sayesinde ise bireylerin beynindeki ve ruhlarındaki müteşebbis düşünceler gelişerek toplumun genelini etkileyecek bir yapıya kavuşmalıdır. Bunun için Türkçüler kendi milletlerini, sözü edilen olumlu faaliyetleri yapacak ve devletini içinde bulunduğu kötü durumdan kurtaracak meziyetlere sahip bir toplum olarak görmektedir.²⁷⁹

4-Aile

Toplum içinde yaşayan insanların iyi ya da kötü anlamda yaşamlarına yön veren en önemli ahlaki ve içtimai özelliklerin kazanıldığı ilk yer aile ortamıdır. Bu

²⁷⁵ Muhyiddîn, “Milli İktisat: Dahili İsti'mâr 1”, 12 Kanun-i Sani 1332/1917, s. 1007-1009.

²⁷⁶ Ahmed Muhyiddîn, “Milli İktisat: Dahili İsti'mâr 1”, *İslam*, Y.3, S.51, 26 Kanun-i Sani 1332/1917, s. 1022-1024.

²⁷⁷ Zühdü, “İktisad-ı Milli”, s. 141-142; Muhyiddîn, “Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı 1”, 10 Eylül 1331/1915, s. 780-782; Muhyiddîn, “Milli İktisat: Dahili İsti'mâr 1”, 26 Kanun-i Sani 1332/1917, s. 1024.

²⁷⁸ Muhyiddîn, “Milli İktisat”, s. 798-799.

²⁷⁹ Ziya Gökalp, “Teşkilatçılar”, *Makaleler* 9, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980, s. 111-115; Muhyiddîn, “Milli İktisat: Dahili İsti'mâr 1”, 12 Kanun-i Sani 1332/1917, s.1007-1010.

nedenle aile, bu hayati öneme sahip işlevinden dolayı ele alıp incelenmesi gereken en önemli hususların içinde yer almaktadır.²⁸⁰

Toplumsal hayatın huzurlu, mutlu ve düzenli olmasında ailelerin çok önemli bir yeri vardır. Ailesiz bir toplumdan bahsetmek mümkün değildir.²⁸¹ Aile, toplumu oluşturan en küçük birlikteliktir. Bu birliktelik ise daha çok birincil ilişkilerin yer aldığı, akrabalık bağları ile bir araya gelen insanların oluşturduğu bir yapıyı ihtiva etmektedir. Bu bağlamda Türkçüler aynı kandan, aynı kökten, aynı anne ve babadan meydana gelen insanların oluşturduğu bir akrabalığın aile kavramını açıklamada tek başına yeterli olmayacağı kanaatindedirler.²⁸²

Aynı dinsel ve hukuksal özellikleri paylaşan ve paylaşmak için istekli olan insanların da birbirleriyle akraba olabileceğini belirten Türkçüler, toplumları bir arada tutan ve gelişmelerine katkı sağlayan akrabalık çeşidinin de bu “İçtimai Akrabalık” türü olduğunu vurgulamıştır.²⁸³

Türkçüler, Türk aile yapısı ile ilgili yazdıkları yazılarda erkeklerden daha çok kadın üzerinde durmuşlardır.²⁸⁴ Her ne kadar Türk kadınları aile içinde babadan sonra gelse de, arka plana bakıldığında, evin gerçek sahiplerinin onlar olduğu açık bir şekilde görülmektedir.²⁸⁵ Türk örf ve adetlerine göre yetişmiş bir annenin o aile bireylerini bir arada tutma, hayata daha pozitif bakma ve onların sıkıntılarına yardım

---

²⁸⁰ Geniş bilgi için bkz. Edhem Nejad, “Manastır’dan: Manastır’da Hayat-ı Aile”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.8, 7 Mart 1912, s. 136.

²⁸¹ Selahaddin Asım, “Kadın ve Cemiyet Hayatı”, *Genç Kalemler*, C.3, N.19, 11 Nisan 1328/1912, s. 174-176; Fevziye Abdürreşid, “Kadın Meselesi”, *İslam*, Y.3, S.53, 15 Mayıs 1333/1917, s. 1057.

²⁸² Ziya Gökalp, “Aile Enzumeçleri”, *Makaleler 7*, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982, s. 245.

²⁸³ Gökalp, a.g.m, s. 245-246.

²⁸⁴ Ziyetullah Nüşirevan, “Türk Kadınlığının Terbiyevi Mevkii”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.115, 17 Ağustos 1916, s. 158-160; Edib, “Felaketlerden Sonra Milletler”, s. 291.

²⁸⁵ Nejad, “Manastır’dan: Manastır’da Hayat-ı Aile”, 7 Mart 1912, s. 136; Asım, “Kadın ve Cemiyet Hayatı”, s. 174-176.

etme gibi çok önemli katkıları vardır.²⁸⁶ Bu nedenle onlar kadın ve erkek her iki cinsin birbirleriyle aile yuvası kurarken bazı kriterlere dikkat ederek eş seçimi yapmalarını istemektedir.²⁸⁷

Osmanlıdaki Türk kadınlarının yukarıda bahsedilen özellikleri yanında, aile içinde, çocuklarını hangi methodla eğiteceklerini ve çocuklarla nasıl iletişime geçeceklerini bilmeleri konusunda yetersiz olduklarını belirten Türkçüler, Osmanlı'nın genel yapısına bakıldığında, var olan aile yapısının bireylerin mutlu olmasına katkı sağlayacak özellikler taşıdığına inanmaktadır.²⁸⁸

Türk aile yapısı çocuklarına milli ve manevi değerleri kazandıracak özelliklere sahip anne ve babalardan oluşmalıdır. Daha doğrusu ailenin temel taşları olan ebeveynler kendilerini bu amaca göre yetiştirmeli; kazandıkları özellikleri de çocuklarına aktaracak bir his ve kabiliyete sahip olmalıdır.²⁸⁹

Türkçüler, Türk ailesinin hem dini hem de örfi kurallara uyan bir özelliğe sahip olduğunu söylemektedir.²⁹⁰ Çünkü eski Türk ailesinde kadın ve erkek birbirlerinin hayat arkadaşlarıydı. Erkekler ev dışındaki işlerle meşgul olurken, kadınlar daha çok ev içindeki işlerle uğraşıyorlardı.²⁹¹

Türk aile bireyleri birbirleriyle yardımlaşmaya çok önem vermelidir. Çünkü bir anne ve baba çocuğunu ne kadar seviyor ve onun ihtiyaçlarını karşılamak için elinden gelen çabayı gösteriyorsa, çocuklar da ailelerinin yaptığı bu fedakarlıklar

---

²⁸⁶ Ahmed Agayef, "Türk Alemleri 8", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.18, 25 Temmuz 1912, s. 298; Edib, "Felaketlerden Sonra Milletler", s. 288-289.

²⁸⁷ Akçuraoğlu, "Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine 1", s. 303.

²⁸⁸ Nejad, "Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile", 7 Mart 1912, s. 136-137.

²⁸⁹ Mehmed Ali Tevfik, "Yeni Hayat", *Genç Kalemler*, C.3, S.30, 27 Nisan 1328/1912, s. 177-178; Ali Haydar, "İbtidaiye Mektepleri: Yurt Terbiyesi", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.31, 23 Ocak 1913, s. 124.

²⁹⁰ Nüşirevan, "Türk Kadınlığının Terbiyevi Mevkii", s. 158.

²⁹¹ Ziyetullah Nüşirevan, "Türk Kadınlığının Terbiyevi Mevkii", *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.114, 30 Temmuz 1916, s. 147-148; Edhem Nejad, "Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.9, 22 Mart 1912, s. 151.

karşısında duyarsız kalmamalıdır. Nitekim böyle bir yaklaşım Türk ailesindeki samimiyeti, dostluk ve kardeşliği kuvvetlendiren en önemli etkenlerden biridir.²⁹²

Türklerin aile yapısının batılılarda olduğu gibi sadece dünyevi arzu ve emellerle bezenmiş bir hüviyete sahip olmadığını dile getiren Türkçüler, bunun aksine Türk ailelerinde ahlaka, terbiyeye, edebe, ilim ve irfana çok önem verildiğini vurgulamaktadır. Onlara göre Türk ailesinin bireyleri bu ahlaki özelliklerin kendi varlıklarının devamı için olmazsa olmaz kıstaslar olduğunu bilmektedir.²⁹³

Türkçüler, Türk aile yapısındaki bozulmaları şiddetle eleştirmişler ve kendi milli benliğine, kendi örf ve adetlerine yabancılaşmış; kendi değerleriyle alay eden bir aile yapısına kesinlikle karşı çıkmışlardır. Çünkü Türk çocuklarının hem bedeni hem de ruhi dünyalarının şekillenmesindeki en büyük etken ailedir. Ancak Avrupa'da tahsil görmüş, Avrupa'nın maddi ve manevi dünyasını kendisine örnek almış bir anne ve babadan meydana gelen çocukların kendi vatanını, kendi milletini, kendi değerlerini bilmesi ve bunları kabul edip uygulaması çok zordur.²⁹⁴

Milleti oluşturan ilk adım tek tek bireylerin bir araya gelmesiyle oluşan aile kurumudur. Aileler ise bir araya gelerek toplumu oluşturmaktadır. Dolayısıyla çocukluk döneminden itibaren aile yuvasında milli, dini ve ahlaki özellikleri kazanacak bir tarzda yetişen insanların toplum halinden millet haline geçmeleri daha kolay olacaktır.²⁹⁵ Bu nedenle Türkçüler, anne ve babaların diğer aile bireylerinin hepsiyle tutarlı bir iletişim kurmalarını ve buradan hareketle vatanını, milletini, bayrağını, içinde yaşadığı toplumun refah ve huzurunu sevecek ve gerektiğinde bu

---

²⁹² Nejad, "Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile", 7 Mart 1912, s. 137.

²⁹³ Asım, "Kadın ve Cemiyet Hayatı", s. 176.

²⁹⁴ Dursun Fakih, "Milli Hutbeler: Türk Çocukluğunun Dertleri", *Türk Yurdu*, Y.5, C.9, S.102, 10 Şubat 1916, s. 328-329.

²⁹⁵ Efgânî, "Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi", s. 38.

değerler uğrunda her türlü fedakarlığı yapacak çocuklar yetiştirmelerini istemektedir.²⁹⁶

5- Ahlak

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin siyasi, askeri ve mali alanlarında yaşanan olumsuz gelişmeler Osmanlı toplumunun hayatına yön veren birçok unsurun da değişmesine neden olmuştur. İnsanlar önce Balkan felaketleri, ardından gelen Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileri nedeniyle manevi dünyalarında bir boşluğa düşmüşlerdir. Neticesinde bireyler yalnızlaşmış, dini ve ahlaki duygulardan uzaklaşmaya başlamıştır. Bu yüzden ahlak ve ahlaki özellikler toplumun her kesimi tarafından tartışılan bir mesele haline gelmiştir.

Türkçüler ahlaki özellikleri bireylerin ve toplumların bir arada yaşamalarına, onların her açıdan medeni bir toplum olmalarına katkı sağlayan en önemli güçlerden biri olarak kabul etmiştir. Bu nedenle insanlar ve toplumlar hem kendi düzenlerini, birlik ve beraberliklerini temin etmek hem de karşılıklarına çıkan sorunları bertaraf etmek için bu ahlaki davranışlardan yardım almak zorundadır.²⁹⁷

İnsanlar bireysel, toplumsal ve toplumlararası seviyede ahlaki özellikler geliştirebilirler. Bireyler aileleri oluşturan tek tek fertlerdir. Bireylerin ahlaklı olması demek ailelerin de ahlaklı olması anlamına gelmektedir. Aileler de bir araya gelerek toplumu oluşturduğuna göre ahlaki niteliklere sahip ailelerden meydana gelen toplumların da ahlaklı olması doğaldır. Dünya üzerinde yaşayan her toplum bu ahlaki süreci takip ederse genel anlamda milletlerarası bir ahlaki düzelden bahsetmek mümkün olabilir. Türkçülere göre toplumların böyle bir düşünceyi

---

²⁹⁶ Edib, "Felaketlerden Sonra Milletler", s. 291.

²⁹⁷ Akçuraoğlu, "Emel ve İdeal", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.16, 27 Haziran 1912, s. 266.

başarılabilmesi için ilk yapması gereken husus milli birlik ve milli beraberliklerini sağlamak olmalıdır.²⁹⁸

Ahlak anlayışındaki eksikliği İslam aleminde görülen geriliğin en önemli sebeplerinden birisi olarak kabul eden Türkçüler,²⁹⁹ Osmanlı toplumundaki ahlaki yapının toplumsal müeyyidelerden yoksun olduğunu belirtmişlerdir. Çünkü insanlar aleni bir şekilde ahlaksızlık yapanlara karşı gereken tepkiyi vermedikleri gibi böyle insanlar zengin ve güçlü oldukları zaman onlara saygı ve hürmet gösterilmektedir.³⁰⁰ Nitekim “Cinsi Ahlak”la ilgili olan hususlar toplum tarafından çok ciddi bir yaptırıma sahiptir; ancak bu yaptırım da sadece kadınlar üzerinde olmaktadır. Bu anlamda bir yanlış yapmış olan kadın toplum tarafından dışlanıp kimse ona selam vermeyip evine almazken; aynı fiili işleyen erkeğe herhangi bir tepkinin verilmemesi o dönem toplumunun ahlaki anlayışının ne kadar yanlış temeller üzerine oturtulduğunun en önemli göstergelerinden birisidir.³⁰¹

Toplumsal müeyyidelerden mahrum olan milletlerin ilerlemesi ve gelişmesi çok zordur. Çünkü bu bir kültür işidir. Bu kültürü oluşturabilmek için toplumsal kurumların, sivil toplum örgütlerinin oluşturulması gerekmektedir. İnsanlar oluşturulan bu müesseselere üye olmalı ve üye oldukları toplulukların kurallarını tanıyıp, her yerde ve her şartta bunlara sadık kalmayı öğrenmelidir.³⁰²

---

²⁹⁸ Geniş bilgi için bkz. M. Zekeriya, “Yeni Hayat ve Ziya Gökalp”, *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S.160, 15 Temmuz 1918, s. 238-240; Ziya Gökalp, “Ahlaka Doğru”, *Makaleler* 7, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982, s. 17-18; Akçuraoğlu, “Emel ve İdeal”, s. 266; Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak”, s. 185; Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 89-95.

²⁹⁹ Agayef, “Türk Alemleri 3”, s. 47-48.

³⁰⁰ Ağaoğlu Ahmed, “Üç Medeniyet: Ahlak”, *Türk Yurdu*, Y.15, C.17-3, S.176, Ocak 1926, s. 127-128.

³⁰¹ Ziya Gökalp, “Cinsi Ahlak”, *Yeni Mecmua*, C.1, S.9, 6 Eylül 1917, s. 162-168; Ağaoğlu, “Üç Medeniyet: Ahlak”, s. 127.

³⁰² Ağaoğlu, a.g.m, s. 129-130.

İnsanların düşüncelerindeki ve yaşayışlarındaki iyi, güzel, doğru gibi ideal olan fikirlerin oluşmasına katkı sağlayan yegane etken ahlaktır. Bunun için ahlaki özelliklerin önemi ve kıymeti başka herhangi bir hususla bir değerlendirilmeye tabi tutulup ölçülemez.³⁰³ İnsanların ahlaki davranışlarına yön veren en önemli etmenlerden biri olarak kişinin kendi vicdanını gösteren Türkçüler, bireylerin etraflarında yaşanan iyi ya da kötü olaylar karşısında tepkisiz bir şekilde duramayacağına inanmaktadır. Çünkü her insanın vicdanının gücü aynı değildir. Bazı kişilerin vicdanı onun hiçbir menfaate bağlı olmaksızın vatani ve milleti için canını feda etmesini sağlarken; bazılarında ise bu durumun tam tersi bir davranışın sergilendiğini görmek mümkündür.³⁰⁴

Toplumların içerisinde ahlaki benlikleri ve vicdani güçleri yüksek insanlar çıktıkça ve bu insanlar kendi nefisini milletin menfaatlerine karşı feda ettikçe o toplumların yok olması mümkün değildir.³⁰⁵ Tarih sahnesi içerisinde Türk milletine yön vermiş ve onları içerisinde bulunduğu kötü durumdan kurtarıp varlıklarının devam etmesine katkı sağlamış bir çok deha çıkmıştır.³⁰⁶ Bu nedenle Türkçüler İslam alimlerinin bu husus üzerinde çalışıp topluma yön vermelerini istemektedir.³⁰⁷

İnsanlar yaratılış icabı dünyevi arzu ve emellere yatkın bir şekilde var edilmiştir. Her insanda az ya da çok bu özellikler vardır. Ahlak insanlar doğduğunda onlarda olan bir özellik değildir.³⁰⁸ Bunun için insanlar önce ailelerinden, sonra çevrelerinden etkilenecek etraflarındaki ahlaki kuralları öğrenip, onlara uymaları gerektiğinin farkına varırlar. Böylelikle toplumlar zaman içerisinde kendilerine göre

³⁰³ Gökalp, "Ahlaka Doğru", s. 17.

³⁰⁴ Ziya Gökalp, "Ahlak Buhranı", *Yeni Mecmua*, C.1, S.7, 23 Ağustos 1917, s. 122-124;

Gökalp, "Ahlaka Doğru", s. 18-20.

³⁰⁵ Ahmed Besim, "Ahlak ve Din 2", *İslam*, Y.1, S.13, 17 Temmuz 1330/1914, s. 390.

³⁰⁶ Gökalp, "Ahlaka Doğru", s. 19-20.

³⁰⁷ Ahmed Besim, "Ahlak ve Din", *İslam*, Y.1, S.10, 5 Haziran 1330/1914, s. 316-317; Ağaoğlu

Ahmed, "Üç Medeniyet", *Türk Yurdu*, Y.15, C.17-3, S.177, Şubat 1926, s. 170-171.

³⁰⁸ Ahmed Besim, "Din ve Ahlak 6", *İslam*, Y.2, S.25, 2 Nisan 1331/1915, s. 606-607.

bir ahlaki kurallar bütünü oluştururlar ve bu sayede her millet kendine uygun, kendi insanların kabul edeceği bir ahlaki yapıya kavuşur.³⁰⁹

Ahlaki özellikler toplumların maddi ve manevi hayatları sonucunda oluşur ve bu alanları etkiler. Toplumların hepsinde aynı değişmez kurallar oluşturacak bir kanun yoktur. Her toplumun yapısı farklıdır. Bir toplumdaki ahlaki özellikleri alıp topyekün başkasına kopye etmek mümkün değildir. Aynı zamanda böyle bir durumun gerçekleşmesi için çalışmak en büyük yanlışlıktır.³¹⁰

Türkçülerin bu anlayışla ilgili olarak kendilerine bir öz eleştiri getirdiklerini görmekteyiz. Çünkü Türkler zaman içerisinde karşılaştıkları kültürlerin ahlaki yapılarından etkilendiler. Kendi ahlaki hüviyetlerindeki özü tam manasıyla koruyamadılar. Bugün yapılması gereken Türklerin kendi milli örf ve adetlerine uygun yeni bir ahlaki özellik oluşturmaktır. Daha doğrusu toplum içinde canlı bir şekilde yaşayan, topluma faydası olan ve toplumun geneli tarafından kabul edilen olumlu uygulamalardan etkilenen bir ahlaki yapı olmalıdır.³¹¹

Ahlak konusuyla alakalı makalelerinde daha çok müfred olan “hulk” kelimesi yerine bu kelimenin çoğulu olan “ahlak”ı tercih eden Türkçüler, ahlak kelimesini insanların zaman içerisinde tekrar tekrar yaptıkları davranışlar dolayısıyla iyilik ya da kötülük gibi özelliklerin kendilerinde meyil haline gelmesi diye tanımlamıştır. Dolayısıyla bilinçli bir şekilde meyil haline gelen bu davranışın zamana ve şartlara göre herhangi bir değişmeye uğraması mümkün değildir.³¹²

Bireylerin ve toplumların saadeti için ahlaki davranışların hem bireyler hem de toplumlar tarafından kabul görmesi ve uygulanması gerekmektedir. Toplumların geri

³⁰⁹ Ahmed Besim, “Din ve Ahlak 4”, *İslam*, Y.2, S.22, 12 Şubat 1330/1915, s. 555.

³¹⁰ Besim, a.g.m, s. 557.

³¹¹ Gökalp, “Ahlak Buhranı”, s. 122-124; Besim, “Din ve Ahlak 6”, s. 608; Besim, “Din ve Ahlak 4”, s. 557.

³¹² Besim Atlı, “Din ve Ahlak”, *İslam*, Y.3, S.51, 26 Kanun-i Sani 1332/1917, s. 1026.

kalmasında bu ahlaki davranışları uygulamada gösterilen özensizliklerin önemi büyüktür.³¹³ Nitekim edepten, ahlaktan nasibi olmayan ve böyle ulvi hasletler taşımayan kişilerin hem kendilerine hem de başkalarına faydası yoktur.³¹⁴

Türkçüler Avrupalıların ahlaki özelliklerinin Türklerden ileride ya da geride olup olmadığı konusunda farklı iki görüş ortaya koymaktadır. Bunlardan ilkinine göre Türkler hem bireysel hem ailevi hem de toplumsal manadaki ahlaki özellikler açısından Avrupalı insanlardan daha ileridedir. Bu nedenle Türklerin Avrupalıların ahlaki hüviyetlerini taklit edip, kendilerine örnek almalarına gerek yoktur.³¹⁵

İkincisine göre ise Avrupalılar bireysel ve toplumsal ahlak kurallarını sistemleştirme konusunda Türklerden ileridedir. Avrupa'nın birçok önemli şehrinde oluşturulan sosyal müesseseler sayesinde insanlar toplumsal kurallara nasıl uyulacağını ve nasıl hareket edileceğini öğrenmektedir. Bu insanlar aynı zamanda öğrendikleri bu kurallara uymadıkları takdirde üye oldukları ya da içerisinde buldukları sosyal çevre tarafından tepki görececeklerini de bilmektedir.³¹⁶

Ahlak bozulmaya yüz tuttuğu zaman toplumsal dayanışma, birlik ve beraberlikte yozlaşmaya başlamaktadır. İnsanların sıkıntılı anlarında, birbirlerine ihtiyaç duyduklarında onlara yardımcı olacak yegane çarenin ahlaki davranışlar olduğunu belirten Türkçüler, İslam alemindeki gerilemenin, ilerlemeye çevrilmesi için hem bireylerin hem de toplumların ahlaki yapılarının düzeltilmesini istemektedir.³¹⁷ Onlara göre böyle bir düzelmeyi sağlayacak çözüm önerilerini ortaya

---

³¹³ Besim Atlı, "Din ve Ahlak: Nazar-ı İslam'da Ahlak 7", *İslam*, Y.2, S.29, 28 Mayıs 1331/1915, s. 665.

³¹⁴ Ahmed Besim, "Din ve Ahlak 3", *İslam*, Y.1, S.15, 6 Teşrin-i Sani 1330/1914, s. 446-447.

³¹⁵ Sibiryalı Şir İdrisî, "Avrupa'nın İslamiyet ve Türklük Hakkındaki Nazarı", *İslam*, Y.1, S.7, 24 Nisan 1330/1914, s. 208.

³¹⁶ Ağaoğlu, "Üç Medeniyet: Ahlak", s. 128.

³¹⁷ Ahmed Agayef, "Osmanlı İnkılabının Şarktaki Tesirâtı", *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.44, 24 Temmuz 1913, s. 358-359.

koymak için mutlaka Sosyoloji biliminden ve bu bilimdalının araştırmaları neticesinde ortaya çıkan bilgilerden faydalanmak gerekmektedir.³¹⁸

6-Kadın

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin Türkçü aydınları kadına ve kadın haklarına çok önem vermişlerdir. Onlar kadınların cemiyet hayatında aynen erkekler gibi istedikleri hakkı elde etmelerinden yanadırlar. Türkçüler bu durumu gerçekleştirmek için öncelikle kadınların aile hayatındaki yeri ve öneminden başlayarak, İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar gelen süreç içerisinde, kadınlarla ilgili oluşan bakış açısı hakkında bilgi vermektedirler.³¹⁹

Kadın aile içerisinde çok önemli bir işleve sahiptir. Kadın hem kocasının birinci derecede yardımcısı hem de çocukların eğitim aldığı ilk mürebbisi konumundadır.³²⁰ Bunun için Türkçüler kadınların bizatihi hayatın içerisinde olmalarından yanadırlar. Çünkü kadınların daima evde oturup, ev işleri ile ilgilenmesi ve toplumdan soyutlanması çok tehlikeli bir davranıştır. Ziya Gökalp'in kadınların bu şekilde eve hapsedilmesine daha doğrusu kadınların sadece ev işlerini yapan bir işçi gibi görülmesine karşı çıkan şu mısraları bu anlamda çok önemli bir yaklaşımdır:

“Hâsılı bir heves değil, ihtiyaç,

İstiyor bu anda böyle bir ilaç.

Kocalı, kocasız birçok kadınlar,

Açırlar; dersiniz “İşsiz kalsınlar!”

Derim ki “O halde, kasdınız mutlak,

³¹⁸ Gökalp, “Ahlak Buhranı”, s. 122-124.

³¹⁹ Bu süreçle ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmed Ağaoğlu, *İslamlıkta Kadın*, Nebioğlu Yayınevi, İst., s. 11-53; Asım, “Kadın ve Cemiyet Hayatı”, s. 174; K. N., “Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2”, 3 Nisan 1913, s. 205.

³²⁰ Nejad, “Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile”, 7 Mart 1912, s. 136-137.

Bunları umuma odalık yapmak”³²¹

Kadın meselesinin tarihi süreç içerisindeki gelişimini ele alan Türkçü aydınlar öncelikle eski Türklerin kadına ve kadın haklarına nasıl baktıklarından işe başlamışlardır. Çünkü Türk erkekleri Orta Asya’da iken kadınlarına çok önem vermiştir. Kadınların birçok konuda kendilerine yardım etmelerine müsaade etmiş ve gerektiği zaman onların fikirlerini almışlardır.³²² Bu dönemde kadınlar sadece evinde değil, yaşadığı diğer ortamlarda da değer görmüştür. Türkler, kadınlara ve zevcelerine olan sevgi ve hürmetlerini göstermek için onları en güzel isimlerle çağırmıştır.³²³

Orta Asya’dan göç etmek zorunda kalan Türklerin özellikle Bizanslılar, İranlılar ve Araplar gibi farklı toplumlarla etkileşime geçtikten sonra kadına ve kadın haklarına olan bakış açılarında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Kadın bu süreçten sonra eski hüviyetini ve önemini muhafaza etmede çok zorlanmıştır.³²⁴

Türkçüler İslam dininin kadına verdiği önemi, onu toplum içinde nasıl yücelttiğini ve erkekler karşısında nasıl haklar elde ettiklerini ortaya koymak için öncelikle ilkel toplumlardan başlayarak bazı önemli milletlerdeki uygulamalarla İslamiyet dışındaki diğer semavi dinler olan Musevilik ve Hıristiyanlığın konu ile alakalı yaklaşımlarına yer vermiştir.³²⁵

Kadına ve kadın haklarına değer veren en önemli din İslamiyet olmuştur. İslam dini gelmeden önce Arap toplumunda kadının herhangi bir hakkı yoktu. Kadın ne

³²¹ Zekeriya, “Yeni Hayat ve Ziya Gökalp”, s. 241-242.

³²² Doktor Fuad Sabit, “Anadolu Duygularından”, Türk Yurdu, Y.2, C.3, S.28, 12 Aralık 1912, s. 71; Nüşirevan, “Türk Kadınlığının Terbiyevi Mevkii”, 30 Temmuz 1916, s. 147-148.

³²³ Ziya Gökalp, “Türk Ailesinin Bünyesi”, *Yeni Mecmua*, S.23, 13 Kanun-i Evvel 1917, s. 441-444.

³²⁴ Nüşirevan, “Türk Kadınlığının Terbiyevi Mevkii”, 30 Temmuz 1916, s. 148; Sabit, “Anadolu Duygularından”, s. 71.

³²⁵ Geniş bilgi için bkz. M. Şemseddin, “İslam Hanımı”, *İslam*, Y.4, S.55, 3 Kanun-i Sani 1334/1918, s. 1092-1094; M. Şemseddin, “İslam Kadını: İslam’da Kadının Mevki-i İctimaiyesi”, *İslam*, Y.1, S.5, 27 Mart 1330/1914, s. 142-143.

evinde ne de toplumda istediği tarzda bir yaklaşım ile karşılaşmıyordu. Ezilen, hor görülen, hakarete uğrayan ve erkeklerin kendileri ile ilgili olarak her türlü tasarrufta bulunduğu bir konumdaydı.³²⁶

İslam dininin kadınlarla alakalı ortaya koyduğu esaslarla, Hz. Muhammed'in sözleri ile uygulamaları Arap toplumundaki kadınlar arasında büyük bir sevinç ve ilgiyle karşılanmıştır. Türkçülere göre Kur'an-ı Kerim'de kadınlar ile erkeklerin eşit olmadıklarını gösteren herhangi bir ayet yoktur. Aksine Kur'an ve peygamberin sünnetinde kadınlar ile erkeklerin eşit haklara sahip oldukları anlatılmakta ve kadın haklarının nasıl korunacağı ayrıntılı bir şekilde izah edilmektedir.³²⁷

İslam'a göre kadın, fiziki ve ruhi özelliklerine uygun istediği her işi yapma hakkına sahiptir. Nitekim Hz. Muhammed "Cennet anaların ayakları altındadır" diyerek kadını çok ulvi bir konuma yükseltmiştir. Aynı şekilde İslam dini kocaların eşlerine iyi davranmalarını emretmiş ve bu öğüdü tutanların övüleceğini belirtmiştir. Türkçülere göre Asr-ı Saadet Dönemi'nde bizzat peygamber davranışlarıyla, hal ve hareketleriyle kadınlara ne kadar çok önem verdiğini göstermiştir.³²⁸

Hz. Muhammed'in kendisi eşleri olan Hz. Hatice ile Hz. Aişe'yi övmüştür. Peygamberin vefatından sonra, Müslümanların dini konularda ihtilafa düştükleri meselelerde ilk müracaat ettikleri kişi yine Hz. Aişe olmuştur. Peygamberin hayatında kendisinin, vefatından sonra da sahabesinin kadına olan bu olumlu

---

³²⁶ Nüşirevan, "Türk Kadınlığının Terbiyevi Mevkii", 30 Temmuz 1916, s. 147.

³²⁷ "İslam Kadını: "Müracaat Ediyorum" Makalesi Münasebetiyle", *İslam*, Y.1, S.3, 13 Mart 1330/1914, s. 114-116; M. Şemseddin, "İslam Kadını: İslam'da Kadının Mevki-i İçtimaiyesi 2", *İslam*, Y.1, S.6, 10 Nisan 1330/1914, s. 170; Şemseddin, "İslam Hanımı", s. 1095-1096.

³²⁸ M. Şemseddin, "İslam Kadını: İslam'da Kadının Mevki-i İçtimaiyesi 2", *İslam*, Y.1, S.10, 5 Haziran 1330/1914, s. 311-312; Şemseddin, "İslam Kadını: İslam'da Kadının Mevki-i İçtimaiyesi 2", 10 Nisan 1330/1914, s. 170-171; "İslam Kadını: "Müracaat Ediyorum" Makalesi Münasebetiyle", *İslam*, s. 114-117.

tutumları sayesinde kadın toplumdan soyutlanmamış, aksine toplumdaki vazifesini yürütmüş; bu esnada erkekler tarafından hep saygı ve hürmet görmüştür.³²⁹

Türkçüler Hz. Peygamber döneminde hak ettiği değeri gören kadınların zaman içerisinde elde ettiği bu haklardan uzaklaştırıldığını ve kendilerine olan bakış açısının farklılaştığını söylemektedir. Zamanla kadınlara ve kadın haklarına gereken önem verilmemiştir. Daha doğrusu erkekler kadınlarla ilgili meselelere önem verilmesine ve bu meselelerin gündeme gelerek tartışılmasına karşı çıkmışlardır. Kadınlar ise erkeklerin bu tutumu karşısında mücadele edecekleri yerde kaderlerine razı olmuşlardır.³³⁰

Kadınların böyle davranmalarının en önemli nedeni kendilerinin Müslüman Türk toplumunda bir namus, bir ırz meselesi olarak görülmeye başlanması ve onların daha çok evde zaman geçirmesine ve toplum içerisine fazla karışmaması gerektiğine inanılmasıdır.³³¹ Türkçüler toplumsal hayatın en önemli saç ayaklarından birini oluşturan kadınların toplumla arasına bu şekilde set çekilmesinin çok tehlikeli bir anlayış olduğuna inanmaktadır.³³²

Türkçülerin İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne kadar olan süreçte, kadınlara ilgili olarak ortaya çıkan bu hatalı bakış açısıyla alakalı, hem Selçuklular hem diğer İslam devletleri ve hem de Osmanlı'nın bazı dönemlerindeki uygulamalardan örnekler verdiğini görüyoruz.³³³ Özellikle İkinci Meşrutiyet'in ilk yılları ile son dönemleri

---

³²⁹ F.N, "İslam Kadını: Müracaat Ediyorum", *İslam*, Y.1, S.2, 13 Şubat 1329/1914, s. 58-63; Şerefeddin, "Sadr-ı İslam Kadınları", *İslam*, Y.4, S.56, 28 Mart 1334/1918, s. 1116-1120; Şemseddin, "İslam Hanımı", s. 1096-1098; Nüşirevan, "Türk Kadınlığının Terbiyevevi Mevkii", 30 Temmuz 1916, s. 147.

³³⁰ Mehmed Ubeydullah, "İslam Kadınları", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.24, 17 Ekim 1912, s. 402-403.

³³¹ Halim Sabit, "Altaylara Doğru", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.31, 23 Ocak 1913, s. 127-128; K. N., "Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.34, 6 Mart 1913, s. 174.

³³² "Mahmud Esad Efendi'nin Şimal Türkleri Arasında Seyahate Dair", *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.54, 11 Aralık 1913, s. 111; K. N., "Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2", 6 Mart 1913, s. 174.

³³³ Daha fazla bilgi için bkz. Nüşirevan, "Türk Kadınlığının Terbiyevevi Mevkii", 30 Temmuz

arasındaki yazılarına baktığımızda kadınlar ve kadınların haklarına yönelik anlayışın olumlu bir seyir izlediğini anlıyoruz.³³⁴

İkinci Meşrutiyetle birlikte batıyı ve batının yaşam şartlarını daha fazla tanıma fırsatı yakalayan Osmanlı kadınları, kendi hakları ile batılı kadınların haklarını karşılaştırmaya başlamıştır.³³⁵ Fatma Aliye, Halide Edib ve Fehime Nüzhet gibi dönemin en önde gelen kadın yazarları ile birlikte dönemin Türkçülerinin değişik gazete ve dergilerde dile getirdikleri yazılarında en göze çarpan husus,³³⁶ kadınlarla ilgili olarak var olan mevcut şartların yeterli olup olmadığının herkes tarafından bir tartışma konusu olarak dile getirilmesi isteğidir. Daha doğrusu kadın meselesinin erkek olsun kadın olsun dönemin aydınları tarafından ilgilenilen, üzerinde kafa yorulan bir konu olarak değer görmesidir.³³⁷

Kadın yazarlara bakıldığında bu durumun istenen seviyeden çok uzakta olduğu anlaşılmaktadır. Onlara göre bu dönemin başlarında kadınların kendilerine uğraş edindikleri bir meşguliyet yoktur. Kadınlar milli ve manevi duygulardan uzaktır. Bu nedenle ister şehirli olsun, ister köylü olsun bütün kadınların üzerindeki boyunduruk kaldırılmalı ve onlara pratikte uygulama şansı olan haklar verilmelidir.³³⁸

Bu dönemin Türkçü kadın yazarları, kendilerinin toplumdan soyutlanmasına, kendi devletini ve kendi milletini ilgilendiren büyük olaylardan bigane kalmasına karşıdırlar. Aksine onlar kadınların her türlü gelişmeden haberdar olmalarını, bu

---

1916, s. 147.

³³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Edib, “Felaketlerden Sonra Milletler”, s. 288-291; T. Y., “Türk Kadınlarında İktisadi Terakkiyat”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.71, 6 Ağustos 1914, s. 393.

³³⁵ F.N, “İslam Kadını: Müracaat Ediyorum”, s. 58-60.

³³⁶ Örnek olarak bkz. “Türk Kadınlarının Faaliyet ve Fedakarlığı”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.33, 20 Şubat 1913, s. 161.

³³⁷ Örnek olarak bkz. F.N, “İslam Kadını: Müracaat Ediyorum”, s. 58.

³³⁸ Abdurreşid, a.g.m, s. 1054-1056.

olayların sevincini ve acısını yüreklerinde hissetmelerini; böylece kendi ailesi ve çevresinin daha duyarlı olması için hareket etmesi gerektiğini belirtmişlerdir.³³⁹

Türkçüler, Osmanlının her açıdan içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulması için kadınların milli duygulara sahip, kendi geçmişini, kendi tarihini bilen ve İslam dininin kendilerine verdiği hakların farkında olan bireyler haline gelmesini arzulamıştır.³⁴⁰ Bu sayede kadınlar bilgili oldukça, kendilerinin ve kendi haklarının neler olduğunu gördükçe erkeklerin kendilerine olan baskılarından ve yanlış bilgilendirmelerinden kurtulup toplumsal hayatın içindeki yerini alabilirler.³⁴¹

Kadınlarla ilgili bu düşüncelerinin gerçekleşmesinin mümkün olduğunu vurgulayan Türkçüler, iddialarını kanıtlamak için Avrupa'da yaşayan kadınların yaşam şartlarından örnekler vermiştir. Onlar genelde Alman toplumu özelde ise Alman kadınlarının kendi insanları için yaptığı çalışmalar üzerinde durmuşlardır. Çünkü Alman kadınları erkeklerinin şavaşa gittiği esnada onların boşalttığı iş alanlarını doldurmaya çalışmıştır. Alman kadınları bu şekilde milli-manevi duygularını geliştirip, millet olarak bir arada yaşamak için toplumu harekete geçirmiştir. Dolayısıyla Osmanlı toplumundaki kadınların da aynen onlar gibi çalışkan, fedakar ve milliyetperver olmaları gerekmektedir.³⁴²

Türkçülerin istediği bu durum cihan harbiyle birlikte kendini göstermiştir. Bu sayede Osmanlı Türk kadınının kendi milleti ve kendi devleti için ne kadar büyük bir

---

³³⁹ Edib, "Felaketlerden Sonra Milletler", s. 288.

³⁴⁰ Kazım Namî, "İzmir Seyahati 2", *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.50, 16 Ekim 1913, s. 40-42; Edib, "Felaketlerden Sonra Milletler", s. 289.

³⁴¹ K. N., "Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2", 3 Nisan 1913, s. 206.

³⁴² Aġaođlu Ahmed, "Almanya Seyahati İntibââtından: Alman Kadınlığı", *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.84, 3 Haziran 1915, s. 140-141. Türkçülerden bazıları ise Türk kadınları ile Alman kadınlarının birbirleri ile bu şekilde karşılaştırılmasının doğru olmadığını daha doğrusu böyle bir kıyaslamanın yapılması için mutlaka farklı metodların takip edilmesi gerektiğini söylemektedir. Çünkü Avrupa'daki kadınlar ve bu kadınların elde ettikleri haklar ile yaşam tarzlarının Osmanlı kadınları ile birbirinden çok ayrı olduğunu dolayısıyla yapılacak olan bir değerlendirmenin iyi ya da kötü sonuçlar vermesi için bu durumun göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Bu bilgi için bkz. Şemseddin, "İslam Hanımı", s. 1100.

öneme sahip olduğu anlaşılmıştır. Çünkü kadınlar İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin savaşa geçen sıkıntılı günlerinde hayatın içindeki yerini göstermiş; erkeklerle beraber vatan ve millet için elinden gelen her türlü zorluğa katlanmıştır.³⁴³

Bu dönemin kadınları hem “Esirgeme Derneği” ve “Bıçkı Yurdu” adı altında dernekler kurarak³⁴⁴ hem cephedeki askerlerin yanında olmak için hastabakıcılık yaparak³⁴⁵ hem de çeşitli ticarethanelerde ve bazı devlet işlerinde çalışarak kendilerinin önemini ve gücünü ortaya koymuşlardır.³⁴⁶

İkinci Meşrutiyet'in sonlarına doğru kadınlarla ilgili yapılan bütün girişimlere rağmen hala Osmanlı toplumunda kadına ve kadın haklarına yönelik bakışın istenen seviyeye gelmediğini söyleyen Türkçülere göre böyle bir durumun ortaya çıkmasındaki en önemli neden iktisadi alandaki geriliktir. İktisadi şartlar dışında kadınlarla ilgili konularda belirleyici olan en önemli diğer etkenler ise din ve tarihsel süreçtir.³⁴⁷

Türkçüler için kadın ve erkek arasında herhangi bir ayrıcalık yoktur. Fiziksel olarak kadın ve erkeğin arasındaki farklardan dolayı kadını erkeğe göre zayıf görüp dışlamak yanlış bir durumdur. Çünkü kadına gereken hakların verilmemesi bedeni ayrılıklardan daha çok toplumun kadına bakışındaki yanlışlıklardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla toplumsal bakış açısındaki bu eksikliklerden dolayı

---

³⁴³ Doktor Yakob, “Türk Kadınlarının Hastabakıcılığı”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.88, 29 Temmuz 1915, s. 185-186; Nafi Atuf, “Aile Münasebetlerimiz”, *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S.158, 15 Haziran 1918, s. 202-203; Lebib Selim, “Türk Kadınlığının Harb-i Umumideki Faaliyeti”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.9, S.94, 21 Ekim 1915, s. 250-251; Şemseddin, “İslam Hanımı”, s. 1100.

³⁴⁴ T. Y., “Türk Kadınlarında İktisadi Terakkiyat”, s. 393; Nüşirevan, “Türk Kadınlığının Terbiyevi Mevkii”, 17 Ağustos 1916, s. 159-160.

³⁴⁵ Yakob, a.g.m, s. 185-186.

³⁴⁶ Z. N., “Kadınlar Hukuku”, *Türk Yurdu*, Y.6, C.13, S.149, 6 Aralık 1917, s. 290-291.

³⁴⁷ Z. N., “Türk Kadınlığı”, *Türk Yurdu*, Y.6, C.13, S.147, 8 Kasım 1917, s. 262-263.

istediğini alamayan kadınların yapılacak hukuki düzenlemelerle bu amaçlarını elde etmeleri mümkündür.³⁴⁸

Kadının toplumsal hayatın içindeki yerini alması konusunda gereken adımlar az ya da çok atılmaya çalışılırken, evlenme, boşanma, erkek ve kadınların birbirlerine karşı nasıl davranmaları gerektiği,³⁴⁹ miras, aile içerisinde kadının yeri ve önemi gibi hususlarda ise beklenen faaliyetler yapılmamıştır. Daha doğrusu üzerinde ciddiyetle durulmamıştır.³⁵⁰

Türkçülerin kadın hakları için istedikleri hukuki girişim Babîâli tarafından 1917 yılında atılmıştır. Babîâli, “Ahkâm-ı Adliye Mecellesi”nin kadın ve erkeklerin bazı durumlarıyla ilgili konularda çalışma yapması için 1916 yılında bir komisyon oluşturulmasına karar vermiştir. Devrin önde gelen alimlerinden olan Mahmud Esad’ın başkanlığında gerekli çalışmalarını yapan komisyonun kararları 1917 yılında “Ahkâm-ı Aile Kararnamesi” adıyla yayınlanmıştır. Türkçülerin de dediği gibi bu girişim Türk kadınlarının kendi haklarına kavuşmasına ve toplum içerisinde hak ettiği mevkiye yükselmesine vesile olan çok önemli bir adımdır.³⁵¹

7-Din

İkinci Meşrutiyet Dönemi’nin en çok tartışılan meselelerinden birisi din konusu olmuştur. Dönemin aydınları din anlayışındaki yozlaşmayı devletin kötü gidişatının arkasında yatan en önemli nedenlerden biri olarak kabul etmiştir. Çünkü İslam dini bireylerin ve toplumların hayatını şekillendiren etkenlerle az ya da çok iletişim içerisinde olan bir dindir.³⁵² İslamiyet bu iletişiminden dolayı hayatın her

---

³⁴⁸ Ziya Gökalp, “Kadınla Erkeğin Müsaviliği”, *Makaleler 9*, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980, s. 64-66.

³⁴⁹ Atuf, “Aile Münasebetlerimiz”, s. 202-203.

³⁵⁰ Zekeriya, “Yeni Hayat ve Ziya Gökalp”, s. 241-242.

³⁵¹ Z. N., “Kadınlar Hukuku”, s. 292.

³⁵² Örnek olarak bkz. Agayef, “Türk Alemi 3”, s. 47.

alanında insanların karşısına çıkan, öğretileri ile insanlara yön vermeye çalışan bir hüviyete sahiptir.³⁵³

Dinin uhrevi faydaları ve özellikleri olduğu gibi dünyevi yönü de çok önemlidir. Dinin sadece bir yönüne değer verip diğerlerini ihmal etmek veyahut önemsememek çok yanlış bir davranıştır. Dinin öğretilerinin doğru anlaşılıp pratik olarak hayatta uygulanması lazımdır. Dinin işlevinin ve öneminin ancak bu sayede ortaya çıkması mümkündür.³⁵⁴ Çünkü din sayesinde insanların manevi hayatlarında meydana gelen bir iyileşme doğal olarak onların maddi hayatlarına da olumlu olarak yansımaktadır.³⁵⁵

Bu durumun farkında olan Türkçüler, İslam dininin maddi ve manevi hayattaki özelliklerinin kişilerin hayatlarına olumlu bir katkı sağlaması için sadece sevap işlemek, cennete gitmek veyahut dünya nimetlerine ulaşmak için değil aksine olaylara Allah rızasını ve Allah sevgisini temele alan bir anlayışla yaklaşmanın daha doğru olduğunu belirtmiştir. Dönemin Türkçü aydınlarından biri olan Ziya Gökalp bu hususla ilgili bir şiirinde şöyle demektedir:

“Benim dinim ne ümididir, ne korku,

Allahım’a sevdiğimden taparım!

Ne Cennet ne Cehennemden bir koku,

Almaksızın vazifemi yaparım.”³⁵⁶

İslam dininin bu dünyevi ve uhrevi özelliklerinin sorunsuz bir şekilde yaşandığı dönem Asr-ı Saadet Dönemidir. İslam dini peygamberimiz ve ardından,

---

³⁵³ P. Risal, “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.23, 3 Ekim 1912, s. 385.

³⁵⁴ Ziya, “Halk Nazarında Bir Niçe Mesele 1”, 6 Şubat 1913, s. 145. Ayrıca benzer bilgi için bkz. K. N., “Zulmetten Nura”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.42, 26 Haziran 1913, s. 328.

³⁵⁵ Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 6”, s. 425.

³⁵⁶ Zekeriya, “Yeni Hayat ve Ziya Gökalp”, s. 239.

kısmen de olsa, Dört Halife zamanında en dinamik, en canlı, Kur'an ve sünnete en uygun dönemini yaşamıştır. Çünkü bu dönem insanları İslam'a sımsıkı sarılmış, Allah'ın ve peygamberinin gösterdiği yoldan ayrılmamış; dinin bu iki kaynağının kendilerine gösterdiği öğretilerden hareketle maddi ve manevi hayatlarını şekillendirmeye gayret etmiştir.³⁵⁷

Müslümanlardan birçoğu bu amaca ulaşmıştır. Ancak zamanla İslam Dininin bu doğru anlaşılma biçimi peygamberimiz ve Dört Halife döneminden uzaklaştıkça yavaş yavaş farklılaşmış ve eski saf halini yitirmiştir.³⁵⁸ Türkçüler, İslam toplumundaki yozlaşmanın en temel sebebinin din anlayışındaki bu bozulmadan kaynaklandığını söylemektedir.³⁵⁹ Bunun için dinin öğretilerinin doğru anlaşılması ve pratik hayata yansıtılması birbiri ile paralel bir özellik taşımadığı takdirde, dinin hitap ettiği toplumun içerisindeki tek tek bireylerin sağlam bir dini anlayışa ve sağlam bir dünya bakışına sahip olmaları çok zordur.³⁶⁰

İslamiyet'in bireysel ve toplumsal gelişme, ahlak düzeyi, hayata bakış gibi konulardaki olumlu katkısı zamanla ortadan kalkınca bu esaslar üzerine şekillenmiş birçok değer de eski önemini yitirmeye başlamıştır. İslam dininde görülen bu bilgi kirliliği, İslam'ın içerisine yerleşen hurafeler³⁶¹ ve içtihad anlayışındaki değişim birçok Müslüman toplumu etkilemiştir. Doğal olarak bu olumsuz etki o toplumların

---

³⁵⁷ Ahmed Agayef, "Türk Alemleri 7", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.14, 30 Mayıs 1912, s. 236; M. Şemseddin, "Müslümanlık Aleminde İntibah Emmâreleri 2", *İslam*, Y.1, S.4, 13 Mart 1330/1914, s. 114; İmam Serverüddin, "İslam Matbuatı: Din-i İslam ve Ümmet", *İslam*, Y.1, S.7, 24 Nisan 1330/1914, s. 218; Agayef, "Türk Alemleri 3", s. 47; Agayef, "Osmanlı İnkılabının Şarktaki Tesirati", s. 358.

³⁵⁸ Agayef, "Türk Alemleri 3", s. 47.

³⁵⁹ Nami, "Yeni Hayata Doğru 1", s. 36.

³⁶⁰ Ziya, "Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 1", s. 145; K. N., "Zulmetten Nura", s. 328.

³⁶¹ Ahmed Agayef, "İslam Aleminde Görülen İnhitatin Sebepleri 1", *İslam*, Y.1, S.2, 13 Şubat 1329/1914, s. 55-56.

içerisinde yaşadığı devletlerin ve onların kurumlarının da köhnemesine neden olmuştur.³⁶²

İslam dininin içerisine yerleşen hurafelerin dinin asıl öğretilerinin yerini alması çok tehlikeli bir durumdur.³⁶³ Müslümanlar zaman içerisinde fethettikleri bölgeler ve bu bölgelerin kültürleri ile karşılaştıkça, kendi din anlayışlarını korumakta zorlanmıştır. Neticesinde bu yeni toplumlar bir taraftan İslam dinini benimserken diğer taraftan bu dini kendi bünyelerine ve kendi anlayışlarına uygun hale getirmeye çalışmıştır.³⁶⁴

İslam'ın içerisine düştüğü bu kötü durumdan kurtulması için dinin içerisine yerleşen ve dinin asli emirleri gibi anlaşılan batıl bilgilere karşı gereken önlemlerin alınmasını isteyen Türkçüler,³⁶⁵ İslam alimlerinden birçoğunun benzer sıkıntılara karşı mücadele ettiklerini ancak İslamiyet'in bünyesine yerleşen hurafelerin bir türlü tamamen temizlenemediğini söylemektedir. Çünkü Kur'an, Sünnet ve diğer güvenilir kaynaklara dayanmayan bilgiler daha çok halkın yaşayan örfünde, adet ve geleneklerinde kendi varlıklarını korumuştur.³⁶⁶ Bunun neticesinde ise İslam'ın öğretilerinin teori ile pratiği arasındaki farklılaşma kendiliğinden ortaya çıkmaya başlamış ve dini olan ile dini olmayanın ayırt edilmesi çok zor hale gelmiştir.

---

³⁶² İctihad konusu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Halim Sabit, "İctihada Dair", *Sırat-ı Müstakim*, S.77, 11 Şubat 1325/1910, s. 391-393; Halim Sabit, "İctihada Dair", *Sırat-ı Müstakim*, S.78, 18 Şubat 1325/1910, s. 413-414; Halim Sabit, "İctihada Dair", *Sırat-ı Müstakim*, S.71, 31 Kanun-i Evvel 1325/1909, s. 295-297; Halim Sabit, "İctihada Dair", *Sırat-ı Müstakim*, S.69, 17 Kanun-i Evvel 1325/1909, s. 259-260; Halim Sabit, "İctihada Dair", *Sırat-ı Müstakim*, S.63, 5 Teşrin-i Sani 1325/1909, s. 166-167.

³⁶³ Agayef, "Türk Alemleri 6", s. 162-163.

³⁶⁴ M. Şemseddin, "İslam'da İnhitat ve İntibah", *İslam*, Y.2, S.32, 16 Temmuz 1331/1915, s.711; Serverüddin, "İslam Matbuatı: Din-i İslam ve Ümmet", s. 218-220; Agayef, "Türk Alemleri 7", s. 236.

³⁶⁵ Halim Sabit, "Dinin Şekl-i Aslîsine İrca-i Lüzumu", *Sebilürreşad*, S.278, 26 Kanun-i Evvel 1329/1913, s. 273-275; Akçuraoğlu, "Türklük", s. 467.

³⁶⁶ İzmir Mebusu Seyyid, "İctihad ve Taklid", *İslam*, Y.1, S.5, 27 Mart 1330/1914, s. 133-134.

Türkçüler İslam dininin bu yanlış anlaşılmalardan dolayı geçirdiği sıkıntılı dönemlerden bahsederken dine ve dinin anlaşılma tarzına yönelik çok önemli bir de tespit yapmışlardır. Onlara göre İslam toplumlarındaki yozlaşmanın nedenini dinin kendisinde değil din anlayışındaki yanlış uygulamalarda aramak gerekmektedir.³⁶⁷

İslam anlayışındaki bu farklılaşma neticesinde toplum dinamik hüviyetini kaybetmeye başlamıştır.³⁶⁸ Bilime, bilimsel gelişmelere ve bilim adamlarına verilen önem giderek azalmıştır. Buna karşın mezheplere ve tarikat liderlerine verilen önem artmıştır. Özellikle İslam dininin anlaşılmasındaki yorum farklılıklarına dayalı olarak meydana gelen mezhepler kendi içerisinde bölünmeye, birbirlerine karşı ladini saldırılara başlayınca İslam dininin anlaşılmasında ve yorumlanmasında büyük bir bilgi kirliliği, büyük bir karmaşa meydana gelmiştir.³⁶⁹

Türkçüler her ne kadar mezheplerin ve tarikatların dine ve din anlayışına olan olumsuz etkilerinden bahsetseler de, bu iki kurumun tamamen ortadan kalkmasına taraf değildirlere. Aksine onlar mezheplerin ve tarikatların toplumların milli birlik ve beraberliklerine katkı sağlayacak bir hüviyet kazandıkları takdirde çok önemli itici bir güce kavuşacaklarına inanmaktadır.³⁷⁰

Türkler İslam dinini kabul ederken zorluk çekmemiştir. İslam ve İslam'ın öğretileri ile Türklerin maddi ve manevi hayatta yaşadığı tecrübelerin birbirine benzer olması bu husustaki en önemli etkidir. Bunun için Türkler, İslamiyet'i

---

³⁶⁷ Geniş bilgi için bkz. Seyyid, a.g.m, s. 134; Şemseddin, "İslam'da Kadının Mevki-i İçtimaiyesi", 27 Mart 1330/1914, s. 142.

³⁶⁸ Agayef, "Türk Alemleri 7", s. 234-235.

³⁶⁹ M. Şemseddin, "İslam'da İnhitat ve İntibah", *İslam*, Y.2, S.34, 13 Ağustos 1331/1915, s.745-752; Serverüddin, "İslam Matbuatı: Din-i İslam ve Ümmet", s. 220; Ziya, "Halk Nazarında Bir Niçe Mesele 1", s. 146; Şemseddin, "İslam'da İnhitat ve İntibah", 16 Temmuz 1331/1915, s. 711-713.

³⁷⁰ Agayef, "Türk Alemleri 8", s. 296.

seçerken Kur'an'dan ve Hz. Muhammed'in sünnetinden ibaret olan saf İslam'ı tercih etmiştir.³⁷¹

Türkler, İslamiyet'i din olarak benimsedikten sonra gerçek hüviyetlerini kazanmış ve bu tarihten sonra Türk İslam medeniyetinin gelişmesi için ellerinden gelen gayreti göstermiştir.³⁷² Bu yüzden İslamiyet, Türkler için sadece inanılan basit bir din değil; bilakis "Kavmi, cinsi" bir dindir. Yani bir toplumun dilini, ahlaki özelliklerini, örf ve adetlerini etkileyen en önemli amillerden biri dindir. Adı geçen özellikler ise bir topluluğun millet haline gelebilmesi için olmazsa olmaz şartları oluşturduğuna göre İslam dini olmadan nitelikli bir toplumdan bahsetmek mümkün değildir.³⁷³

İslamiyet insanların herhangi bir millete ait olmasına, kendi etnik kökenini inkar etmesine neden olmaz. Bilakis İslamiyet her milletin kendi milletini oluşturmasına engel teşkil etmediği gibi aksine katkıda bulunur.³⁷⁴ Çünkü insanlar birbirlerine yaklaştıkça ve karşılıklı ilişkilerini geliştirdikçe bir millet haline gelmeleri daha kolay olmuştur. Bu durumun farkında olan Türkler insanlar arasındaki kardeşlik ve dostluk duygusunu canlandıran en önemli amil olarak İslamiyet'i gördükleri için onun bu birleştirici rolünün önemini vurgulamaktan çekinmemiştir.³⁷⁵ Bunun için Türkçüler, "Bütün dünyada Türk denildiğinde anlaşılın İslamiyet; İslamiyet denildiğinde anlaşılın da Türktür." diyerek bu hususa işaret etmişlerdir.³⁷⁶

---

³⁷¹ M. Şemseddin, "İslamiyet ve Türkler", *İslam*, Y.2, S.42, 28 Şubat 1331/1916, s. 873-874.

³⁷² Agayef, "Türk Alemleri 3", s. 46-48.

³⁷³ Agayef, "Türk Alemleri 6", s. 161-163; Şemseddin, "İslamiyet ve Türkler", s. 875-877.

³⁷⁴ Köprülüzade, "Türklük, İslamlık, Osmanlılık", s. 375; Agayef, "İslam'da Dava-yı Milliyet", 6 Ağustos 1914, s. 391-392.

³⁷⁵ P. Risal, "Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 2", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.24, 17 Ekim 1912, s. 407-408; P. Risal, "Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 6", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.26, 14 Kasım 1912; Risal, "Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 2", 3 Ekim 1912, s. 384-385.

³⁷⁶ Köprülüzade, "Türklük, İslamlık, Osmanlılık", s. 375; Agayef, "İslam'da Dava-yı Milliyet",

Türkçüler, İslam dininin “milliyetçilik” fikrine olan bakış açısında herhangi bir yasaklamanın olmadığını dile getirdikleri için İslamcılık akımı mensupları tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Türkçüler, İslamcıların dünya üzerindeki bütün Müslümanları etnik kökenlerine dikkat etmeksizin bir çatı altında birleştirme arzusunun mümkün olmayacağına inanmaktadır. Çünkü İslamcıların iddia ettiklerinin aksine İslamiyet, “Kavmiyet” düşüncesine olan olumlu bakış açısı nedeniyle daha geniş bir alana yayılma imkanı sağlamış ve böylelikle o bölgelerdeki insanları etkilemeyi başarmıştır.³⁷⁷

Türkçüler gerek Osmanlı topraklarında gerek Kafkasya bölgesinde ve gerekse dünyanın diğer bölgelerindeki Müslüman din adamlarının dile getirdiği dinin ve dinin anlaşılma biçiminin tekrar gözden geçirilmesi fikrine çok olumlu bakmıştır. Özellikle Cemaleddin Afgani’nin bu konu üzerindeki düşüncelerinin Türk aydınlarının önde gelenleri tarafından dikkate alındığını görmek mümkündür.³⁷⁸

Afgani’ye göre her birey içinde bulunduğu milleti ve bu milletin hertürlü değerini diğer milletlerden üstün tutmak zorundadır. Bireyler ve toplumlar içerisinde buldukları kötü şartlardan daha iyi durumlara geçmek istiyorsa dinin bu konudaki etkisini göz ardı etmemelidir.³⁷⁹ Dinin yorumları zamanın şartlarına göre yeniden gözden geçirilmelidir. İslamiyet’in Hz. Muhammed ile Dört Halife dönemindeki gibi anlaşılması gerekmektedir. Yani İslam dini ile ilgili bilgiler mutlaka Kur’an ve

---

6 Ağustos 1914, s. 391-392.

³⁷⁷ Ahmed Agayef, “Türk Alemleri 5”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.7, 22 Şubat 1912, s. 112-113; Agayef, “Türk Alemleri 6”, s. 161-163; K. N., “Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2”, 3 Nisan 1913, s. 207; Agayef, “Cevaba Cevap”, s. 438.

³⁷⁸ Geniş bilgi için bkz. Agayef, “Türk Alemleri 3”, s. 47-48.

³⁷⁹ Efgânî, “Saadetin Altı Köşeli Kasrı”, s. 51-53.

sünnet süzgecinden geçirilerek ele alınmalı ve ortaya çıkan sonuçlar bundan sonra insanlara anlatılmalıdır.³⁸⁰

Türkler İslam dinini doğru anlayıp hayatlarına yansıttıklarında birçok açıdan Avrupa'daki toplumlardan daha iyi düzeyde bir dünya görüşüne sahiptiler. Türklerin üstün oldukları bu dönemde Avrupa'da dini anlamda bütün yetkiler papaların elinde toplanmış ve onun istediği her husus dini açıdan itiraz götürmez bir kural olarak kabul görmüştür. Türkçülere göre Avrupalılar bu skolastik düşünce içerisinde iken İslam ile karşılaştılar. İslam'ın insanlara ve onların yaşamlarına verdiği önemi gördükten sonra hem kendi dinlerine hem de İslamiyet'e karşı olan bakış açıları değişmiştir.³⁸¹

Osmanlı Devleti'nin içerisine düştüğü kötü durumdan kurtulması için, diğer alanlarda olduğu gibi dine ve dinin anlaşılma biçimine gereken önemin verilmesi gerekmektedir. Türkçüler bunun gerçekleşmesi için Hz Muhammed ve Dört Halife dönemindeki gibi bir din anlayışı oluşturmanın daha doğrusu dinin ana kaynakları olan Kur'an ve sünnet temele alınarak yeni bir yaklaşım tarzı geliştirmenin üzerinde durmuştur. Bu sağlandığı takdirde dinle ilgili bireylerin teorik ve pratik dünyasındaki olumsuzluklar ortadan kaldırılabilir ve toplum daha dinamik, daha canlı ve daha istekli bir hale gelebilir.³⁸²

İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçüleri, buraya kadar anlatıldığı üzere, dinin nasıl anlaşılması gerektiği sorusunun yanında, fetva ve kaza yetkilerinin birbirinden ayrı mı veyahut aynı mı olduğu sorusuna da yanıt aramışlardır. Kanaatimizce bu

---

³⁸⁰ Şemseddin, "Müslümanlık Aleminde İtibah Emmâreleri 2", s. 111-113; Agayef, "Türk Alemleri 3", s. 47-48.

³⁸¹ Agayef, "Biraz Tarihten 1", s. 178; Agayef, "Türk Alemleri 5", s. 113.

³⁸² Köprülüzade Mehmed Fuad, "Ümit ve Azim", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.32, 6 Şubat 1913, s. 139; Doktor Ethem Necdet, "Hayat Emareleri", *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.53, 27 Kasım 1913, s. 89-93; "Mahmud Esad Efendi'nin Şimal Türkleri Arasında Seyahate Dair", *Türk Yurdu*, 11 Aralık 1913, s. 111; Agayef, "Türk Alemleri 3", s. 47-48.

dönemde yaşanan bu tartışmaların temelinde yatan sebep İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şeriat mahkemelerini Meşihat Makamı'nın bünyesinden alarak Adliye Nezareti'ne bağlama isteğinden kaynaklanmaktadır.

Bu dönemde konuyla ilgili iki farklı bakış açısının olduğunu görüyoruz. Bunlardan ilki İttihat ve Terakki Hükümeti'nin görüşü ile paralel bir nitelik taşıyan İslam Mecmuası'nda ele alınmıştır. İslam Mecmuası “Diyanet” ile “Kaza”nın birbirinden farklı yetkilere haiz olduğu için aynı kişinin uhdesinde birleşmesinin mümkün olmadığını dile getirmiştir. Dergide bu görüşü destekleyenlerin başında Ziya Gökalp gelmektedir. Gökalp, yaşadığı dönem itibariyle insanların hayatını ilgilendiren birçok konuda ihtisaslaşmaya gidildiğini belirtmiş ve din konusunda “...Acaba diğer hususlarda mevcut bulunan bu ihtisas ve taksim-i a'mal kaidesi din sahasında niçin carî olmasın. “Ulum-ı Diniye” bila tahsil herkes tarafından bilinecek kadar basit midir? Ulum-ı diniyeyi bütün maalisıyla tahsil etmiş din mütehasısları bulunmasın mı? Sonra “Neşri din, terbiye-i diniye, talim-i diyanet” vazifeleri la alet-ta'yîn herkesin teşebbüs-i şahsiyesine terk edilecek kadar ehemmiyetsiz midir?” diyerek tartışmaya bu soru ile başlamıştır.³⁸³

İslam'ın ilk yıllarından beri “Diyani Hükümleri” açıklamak için müftülük, “Kazai Hükümleri” bildirmek için de kadılık makamlarının kurulduğunu söyleyen Gökalp, üzerinde durduğu bu kavramların birbirinden farklı olduğunu anlatmak için değişik örnekler vermiştir.³⁸⁴ Gökalp, başka bir yazısında da Ahkâm-ı diniyeyi “Ahkâm-ı diyaniye, ahkâm-ı ahlakiye, ahkâm-ı kazaiye” olmak üzere üçe ayırmaktadır. Daha sonra ise “Diyani ahkâmın kuvve-i müeyyidesi uhrevi, kazai

³⁸³ Ziya Gökalp, “Diyanet ve Kaza”, *İslam*, Y.2, S.35, 27 Ağustos 1331/1915, s. 757-758.

³⁸⁴ “Faiz almak diyaniyetten caiz olduğu halde, ...kazaen vakı'tır.” Yine “Mürur-ı zamandan dolayı kazaen hak dava sakıt olursa da diyaniyetten hak sakıt olmaz.”; Bu bilgi için bkz. Gökalp, a.g.m, s. 758.

ahkâmın kuvve-i müeyyidesi mahkemevi olduğu gibi ahlaki kaidelerin kuvve-i müeyyidesi de örfdür.” diyerek bu kavramlar arasındaki ayrımın mutlaka yapılması gerektiğini belirtmiştir.³⁸⁵ Osmanlı Devleti’nin dini açıdan diğer devletlere göre geri kaldığını söyleyen Gökalp, bunun nedenini de devletin diyanet ile kazayı aynı görmesine bağlamıştır.³⁸⁶

Bu konuda görüş belirten bir diğer Türkçü aydın ise Halim Sabit’tir. Sabit, diyani ve kazai hükümlerin, Hz Muhammed ve Dört Halife dışında, tek bir kişide birleşmesinin doğru olmadığı kanaatindedir. Sabit, Ziya Gökalp gibi bu sırada insanların her konuda ayrı ayrı görevler ifa ettiğini, bir insanın dinle alakalı bütün yetkileri şahsında toplamasının imkansız olduğu fikrindedir.³⁸⁷ Bu düşüncesini açıklamak için İmam-ı Ebu Hanife’yi örnek gösteren Sabit, İmam-ı Azamın sadece diyani işlerle ilgilendiğini ve bu nedenle kendisine verilmek istenen kazai görevi kabul etmediğini belirtmiştir. Çünkü Ebu Hanife diyanet ile kazanın ayrı ayrı alanlar olduğunu bildiği için bu iki görevi aynı anda yapmayı istememiştir.³⁸⁸

İslamcı düşünceye mensup aydınlardan bazıları, İttihat ve Terakki mensuplarının diyanet ve kaza ile ilgili vurguladığı hususların tam tersi bir görüşü savunmuştur. İzmirli İsmail Hakkı, diyanet ile kaza arasında bazı farklar olmasına

³⁸⁵ “İslamiyet ve Asrî Medeniyet”, *İslam*, Y.3, S.51, 26 Kanun-i Sani 1332/1917, s. 1019;

“İslamiyet ve Asrî Medeniyet 2”, *İslam*, Y.3, S.52, 1 Mart 1333/1917, s. 1033-1040.

³⁸⁶ Gökalp, “Diyanet ve Kaza”, s. 758-760; *İslam Mecmuası*’nda Gökalp’in görüşünü destekler mahiyette bazı yazılar kaleme alınmıştır. Örnek için bkz. “Din ve Şeriat”, *İslam*, Y.3, S.44, 12 Mayıs 1332/1916, s. 905-908.

³⁸⁷ Halim Sabit, “Velayet-i Hukukiye”, *İslam*, Y.2, C.3, S.31, 2 Temmuz 1331/1915, s. 696; Halim Sabit, “Velayet-i Diniye”, *İslam*, Y.2, C.3, S.29, 28 Mayıs 1331/1915, s. 662-664; Halim Sabit, “Velayet-i Diniye”, *İslam*, Y.2, C.3, S.30, 11 Haziran 1331/1915, s. 680-683; Halim Sabit, “Velayet-i Hukukiye”, *İslam*, Y.2, C.3, S.33, 30 Temmuz 1331/1915, s. 727-729; Ahmed Ağaoglu da Gökalp ve Sabit ile benzer bir görüşe sahiptir. Geniş bilgi için bkz. Ahmed Ağaoglu, *Üç Medeniyet*, Milli Eğitim Basımevi, İst, 1972, s. 19-42.

³⁸⁸ Bu ve daha fazla bilgi için bkz. Halim Sabit, “İçtihad ve İcma”, *İslam*, Y.2, C.3, S.25, 2 Nisan 1331/1915, s. 596-599; Halim Sabit, “İçtihad ve İcma”, *İslam*, Y.2, C.3, S.26, 16 Nisan 1331/1915, s. 612-615.

rağmen iki yetkinin aynı kişide birleşmesinde bir engel görmemektedir.³⁸⁹ Hakkı, Sabit ve Gökalp'in aksine Hz. Muhammed döneminden itibaren diyanet ve kaza görevlerinin aynı kişide toplandığını dolayısıyla "Fıkıhta kazâ ile iftânın cem olunabileceğini" belirtmiştir.³⁹⁰

Yapılan bütün bu tartışmalara rağmen, İttihat ve Terakki Partisi 1916 yılında yaptığı kongrede şeriat mahkemelerinin Meşihat Makamı yerine Adliye Nezareti'nin uhdesine alınmasının daha isabetli olacağını savunmuştur. Partinin bu konudaki ısrarı üzerine 12 Mart 1917 yılında şeriat mahkemeleri ile Meşihat'a bağlı bütün daireler Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır.³⁹¹

Başta Ziya Gökalp olmak üzere İttihat ve Terakki Partisi ile aynı düşünceleri savunan İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin Türkçü aydınları diyanet ve kaza ile ilgili ortaya koydukları bu yaklaşımları neticesinde Cumhuriyet Dönemi'nde anayasal hüviyet kazanan "Laiklik" düşüncesinin ortaya çıkmasının da zeminini hazırlamıştır.

8-Dil

İkinci Meşrutiyet Dönemi ile birlikte Türkçü aydınların üzerinde araştırma yapıp inceledikleri en önemli mesele dil konusu olmuştur. Türkçüler, kendilerinin yayın organları olan "Türk Yurdu" ile "Genç Kalemler" dergilerinde dil bahsi ile ilgili çok geniş bilgilere yer vermiştir. Çünkü milletleri millet yapan birçok özellik vardır. Bunlar dil, din, örf, adet, gelenek, görenek, tarih ve edebiyat gibi hususlardır. Geçmişten gelen varlıklarını devam ettirmek ve başka toplumların esareti altında

³⁸⁹ İzmirli İsmail Hakkı, "İfta ve Kaza", *Sebilürreşad*, S.358, 29 Eylül 1332/1916, s. 157-158.

³⁹⁰ İsmail Hakkı, "Müftü ve Kadı", *Sebilürreşad*, S.359, 6 Teşrin-i Evvel 1332/1916, s. 169-171. İzmirli İsmail Hakkı'nın İttihat ve Terakki Hükümeti'nin savunduğu fikrin tam tersini iddia etmesi nedeniyle iki yıl derginin yayınına son verilmiştir. Çünkü iki sene sonra derginin tekrar yayın hayatına başlaması ile birlikte yazılan bir makalede derginin iki senelik kapatılma nedeni olarak İsmail Hakkı'nın yazdığı makaleler örnek gösterilmiştir. Bu bilgi için bkz. "Şeyhülislam Efendi Hazretlerinin Beyanatı", *Sebilürreşad*, S.404-405, 10 Nisan 1335/1919, s. 130-132.

³⁹¹ *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1332 Senesi Kongresi Müzakeratıyla Bu Babda Yazılan Makalata Muhtevî Risaledir*, İst., 1332/1916, s. 30-61.

kalmak istemeyen milletler bu kuvvetlere çok ciddi bir şekilde sarılmalıdır. Türklerin bu etkenler içerisinde en çok sahip çıkmaları gereken ise “dil” olmalıdır.³⁹²

Dil bir insanın herhangi bir millete ait olmasına ve o milletin her türlü özelliğini kazanmasına neden olan yegane güçtür. İnsanlar bu güç sayesinde birbirleri ile tanışmakta neticesinde aralarındaki dostluk ve arkadaşlık bağı kuvvetlenmektedir. İnsanlar ancak kendi dillerine sahip çıktıkça ve kendi dillerinin işlevinin ne kadar önemli olduğunun farkına vardıkça milli benliklerini kazanabilir ve bu kazançlarının daimi olmasını sağlayabilirler.³⁹³

İkinci Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte oluşmaya başlayan milliyetçilik düşüncesine paralel olarak dil alanında da benzer gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle bu dönem edebiyatçılarından biri olan Mehmed Emin’in ortaya koyduğu eserler incelendiğinde Türk dilinin millileşmesi için yapılması gereken çalışmaların ilk örneklerini görmek mümkündür. Nitekim Mehmed Emin, İkinci Meşrutiyet’in sıkıntılı günlerinde olaylara “Terbiye-i milliye ve hiss-i milliyet nokta-i nazarından” bakmaya başlayınca eserlerinde kullandığı dildeki şekli ve hissi özellikler de ona göre belirlenmiştir.³⁹⁴

Mehmed Emin ile başlayan dildeki bu yeni oluşum fikrine Türkçülerin genelinin sıcak baktığını ve bu fikri destekler mahiyette yazılar kaleme aldığını görüyoruz. P. Risal, Türk milletinin uzun zamandan beri içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulup ayağa kalkması ve milli benliğine kavuşması için İkinci Meşrutiyetle birlikte sözü edilen dildeki millileşme hareketine herkesin sahip

---

³⁹² Geniş bilgi için bkz. Tefik, “Emin Bey ve Emin Bey Türkçesi”, s. 59; Agayef, “Türk Alemleri 5”, s. 112-113; Agayef, “Türk Alemleri 6”, s. 161-163.

³⁹³ Daha fazla bilgi için bkz. Ufalı Toktamış, “Geçen Yılda Türk Dili Ne Kazandı?”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.111, 15 Haziran 1916, s. 105-107; Nordau, a.g.m, s. 162.

³⁹⁴ Tefik, “Emin Bey ve Emin Bey Türkçesi”, s. 60-61.

çıkmasını istemektedir.³⁹⁵ Benzer bir görüşe sahip olan Ahmed Hikmet için de bu yeni anlayışla birlikte Türk dilindeki yabancı kelime ve kaideleri kaldırmak ve halkın anlayacağı, yazılması ve okunması kolay bir Türkçe oluşturmak amaçlanıyordu.³⁹⁶

Milletler kendi dillerine sahip çıktıkça, eğitimlerini kendi dillerinde yaptıkça ilerleyip medeni bir toplum haline gelebilirler. Bir toplumda ancak aydın kimselerin bu durumun farkına varıp bu uğurda çalışmasıyla o toplumda milli hislerin, milli duygu ve düşüncelerin varlığından söz etmek mümkün olur.³⁹⁷

Her milletin kendine ait “Milli bir elifbası” ve her yönüyle ortaya konulmuş bir sarfi bulunmalıdır. Milletler ancak böyle yaparak yediden yetmişe kendi halklarını eğitebilir ve bir millet olma şuuruna ulaşabilirler. Türkçüler için bu yapılmayıp tam aksine Arapça ve Farsça’nın grameriyle uğraşmak, Türk dilinin gelişmesi ve halk tarafından anlaşılması için gayret etmemek çok tehlikeli bir o kadar da çok yanlış bir tutumdur.³⁹⁸

İkinci Meşrutiyet Dönemi ile birlikte ortaya çıkan dildeki yenileşme hareketi sayesinde “Milli Vezinle” ortaya konan ve milli hislere tercümanlık eden eserler çoğalmıştır. Öyle ki, ortaya çıkan bu eserleri okuma-yazma bilmeyen herhangi bir Anadolu köylüsü dahi anlamaktadır. Böylesi bir durum ise Osmanlıdaki dil alanında yapılan çalışmaların en güzel göstergesidir.³⁹⁹

---

³⁹⁵ Risal, “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 2”, 17 Ekim 1912, s. 409. Risal’e göre insanların milli hislere yönelmesine vesile olan en önemli amil dildir. Ona göre Mehmed Emin bu etkeni harekete geçiren en önemli şahsiyetlerin başında gelmektedir. Bu bilgi ve daha fazlası için bkz. Risal, “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 5”, s. 43.

³⁹⁶ Ahmed Hikmet, “Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.12, Çev: Akçuraoğlu, 2 Mayıs 1912, s. 191-192.

³⁹⁷ Efgânî, “Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi”, s. 39-40.

³⁹⁸ Andon B. Tangar, “Lisanlar İlmi: Türk Dili ve Sarfi”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.54, 11 Aralık 1913, s. 107.

³⁹⁹ Erdoğan, “Lisanlar İlmi: Osmanlıcanın Yazısı, Lügati, İmlası, Kavaidi, Edebiyatı”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.58, 3 Şubat 1914, s. 167. Bu konuda benzer fikirler ileri süren Ahmed Hikmet’e göre de İkinci Meşrutiyet Dönemi ile birlikte “Milli Vezin” birçok edebiyatçı tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Ancak “Aruz Vezni” ile “Milli Vezni” birbirinden

Osmanlıdaki dil alanında yapılan bu millileşme çabalarının ne kadar önemli olduğunu anlatmak ve bu faaliyetlere destek olmak için bazı Türkçüler gelişmiş Avrupa toplumlarının kendi dillerini nasıl millileştirdikleri üzerinde durmuştur. Bu aydınlardan biri olan Raif Mehmed, bugün Avrupa’da belirli bir güce ulaşmış toplumların birçoğunun milli benliklerini Osmanlıdan daha önce keşfettiğini ve ona göre bir hareket tarzı geliştirdiğini vurgulamıştır. Nitekim Almanlar en sıkıntılı dönemlerinde bile kendi dillerinin varlıklarının devamı için ne kadar önemli olduğunun farkına varmış ve dillerindeki yabancılaşmayı durdurmak için ellerinden gelen bütün çabayı göstermiştir.⁴⁰⁰ Çünkü Alman milletinin uyanışına vesile olan dilin kendisi değil, dilin millileşmesi ile birlikte ortaya konan eserlerin içeriğinin halka hitap eden ve onların hislerine tercüman olan bir hale gelmesidir.⁴⁰¹

Benzer bir görüşe sahip olan Gökalp için de Türk milletinin gelişmesi, ilerlemesi ve asri bir medeniyet seviyesine gelmesi için Türklerin geçmiş tarihlerinin, edebiyatlarının, örf ve adetlerinin bilinmesi gerekmektedir. Bu ise ancak herkesin anlayacağı, yazacağı ve okunuşu ile millileşmiş bir lisanla mümkün olabilir.⁴⁰²

İkinci Meşrutiyet Dönemi ile birlikte dil ve milliyet arasındaki ilişkiyi bu şekilde ortaya koyan Türk aydınları, Türk dilinin Tanzimat döneminden İkinci Meşrutiyet Dönemine kadar geçen süredeki gelişimini ve bu konu ile ilgili bilimsel çalışma yapan Türk aydınlarının kimler olduğunu araştırmıştır.

---

tamamen ayırmak ya da birini diğerine tercih etmek de doğru değildir. Bu bilgi için bkz. Ahmed Hikmet, “Milli Aruz”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.8, 7 Mart 1912, s. 125-127; Ahmed Hikmet, “Milli Aruz”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.9, 22 Mart 1912, s. 141-142; Ahmed Hikmet, “Milli Aruz”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.10, 4 Nisan 1912, s. 157-159.

⁴⁰⁰ Raif Mehmed Fuad, “Türk Dilini Sadeleştirmek Meselesi”, *Türk yurdu*, Y.3, C.5, S.60, 5 Mart 1914, s. 201.

⁴⁰¹ Fuad, a.g.m, s. 202.

⁴⁰² Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 3”, s. 269; Benzer bilgiler için bkz. Ufalı Toktamış, “Tekâmül Yolunda”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.13, S.133, 26 Nisan 1917, s. 78; Doktor Ignatus, “Yeni Lisan Hakkında Mektup”, *Genç Kalemler*, C.3, S.14, 13 Kanun-i Sani 1328/1913; İzzet Ulvî, “Yeni Lisan: Genç Kalemler Muhterem Tahrir Heyeti”, *Genç Kalemler*, C.3, S.23, 19 Haziran 1328/1912, s. 287-288.

P. Risal Osmanlı topraklarında Kafkasya kökenli bir Türk olan Yusuf Akçura'nın açtığı milliyetçi yolda Türk diliyle ilgili çalışmalar yaparak bu dilin gelişmesine katkı sağlayan Necip Âsım, Veled Çelebi, Bursalı Mehmed Tahir, Ahmed Hikmet ve Mehmed Emin gibi aydınları takdir etmiştir.⁴⁰³

Ahmed Hikmet ise Türk dilinin tarihi süreci ile ilgili çalışmaları daha çok "Radloff", "Thomsen" ve "Von le Coq" gibi batılı müsteşriklerin yaptığını vurgulamıştır. Ancak onun burada kastettiği Osmanlı dönemindeki Türk dilinin gelişiminden daha çok Türkçe'nin Ural Altay dil gurubu içerisinde yer alan bir dil olduğunun anlaşılmasına yarayan Hunlardan sonraki tarihsel süreç ile ilgili bir tespittir.⁴⁰⁴

Bu dönem Türkçülerinden biri olan Kazım Nami Türk dili ile ilgili araştırmalar yapılmasını ve bu araştırmalar neticesinde ortaya çıkan eserlerin neşredilmesini önemseyen en önemli aydınlardan birisidir. Nitekim Nami bir yazısında, Türk dilinin gelişimi için çok önemli bir bilgi niteliğinde olan, ilk Türkçe sarf kitabının Bergamalı Kadri tarafından yazıldığını söylemiş ve bu kitabın içeriği hakkında kısa da olsa bilgiler vermiştir.⁴⁰⁵

Türk dilinin gelişmesine öncülük etmiş insanlarla ilgili bilgiler vermek ve onların eserlerini insanlara tanıtmak tek başına yeterli değildir. Bunun yanında o ana kadar neşredilmiş eserlerin birçoğunu araştırarak ve bu araştırmalar neticesinde yeni

---

⁴⁰³ Risal, "Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 6", s. 44-45; P. Risal başka bir yazısında bu Türk aydınlarına Şemsettin Sami ile Cevdet Paşa'yı da eklemiştir. Bu bilgi için bkz. Risal, "Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 5", s. 42-43.

⁴⁰⁴ Geniş bilgi için bkz. Hikmet, "Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar", s. 189.

⁴⁰⁵ Kazım Nami, "Türkçe Sarfın Mucidi", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.24, 17 Ekim 1912, s. 396-399. Kadri'nin adı geçen kitabı için bkz. Bergamalı Kadri, *Müyessiret-ül-Ulûm*, Yay: Besim Atalay, İbrahim Horoz Basımevi, İst., 1946.

dil kitaplarının hazırlanmasına katkı sağlayacak aydın kimselerin yetişmesine imkan verilmelidir.⁴⁰⁶

Türkçülere göre İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde başlayan milli edebiyat akımının ilk örneklerini Şinasi'nin ortaya koyduğu eserlerinde görmek mümkündür. Şinasi, eserlerinde kullandığı dil-mana itibari ile dil ve edebiyat alanında yeni bir düşüncenin başlamasına vesile olmuştur. Recaizade Mahmud Ekrem ve Abdülhak Hamid Tarhan ortaya koydukları şiir, roman ve tiyatrolarında Şinasi'nin öncülük ettiği bu milli düşünceyi devam ettirmek için gayret etmişlerdir.⁴⁰⁷

Şinasi ile birlikte Türk dili ile ilgili ortaya çıkan yeni bakış açısı nedeniyle, bu tarihten itibaren, bu konu üzerinde çok ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Yapılan tartışmalar birkaç mesele üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle Osmanlının kullandığı dile Türkçe mi yoksa Osmanlıca mı denilmesi gerektiği ile Türk diline giren yabancı kelimelerin nasıl tasfiye edileceği konuları diğerlerine göre daha fazla ele alınmıştır. Bu konularla ilgili olarak Süleyman Paşa ile Recaizâde Mahmud Ekrem arasında Celal Nuri'nin 1913 yılından itibaren çıkarmaya başladığı "Hürriyet-i Fikriye Mecmuası"nda bir tartışma yaşanmıştır. Süleyman Paşa, Recaizâde'nin Osmanlının kullandığı dilin ismine Osmanlıca demesinin yanlış olduğunu belirtmiş ve bu fikrini destekleyecek çok uzun örnekler verdiği bir mektubunu adı geçen mecmuada yayınlamıştır. Recaizâde Mahmud ise Süleyman Paşa'nın kendisine gönderdiği

---

⁴⁰⁶ Erdoğan, "Lisanlar İlmî: Osmanlıcanın Yazısı, Lügati, İmlası, Kavaidi, Edebiyatı", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.36, 3 Nisan 1913, s. 199.

⁴⁰⁷ Hikmet, "Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar", s. 191. Gökalp'e göre de Türk dilinde Tanzimat ile başlayıp İkinci Meşrutiyetle devam eden bir yenileşme daha doğrusu ileriye gitme durumu vardır. Bu bilgi için bkz. Gökalp, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 2", 3 Nisan 1913, s. 203.

mektubu aldıktan sonra Osmanlıda kullanılan dile Osmanlıca değil Türkçe demenin daha doğru olacağını kabul ettiğini söylemiştir.⁴⁰⁸

Şemsettin Sami için de Türk diline Arapça, Farsça ve Türkçe'den oluşan Osmanlıca demek doğru bir tabir değildir. Çünkü Türkçe bunlardan ayrı müstakil bir dildir. Türkçe'ye Arapça'dan, Farsça'dan ve diğer yabancı dillerden kelime girmesi onun müstakil bir dil olmasına engel teşkil etmez. İngilizce'deki birçok kelime Fransızca'dan alınmadır; ancak kimse İngilizcenin müstakil bir dil olup olmadığını tartışmamaktadır.⁴⁰⁹

Türkçüler, Osmanlı Türkçesine hangi yabancı dillerin etkisinin olduğu ve bu dillerden Türkçeye giren kelimelerin tasfiye edilip-edilmeyeceği hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁴¹⁰ Bu aydınlardan biri olan P. Risal için Türkçenin içerisinde kullanılan kelimelerin ve terkiplerin çoğu ya Arapça ya da Farsça'dır. Bu nedenle insanların birçoğu Türk dilini okumakta ve yazmakta sıkıntı çekmektedir.⁴¹¹

Türkler, Orta Asya'dan göç ettikten sonra karşılaştıkları yeni toplumların birçok alandaki özelliklerinden etkilendikleri gibi dillerinden de etkilenmişlerdir. Özellikle Türklerin İslamiyet'i din olarak benimsemelerinden sonra Türk dilindeki Arabi ve Farsî etkiler çoğalmıştır. Bu durumun bazı nedenleri vardır: Birincisi İslam dininin kutsal kitabı olan Kur'an ile Kur'an ve sünnetten doğan şer'î hükümlerdeki Arapça ıstılahların dilimize girmesi. İkincisi Türk düşünürlerinin kendi fikirlerini anlatmak için kısa olan ve Aruz veznine uymayan Türkçe kelimeler yerine, Arabi ve Farsî kelimeleri kullanmaları. Üçüncüsü ise ulemanın zaman içerisinde kendi

---

⁴⁰⁸ Matbuat, "Süleyman Paşa'nın Rezaizâde Ekrem Bey'e Bir Mektubuyla Ekrem Bey'in Ona Cevabı", *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.67, 28 Mayıs 1914, s. 330-331.

⁴⁰⁹ Şemsettin Sami, "Yeni Lisan: Lisan ve Edebiyatımız", *Genç Kalemler*, C.3, S.19, Nisan 1328/1912, s. 158. Benzer bir görüş için bkz. Pervîz, "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, (Özel Sayı), 10 Temmuz 1328/1912, s. 43-44.

⁴¹⁰ Tefvik, "Emin Bey ve Emin Bey Türkçesi", s. 60-62.

⁴¹¹ Risal, "Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 2", 17 Ekim 1912, s. 409.

güçlerini kaybetmemek için öğrendikleri bilgileri halkın kendi diliyle anlatmak yerine, Arapça ve Farsçanın anlaşılmazlığının arkasına sığınmalarıdır.⁴¹²

Türkler kendi dillerine gereken önemi vermemiştir. Karamanoğulları Türk dilini resmi dil olarak benimseyip her alanda kullanmak için gayret göstermiştir. Buna rağmen zaman içerisinde Arapçanın ve Farsçanın Türk dili üzerindeki etkisine bir türlü engel olunamamıştır.⁴¹³ Türk dilindeki bu yabancı dillerin etkisinden dolayı insanların Türkçe yazma ve okuma konusunda çok zorlandığını vurgulayan Türkçüler, başta Babiâli olmak üzere bu konuda herkesi üzerine düşen görevini yapmaya davet etmiştir.⁴¹⁴

Selanik'te yayın hayatına başlayan "Genç Kalemler" dergisi bu amacı gerçekleştirmek için bir araya gelen insanlar tarafından oluşturulmuştur. Bu dergi ile birlikte Türk dili ile ilgili yapılan çalışmalar daha da hızlanmıştır. Derginin ulaşmak istediği beş ana hedef vardır:

- “1-Arapça ve Acemcenin terkip ve kaidelerini terk etmek,
- 2-Mezkur lisanların edatlarını kaldırmak,
- 3-Mümkün olduğu kadar savtî bir imla kullanmak,
- 4-Mevcut ise tercihen Türk lügatlerine müracaat etmek,
- 5-İstanbul'da konuşulan lisanı esas ittihaz eylemek.”⁴¹⁵

---

⁴¹² Hikmet, “Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar”, s. 190. Şemsettin Sami'ye göre Türkler, İslamiyet'i din olarak kabul ettikten sonra özellikle iki toplumun etkisi nedeniyle dil alanındaki milli özelliklerini yavaş yavaş kaybetmişlerdir. Adı geçen bu toplumlar Araplar ve İranlılardır. Sami, a.g.m, s. 154.

⁴¹³ Tirebolulu Alparslan, “Türkçenin Başına Gelenler-Gelmekte Olanlar: Yapma Değiştirmelerden”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.8, 7 Mart 1912, s. 130-132.

⁴¹⁴ “Türklük Şuûnu: Harflerimizin Islahı”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.9, 22 Mart 1912, s. 152-154.

⁴¹⁵ P. Risal, “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 7”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.27, 28 Kasım 1912, s.54; P. Risal'in söylediği bu hususlar Genç Kalemler heyetinin onar liralık olarak hazırladığı mecmualardan ilki olan “Milli Jimnastik” kitabının sonunda yer almaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Genç Kalemler Tahrir Heyeti, *Milli Jimnastik*, İst., 1328/1912.

Bu maddelere bakıldığında Arapça ve Farsça'nın Türkçeye olan etkisinin azaltılması için yapılması gereken çarelerden bahsedilmektedir. Türk Yurdu dergisi maddeler halinde yazılan bu hususların "Milli Jimnastik" kitabının son bölümünde yer alan programının daha geniş bir özetine adı geçen makalenin dipnotunda yer vererek bu konunun ne kadar önemsenmesi gerektiğine vurgu yapmıştır.⁴¹⁶

Celal Nuri, Türk Yurdu Dergisi'nin sorumlu müdürü Yusuf Akçura'ya yazdığı bir mektupta dergideki yazıların ve şiirlerin birçoğunda kullanılan dili eleştirmiştir. Nuri, bu yazı ve şiirlerde kullanılan dilin ne olduğunu anlamadığını söylemektedir. O, bir taraftan dil alanında gerektiğinde bazı çalışmaların yapılabileceğini ve halkın anlayamadığı bazı kelimelerin karşılığının bulunabileceğini dile getirirken; diğer taraftan var olan dilin ve o dil içerisinde kullanılan kelimelerle terkiplerin çoğunun değiştirilmesine veyahut sadeleştirilmesine karşı çıkmaktadır.⁴¹⁷

Celal Nuri'nin kendisine hitaben ortaya attığı bu düşüncelere yine bir mektupla cevap veren Akçura için dünya üzerindeki gelişmiş toplumların dillerinde meydana gelen değişim ve ilerlemenin Osmanlı Türkçesinde de meydana gelmesi çok doğal bir durumdur. Dildeki sadeleşme daha doğrusu dilin halk tarafından anlaşılır hale gelmesi geçmişten günümüze kadar oluşturulan edebi ürünlerin ve önemli şahsiyetlerin unutulması ya da değer gösterilmemesi anlamına gelmemektedir. Çünkü geçmişe bir tabu gibi sarılmak ile sadece geleceğe bakmanın, ikisinin de, yanlış bir davranış olduğunu ortadadır.⁴¹⁸

Akçura'nın dikkat çektiği bu noktaya vurgu yapan Ufalı Toktamış, dil alanında Arapça ya da Farsça'dan medet ummanın doğru olmadığını belirtmiştir. Çünkü

⁴¹⁶ Benzer bir tespit için bkz. Risal, "Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 7", s. 54.

⁴¹⁷ Celal Nuri, "Mektuplar ve Cevaplarımız: Akçuraoğlu Yusuf Bey'e", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.5, 25 Ocak 1912, s. 86.

⁴¹⁸ Akçuraoğlu, "Mektuplar ve Cevaplarımız: Mithat Cemal Beyefendiye", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.5, 25 Ocak 1912, s. 87-88.

bugünün aydın insanları Türklerin tarih içerisinde ortaya koyduğu eserlere ve Türk dilinin özelliklerine daha fazla dikkat ederlerse yabancı herhangi bir dile ihtiyaçlarının olmadığını anlayacaktır.⁴¹⁹

Türkçüler, Arapça ve Farsça'dan kendi dillerine gelen kelimelerin tasfiye edilip edilmeyeceği hakkında muhtelif görüşler ileri sürmelerine karşılık, adı geçen yabancı dillerin kural ve kaidelerinin Türkçenin gramer yapısını bozmasına kesinlikle karşı çıkmışlardır. Bazı durumlarda bir dilin başka bir dilden kelime alması gerekebilir.⁴²⁰ Ancak bir lisanın başka bir dilden gramer kaideleri alıp kullanması doğru bir yaklaşım değildir.⁴²¹

Osmanlı Türkçesi kendine has özellikleri olan bir dildir. Bu dile zaman içinde Arapça ve Farsça'dan kelimeler girmiştir. Ancak bu giren kelimelerin tasarruf hakkı Türkçe üzerinde olmalıdır. Dolayısıyla yabancı dillerden Türkçeye giren kelimeler nedeniyle o dillere ait gramerlerin de Türkçeye girmesi gerektiği gibi bir fikir benimsenmemelidir.⁴²²

Kazım Nami, Arapça ve Fasçanın dil kaidelerini Türkçeden uzaklaştırmanın doğru bir yaklaşım olduğuna inanmaktadır. Ona göre aşırı tasfiyecilerin Türk dilindeki bütün yabancı kelimelerin atılması düşüncesine yeni lisancuların katılması mümkün değildir. Çünkü yeni lisancular yabancı dillerden Türkçeye girmiş; ancak zaman içerisinde söyleniş tarzı ve manası itibarıyla Türkçeleşmiş olan kelimelerin aynen kalması taraftarıdır.⁴²³

---

⁴¹⁹ Toktamış, "Tekâmül Yolunda", s. 78-79.

⁴²⁰ Genç Kalemler Tahrir Heyeti, "Yeni Lisan: Muarızlardan Bir Numune", *Genç Kalemler*, C.3, S.21, Mayıs 1328/1912, s. 205.

⁴²¹ Rauf Necdet, "Yeni Lisan Hakkında Mektup", *Genç Kalemler*, C.3, S.15, 1 Şubat 1328/1913, s. 49.

⁴²² Şehabeddin Süleyman, "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, C.3, S.13, 25 Kanun-i Evvel 1328/1912, s. 1-2.

⁴²³ Kazım Nami, "Yeni Lisan: Hasta Bir Mantık Psikolojisi", *Genç Kalemler*, C.3, S.17-18, Mart 1328/1912, s. 138-139.

Benzer bir görüşü savunan Rauf Necdet de Türkçeyi sadeleştirirken yabancı dillerden dilimize giren ancak zamanla Türkçeleşen kelimeleri atıp yerine “Çağataycadan”, “Türkmenceden” kelime almayı ve eski Türkçe kelimeleri tekrar gündeme getirip uygun olmayan yerlerde kullanmayı tasvip etmemektedir.⁴²⁴ Aynı şekilde Necip Asım ve Ali Hüseyinzâde’nin de dilde tasfiyecilik konusunda aşırı tasfiye isteyenleri eleştirdiklerini ve onların bu düşüncelerine karşı çıktıklarını görüyoruz.⁴²⁵

Dil meselesi hakkında İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde yapılan bütün çalışmalara rağmen Türkçülerin önde gelen aydınlarından bazıları gelinen noktayı yeterli görmemiştir. Ahmed Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Mehmed Emin ve Can Bey gibi aydınlar özellikle Türk şair ve edebiyatçılarının Türkçe eser yazma konusunda gereken hassasiyeti göstermediklerinden söz etmiştir.⁴²⁶

İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde dil konusunda yapılması gerekenlerin özetini Ziya Gökalp “Yeni mefhumlar asriyetin, ıstılahlar beynelmileliyetin, lügatler ise milletlerin natıkasıdır.” diyerek dile getirmiştir. Ona göre buradan hareketle Türk dilini medeni bir dil haline getirmek istiyorsak “Sarf, nahiv ve imla” açısından millileştirmek gerekmektedir.⁴²⁷

---

⁴²⁴ Necdet, a.g.m, s. 50. Benzer görüşler için bkz. M. Nermî, “Yeni Lisan: Yeni Lisan İstilası Karşısında”, *Genç Kalemler*, C.3, S.22, 2 Haziran 1328/1912, s. 226-251

⁴²⁵ Necip Asım, “Tasfiyecilik”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.85, 17 Haziran 1915, s. 154; Safes, “Hüseyinzâde Ali Bey”, s. 124; Ayrıca daha fazla bilgi için bkz. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 123-125.

⁴²⁶ Oğuz Arslan, “Türk Dili”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.8, S.78, 4 Mart 1915, s. 65-66.

⁴²⁷ Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 2”, 3 Nisan 1913, s. 203-204.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇÜLERİN EĞİTİM-ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİ

İ-İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİM FAALİYETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

31 Mart olayı ile iktidarı tamamen eline geçiren İttihat ve Terakki üyeleri, bu süreçten sonra ülkenin içinde bulunduğu siyasi, hukuki, idari, mali, sosyal ve kültürel olaylarla ilgili mevcut sorunların giderilmesi için uğraşmıştır. Onlar bu alanlarda yapmak istedikleri ıslahatların toplumun zihninde ve yaşayışında kalıcı bir yere sahip olması için mutlaka eğitim alanında ciddi reformlar yapılması gerektiğine inanmıştır.⁴²⁸ Nitekim hükümet bu isteğini gerçekleştirmek ve eğitim alanındaki sorunların geneli ile ilgili çözümler üretmek için 1869 yılında kabul edilen ancak bir türlü uygulama imkanı bulamayan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile işe başlamıştır.⁴²⁹

Maârifi Umûmiye Nizamnâmesinin eski haliyle işlevsel olamayacağını düşünen İttihat ve Terakkiciler, bunun yerine ya nizamnamenin hükmünü tamamen ortadan kaldıracak yeni bir kanun hazırlamayı; ya da nizamnameyi değiştirmeden sadece acil çözüm isteyen farklı alanlardaki müesseselerle ilgili maddelerin ıslahını yapmayı amaçlamışlardır.⁴³⁰

Dönemin Maarif Nazırlarından biri olan Emrullah Efendi, eğitimin tümünü ilgilendiren bir ıslahat girişiminde bulunmak için “Maârif-i Umûmiye Kanun

---

⁴²⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun bu süreçte eğitim-öğretim alanındaki ıslahata ne kadar ihtiyacı olduğu hakkında bilgi için bkz. Ahmed Agayef, “Daru'l-Hilafe'de Maarif-i İbtidaiye'nin Hali ve Suret-i İslahı 1: Mukaddime”, *Sırat-ı Müstakim*, S.113, 21 Teşrin-i Evvel 1326/1910, s.151-153; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Osmanbey Matbaası, C.4, İst., 1942, s.1059-1060; Lewis, a.g.e, s. 226-229.

⁴²⁹ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, Ank., 1967, s. 46.

⁴³⁰ Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İst., 1932, s. 38; Necdet Sakaoğlu, “Eğitim Tartışmaları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst, 1983, s. 482.

Lâyihası” hazırlamıştır. Hazırlamış olduğu bu kanun tasarısı yasalaşmayan Emrullah Efendi mevcut eğitim sorunlarını kısmi çözümlerle halletme yoluna gitmiştir.⁴³¹ Eğitimde ıslahatın ilköğretimden değil, yükseköğretimden başlaması gerektiğini savunan Emrullah Efendi, “Tuba Ağacı Nazariyesi” adı verilen bu yaklaşımı ile yeni bir tartışma başlatmıştır.⁴³²

Eğitimde ıslahatın başlangıcı ve yönü konusunda Satı Bey ile Emrullah Efendi arasında ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Satı Bey, “İslahata tahsil-i ibtidaiyyeden mi? tahsil-i âliyeden mi? başlamalı” meselesinde “Ben, tuba ağacı nazariyesine şiddetle mu’teriz ve muârizim.”⁴³³ diyerek Emrullah Efendi’nin Tuba Ağacı yaklaşımına karşı çıkmıştır. Daha sonra bu iki eğitimcinin tartışmasına Ziya Gökalp’in de katıldığını görüyoruz. Gökalp, Satı Bey’in eğitim reformunun ilköğretimden başlaması gerektiği fikrine karşı çıkmış, Emrullah Efendi’yi ise desteklemiştir.⁴³⁴

Emrullah Efendi teoride bu görüşe sahip olmasına karşın uygulamada daha çok ilkokulların gelişmesi için gayret etmiştir. Her ne kadar üniversitelerin iyileştirilmesi için girişimleri olduysa da memleketin o an içinde bulunduğu durum eğitimin sadece bir alanında değil her alanında ıslahat çalışması yapmayı gerektirmektedir.⁴³⁵

Emrullah Efendi ile Satı Bey’in arasında yaşanan bu tartışma yanında yine dönemin önde gelen aydınlarından biri olan Ziya Gökalp ile Satı Bey arasında

---

⁴³¹ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEBY, İst., 1991, s. 169-170.

⁴³² Emrullah Efendi’nin bu görüşü için bkz. “Maarifimiz”, *Sabah*, S.7341, 28 Şubat 1910, s. 10; İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.3, İst., 1983, s. 659; Ayrıca bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.4, s. 1056-1059; Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 170-175; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)*, s. 262; Sakaoğlu, a.g.m, s. 482.

⁴³³ Satı, “Tuba Ağacı Nazariyesi”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.12, 1 Temmuz 1333/1917, s. 359; Ayrıca bkz. Satı, “Tuba Ağacı Hakkında Bir İzah”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.13, 1 Ağustos 1333/1917, s. 386-388.

⁴³⁴ “Fikir Hayatı: Maarif İslahatında “Tuba” Nazariyesi”, *Yeni Mecmua*, C.1, S.5, 1917, s. 97-98; Bu metnin yazarı belli olmamasına rağmen Hilmi Ziya Ülken, yazarın büyük bir ihtimalle Ziya Gökalp olabileceğini belirtmektedir. Bu bilgi için bkz. Ülken, a.g.e, s. 192.

⁴³⁵ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.4, s. 1057.

eğitimde kullanılması gereken ödül ve ceza hususlarında da benzer tartışmalar yaşanmıştır.⁴³⁶

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde eğitimle ilgili önemli bir tartışma konusu da “Tevhîd-i Tedrisât” ve “Tefrîk-i Tedrisât” meselesidir.⁴³⁷ İttihat ve Terakki Cemiyeti, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Anadolu'nun muhtelif yerlerinde her türlü giderini kendileri karşılamak şartıyla yeni okullar açmıştı. Bu durum Cemiyetin kendi yayınladığı beyannamesinde: “Cemiyet mev'izeleriyle, ilmî müesseseleriyle, faideli neşriyat ve teşebbüsleriyle milletin siyasî ve içtimâî terbiyesine hizmette ve intihabatta efkâr-ı umûmiyeye rehberlikte devam eder.” diyerek açık bir şekilde dile getirilmiştir.⁴³⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti, o dönemde var olan azınlık okulları gibi, kendi açtığı okulların idaresini, plan ve programını, öğretmenlerini Maarif Nezareti'nin gözetimi olmaksızın sadece kendisi yapmak istemiştir. Ancak Cemiyet, hükümeti tamamen eline alıp, eğitim işinin içine iyice girdikten sonra bu konuda takip ettiği metodun yanlış olduğunu anlamış ve öğretimin birleştirilmesini savunmuştur. Cemiyetin neşrettiği programının 42. maddesinde bu hususla ilgili olarak:“...Kanun-i Esasi'de musarrah olduğu veçhile Osmanlı milletinin terbiye-i siyasiye ve ehliyeleri siyak-ı vahidede cereyan etmek için hususî ve cemaat mektepleri üzerinde nezaret ve teftiş hakkı bulunmaktadır...” denilmektedir.⁴³⁹

---

⁴³⁶ Geniş bilgi için bkz. Ziya Gökalp, “Terbiye Meselesi: Mekteplerde Mükafat ve Mücazat”, *Yeni Mecmua*, S.32, 14 Şubat 1918, s. 113-114; Ziya Gökalp, “Terbiye Meselesi: Mükafat ve Mücazat Meselesi”, *Yeni Mecmua*, S.34, 7 Mart 1918, s. 142-144; Ziya Gökalp, “Terbiye Meselesi: Mükafat ve Mücazat Hakkında”, *Yeni Mecmua*, S.36, 21 Mart 1918, s. 182-185; Satı, “Ferdi Şuur ve İçtimai Vicdan”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.5, 15 Teşrin-i Sani 1332/1916, s.129-135; Satı, “Terbiye ve Telkin 2”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.6, 15 Kanun-i Evvel 1332/1916, s. 161-165.

⁴³⁷ İlhan Tekeli, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İstanbul, 1983, s. 473.

⁴³⁸ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 181.

⁴³⁹ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.4, s. 1060.

İkinci Meşrutiyet Döneminde eğitim konusunda yaşanan bu tartışmalar dışında anaokulları ve bu okulların nasıl olması gerektiği ile ilgili ilk ciddi faaliyetlere girişilmiştir.⁴⁴⁰ 1913 yılında Maarif Nezareti tarafından çıkarılan “Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati” ile ilköğretimin mecburi olması ve devlet okullarında parasız olarak eğitim verilmesi fikri kanuni dayanağına kavuşmuştur.⁴⁴¹ Yine bu dönemde ilk defa Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte ebeveynlerinden her ikisini ya da herhangi birini kaybeden çocukların barınması ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesi için “Darüleytamlar” kurulmuştur.⁴⁴²

Gayr-i Müslimlerin açtığı okullarda Türkçe öğretimine önem verilmesi; Arap harflerinin değiştirilerek yerine daha kolay bir alfabenin tesis edilmeye çalışılması;⁴⁴³ medreselerin eski önemini yitirmesine binaen Müslüman olup da Türk olmayan ahaliye mensup çocukların kendi dillerinde nasıl ve nerede eğitim alacağı? hususları da bu dönemin tartışılan diğer önemli eğitim meseleleri arasında yer almaktadır.⁴⁴⁴

İkinci Meşrutiyetle birlikte kadınların eğitimine de daha fazla önem verilmiştir.⁴⁴⁵ Dönemin aydınlarından birçoğu Osmanlı Devleti’nin kötü gidişatını toplumda sayıca erkekler kadar olan kadınların sosyal hayattan uzaklaşması ve buna bağlı olarak da eğitim-öğretim konusunda gereken çalışmaların yapılmamasında

---

⁴⁴⁰ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)*, s. 229; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.4, s. 1172-1173.

⁴⁴¹ Faik Reşit Unat, *Maarif Düsturu*, Milli Matbaa, İst., 1927, s. 8-31; Selahattin Arıbaş, “Başlangıçtan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, *Yeni Türkiye*, 17/31, Ank., 2000, s. 714-716; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.4, s. 1081-1082; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)*, s. 231.

⁴⁴² Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 194.

⁴⁴³ Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, s. 473; Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, s. 659; Sakaoğlu, a.g.m, s. 482.

⁴⁴⁴ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTKB, Ank., 1993, s. 84-85.

⁴⁴⁵ “...Bu devirde en mühim maarif tahvilâtı kız mekteplerinde görülür. Taassup azaldı; hükümet daha cesurâne hareket ediyordu...”; Bu bilgi için bkz. Satı, “Meşrutiyet’ten Sonra Maarif Tarihi”, s. 663.

aramışlardır.⁴⁴⁶ Oluşan bu bakış açısı sayesinde, ilk defa 1914 yılında İstanbul Darülfünun’unda kızlara ait dersler verilmeye başlanmıştır. Daha sonra bu süreç 1915 yılında İnâs Darülfünun’un açılmasıyla devam etmiştir.⁴⁴⁷

İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde eğitimle ilgili yapılan bu tartışmalar mevcut şartların elverdiği ölçüde uygulama imkanı bulmuştur. Tanzimat’ın ilan edilmesiyle birlikte başlayan eğitim-öğretimdeki yenileşme çalışmaları İkinci Meşrutiyet’in ilan edilmesinden sonra da artarak devam etmiştir. Bu süreçte yapılan eğitim-öğretim faaliyetleri ve bu faaliyetlerin olumlu sonuçları Cumhuriyet’in ilanı ile kurulan yeni Türk Devleti’nin eğitim düşüncesinin de oluşmasına zemin hazırlamıştır.

---

⁴⁴⁶ Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ank., 1991, s. 48-49; Şefika Kurnaz, “Osmanlı Aydınlarının Kadınlarla İlgili Düşünce ve Önerileri”, *Yeni Türkiye*, 17/32, Ank., 2000, s. 659-670.

⁴⁴⁷ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)*, s. 229, 237; Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, s. 53.

II-TÜRKÇÜLÜK AKIMININ EĞİTİM-ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİNE YÖN VEREN DÜŞÜNÜRLER

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte başlayan milliyetçilik tartışmaları neticesinde, bu görüşü savunanlar, kendi düşüncelerinin toplum tarafından değer görmesi için eğitimi kullanılacak en etkili araç olarak kabul etmiştir. Bu nedenle dönemin bütün fikir akımları bu konu üzerinde görüş ortaya koyarak mevcut hükümeti etkilemek ve neticesinde kendi eğitim düşüncesini uygulamak için çaba sarfetmiştir.

İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçülerinden olan İsmail Gaspıralı, Ziya Gökalp ve Ahmed Ağaoğlu, kendi halkının milli değerlerine sahip çıkacak bireyler yetiştirmenin en önemli ve en kestirme yolunun eğitim olduğunun farkına varan aydınlardandır. Onlar bir toplumun temel dinamiklerinin eğitimle nasıl değiştirileceğinin bilincindedirler ve bu gibi hayati bir öneme sahip olan eğitim işinin mutlaka ehil kişiler tarafından milli olarak yapılmasından yanadırlar.

Gaspıralı, bu amaca ulaşmak için, hem Kafkasya topraklarında hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda "Usul-i Cedid" adını verdiği yeni eğitim modelini hayata geçirmek için mücadele etmiştir. Gökalp ile Ağaoğlu ise Osmanlı topraklarında yaşadıkları tecrübe ile Gaspıralı gibi Kafkasya bölgesinden gelen Türkçü aydınlardan öğrendikleri milliyetçi düşünceleri eğitim alanında uygulamak ve toplumun her kesimine ulaştırmak için "Milli Eğitim" adını verdikleri yeni bir yaklaşım ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda üç türk aydınının yaptığı bu girişimler çok önemlidir; çünkü onların eğitim alanında vurgulamak istedikleri "Milli Eğitim" anlayışı ve bu anlayışın içeriği, dönemin Türkçülerinin gerek genel eğitim gerekse din eğitim ve öğretiminde ulaşmak istedikleri hedeflerin temelini de teşkil etmektedir.

1-İsmail Gaspıralı

Şimal Türkleri içerisinde Türkçülük düşüncesine en fazla hizmet eden şahsiyetlerden birisi İsmail Gaspıralı olmuştur. Gaspıralı 1851 yılında Kırım'da, Bahçesaray şehri civarındaki Avcıköy'de doğmuştur.⁴⁴⁸ Babası Mustafa Ağa, Çarlık ordusunda asteğmen olarak çalışan bir askerdir.⁴⁴⁹ Ailesi Gaspıra köyünden olduğu için İsmail Bey'e Gaspıralı/Gasprinski lakabı verilmiştir.⁴⁵⁰

Bahçesaray'da Hacı İsmail isminde bir öğretmenden alfabeyi öğrenen Gaspıralı İsmail,⁴⁵¹ ilk önce Akmesic'teki Rus okuluna⁴⁵² girmiştir. Daha sonra Varonej şehrindeki askeri okula⁴⁵³ geçmiş; ardından da Moskova'daki askeri lisede tahsil hayatına devam etmiştir.⁴⁵⁴ Gaspıralı orada bulunduğu süre zarfında bir taraftan Rusların milliyetçi düşüncelerini okuma ve yakından tanıma fırsatı bulurken⁴⁵⁵ diğer taraftan da mensubu olduğu Türk milletine karşı samimi duygular beslemeye başlamıştır. Yeni oluşan bu milli hisler neticesinde Osmanlı Devleti'nin Girit'te yaptığı savaşa katılmak için okuduğu liseden kaçan Gaspıralı bu isteğine ulaşamamış ve oradan Paris'e gitmiştir.⁴⁵⁶

⁴⁴⁸ Cafer Seydahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey*, İst., 1934, s. 13; Ercüment Kuran, "Rusya Türklerinde "Usul-i Cedit" Hareketi", *Yeni Türkiye*, 3/15, Mayıs-Haziran, Ank., 1997, s.338.

⁴⁴⁹ Mirkasım Osmanov, "Türk-Tatar Maarifçilik Tarihinde İsmail Bey Gaspıralı: Bir Fikrin Yükselişi ve Düşüşü", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Haz: Hakan Kırımlı, Ank., 2004, s. 458.

⁴⁵⁰ Mehmet Saray, "Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Dünyasında Eğitim Reformu", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (Tebliğler III-23-28 Eylül)*, İst., 1985, s. 557.

⁴⁵¹ Fahri Temizyürek, "Usul-ü Cedit Hareketi ve Gaspıralı İsmail Bey", *Yeni Türkiye*, 3/15, Mayıs-Haziran, Ank., 1997, s. 341.

⁴⁵² Saray, "Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Dünyasında Eğitim Reformu", s. 557.

⁴⁵³ Temizyürek, "Usul-ü Cedit Hareketi ve Gaspıralı İsmail Bey", s. 341; Osmanov, a.g.m, s. 458.

⁴⁵⁴ Kuran, "Rusya Türklerinde "Usul-i Cedit" Hareketi", s. 338.

⁴⁵⁵ İsmail Gasprinski, "Alem-i İslamı Uyandıracak Çareler: Umumi Mû'temer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi", *Sırat-ı Müstakim*, S.42, 11 Haziran 1325/1909, s. 248; Gerhard von Mende, "İsmail Bey Gansprinskiy: Rusya Türklerinin Milli Faaliyetleri Hakkında", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Haz: Hakan Kırımlı, Ank., 2004, s. 17; Saray, "Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Dünyasında Eğitim Reformu", s.557-558; Kırımlı, a.g.e, s. 38; Osmanov, a.g.m, s. 458.

⁴⁵⁶ Hamdullah Subhi, "Ben Onu Gördüm", *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914, s. 400; Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 74-75; Akçuraoğlu, "Türklerin

Gaspıralı Paris’te kaldığı süre içerisinde Avrupa medeniyetinin üstün meziyetlerini görme fırsatı yakalamıştır. Gördüğü bu manzara karşısında kendi halkının içinde bulunduğu kötü durumu daha iyi anlayan Gaspıralı, burada iki yıl dil eğitimi aldıktan sonra Osmanlı zabiti olmak için İstanbul’a gelmiştir. Ancak İstanbul’da karşılaştığı bürokratik engellemeler nedeniyle bu isteğini elde edememiş ve 1875 yılında memleketi olan Kırım’a geri dönmüştür. Kanaatimizce Gaspıralının bu süreçte yaşadığı ve gördüğü izlenimler onun Kafkasya bölgesinde bulunan Türklerin millileşmesi için yaptığı yenileşme hareketinin temelini teşkil etmektedir.⁴⁵⁷

Kırım’da yaklaşık dört yıl herhangi bir işte çalışmayan Gaspıralı bu süreçte daha çok Müslüman Türk milletinin mevcut şartlarını takip etmekle meşgul olmuştur. Bu konuda o “...Rusya Müslümanlarının umur-ı içtimaiyeleri ile acizane uğraşıp geldiğimden ve Buhara’dan Cezayir’e kadar vaki olan seyahatlerimdeki müşahadelerim beni bir taraftan me’yûs, diğer cihetten ümitvar ediyordu. En iptida gözüme çarpan hal Müslümanların her iklimde ve her türlü usul-i idare tahtında bir derece geride ve aşağıda kaldıkları idi.”⁴⁵⁸ diyerek önemli bir tespitte bulunmuştur.

Gaspıralı bundan sonra “Rusya’da Müslümanlar” adlı ilk eserini ortaya koyarak hem yazarlığa adım atmış hem de Bahçesaray’daki bir medresede Rusça

---

⁴⁵⁷ Büyük Muallimi ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski”, s. 367; Temizyürek, “Usul-ü Cedit Hareketi ve Gaspıralı İsmail Bey”, s. 341; Osmanov, a.g.m, s. 458-459; Kırmımlı, a.g.e, s. 38. Bu süreçle ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Kaplan, “Gaspıralı İsmail’in Avrupa Medeniyeti, Sosyalizm ve İslamiyet Hakkındaki Eseri”, *Türk Kültürü*, S.180, 1977, s. 716-731; Saray, “Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Dünyasında Eğitim Reformu”, s. 559; Kırmımlı, a.g.e, s. 21-22; Mende, a.g.m, s. 17-18; Osmanov, a.g.m, s. 458-459.

⁴⁵⁸ İsmail Gasprinski, “Terakkiyât-ı İslamiye Kongresi”, *Sırat-ı Müstakim*, S.48, 23 Temmuz 1325/1909, s. 337; O dönem Rusya’da sakin Müslüman toplumunun mevcut durumu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Troyskili Ahmed Taceddîn, “Tashih-i Efkâr”, *Sırat-ı Müstakim*, S.66, 26 Teşrin-i Sani 1325/1909, s. 219-221; Kazanlı Ayaz, “Rusya Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakim*, S.56, 17 Eylül 1325/1909, s. 60-62.

dersi öğretmenliğine başlamıştır.⁴⁵⁹ Gaspıralı bu yıllardan itibaren, ilk eserinde de dediği gibi, Türk-Tatar milletinin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulması ve milli benliğini nasıl oluşturması gerektiği üzerinde yoğunlaşmıştır.⁴⁶⁰

Rusya’da bulunan Türkleri belirli bir amaç etrafında toplamak için mutlaka matbuattan yararlanılması gerektiği fikrine inanan Gaspıralı,⁴⁶¹ bu düşüncesini gerçekleştirmek için Rus hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuş ve bu uğraşları sonucunda Kırım’da yayınlanan ilk Tatarca gazete olan “Tercüman”ı çıkartmayı başarmıştır.⁴⁶² Rusya İmparatorluğu’ndaki Müslümanlarca neşredilen yayınlar arasındaki en uzun ömürlü ve en etkili gazete olan Tercüman,⁴⁶³ şimal Türkleri arasındaki “Bütün Türklük” düşüncesinin ilk defa ortaya çıkmasının da zeminini hazırlamıştır.⁴⁶⁴ Gaspıralı bu gazetesinde daha çok mahalli lehçelerin üzerinde herkesin anlayabileceği ortak bir dil kullanılması gerektiği üzerinde durmuştur.⁴⁶⁵

Gaspıralı, hem çıkarmış olduğu bu gazete aracılığıyla hem de kendisi gibi düşünen diğer Türk aydınlarla beraber ne milli, iktisadi, içtimai ve siyasi olaylardan, ne de eğitim ve öğretimden haberdar olan halkının gerçekleri görmesi için

⁴⁵⁹ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 77.

⁴⁶⁰ Akçuraoğlu, “Türklerin Büyük Muallimi ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski”, s. 368; Saray, “Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Dünyasında Eğitim Reformu”, s. 565; Ayrıca bkz. Kazanlı Ayaz, “Rusya Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakim*, S. 52, 20 Ağustos 1325/1909, s.415-416.

⁴⁶¹ Matbuatın bu bölgedeki ahali için önemi hakkında bkz. Troyskili Ahmed Taceddîn, “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti”, *Sırat-ı Müstakim*, S.61, 26 Teşrin-i Evvel 1325/1909, s. 142-143; Ayaz, “Rusya Müslümanları”, 17 Eylül 1325/1909, s. 61.

⁴⁶² Akçuraoğlu, “Türklerin Büyük Muallimi ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski”, s. 368; Gasprinski, “Alem-i İslamı Uyandıracak Çareler: Umumi Mü’temer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi”, s. 248.

⁴⁶³ Temizyürek, “Usul-ü Cedit Hareketi ve Gaspıralı İsmail Bey”, s. 341-342; Kırımlı, a.g.e, s. 40.

⁴⁶⁴ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, s. 77.

⁴⁶⁵ Akçuraoğlu, “Türklük”, s. 470; Osmanov, a.g.m, s. 461; Yusuf Akçura, Gaspıralı’nın bu amacına binaen onun Türklük düşüncesindeki yol haritasını “dilde, fikirde, işte birlik” şeklinde özetlemenin mümkün olduğunu söylemektedir. Bu bilgi için bkz. Akçuraoğlu Yusuf, “Muallime Dair”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914, s. 405.

uğraşmıştır.⁴⁶⁶ Onlar kendi toplumlarının kurtuluşunun yegane şartının her alanda bir yenilenmeden geçtiğini bildikleri için ona uygun bir yol haritası belirlemişlerdir. Dönemin Türk aydınlarının çoğunun hayatına bakıldığında ortaya konan bu amaç için yaşamları boyunca mücadele ettiklerini görmek mümkündür.⁴⁶⁷

Ondokuzuncu yüzyılda Kafkasya Bölgesindeki Türkler “Usul-i Kadim” ile “Usul-i Cedid”i tercih etme noktasında sıkışıp kalmış bir vaziyette iken başta İsmail Gaspıralı olmak üzere dönemin diğer Türk aydınları “Usul-i Kadim” yerine “Usul-i Cedid”i tercih ederek gelişme ve ilerleme yolunu seçmişlerdir.⁴⁶⁸ İsmail Gaspıralı bu ilerleme yolunda şimal Türklerinin ne kendi milliyetlerinden ne de kendi dinlerinden vazgeçmeden batılılaşmasına daha doğrusu batılılaşırken aynı zamanda milli kalması gerektiğine inanan bir aydındır.⁴⁶⁹

Gaspıralı, halkının kendi milli özelliklerinden uzaklaşmadan modern bir toplum haline gelebilmesi için işe eğitimden başlamıştır.⁴⁷⁰ Çünkü ona göre bir milletin aziz ya da zelil olması o milletin eğitime ve eğitimin diğer unsurlarına verdiği değere göre belirlenir. Toplum için askeri ordular ne kadar lüzumlu ise bir o kadar da eğitim ordusu oluşturmak ve oluşturulan bu orduyu devletin her tarafına yaymak gerekmektedir.⁴⁷¹ Bu nedenle Gaspıralı, Türk-Tatar kavimlerinin eğitim faaliyetlerinin neşet etmesi ve gelişmesi için üç ana fikir üzerinde durmuştur:

⁴⁶⁶ Gasprinski, “Terakkiyat-ı İslamiye Kongresi”, s. 337; Taceddîn, “Tashih-i Efkar”, s. 219-220.

⁴⁶⁷ Ağaoğlu Ahmed, “İsmail Bey Gasprinski”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914, s. 401-404; A. Y., “Türk Aleminde”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.17, 11 Temmuz 1912, s. 287-290; Akçuraoğlu, “Türklük”, s. 468-469; Osmanlı toprakları dışında yaşayan Türklerin milliyetçi düşüncenin oluşması için yaptığı bazı çalışmalardan örnekler için bkz. T. Y., “İmparatorluk Haricindeki Türklerde Türklük Hakimiyeti”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.28, 12 Aralık 1912, s. 77; T. Y., “Petesburg’da Rusça Türk-Müslüman Gazetesi”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.28, 12 Aralık 1912, s. 77-78.

⁴⁶⁸ Akçuraoğlu, “Muallime Dair”, s. 405.

⁴⁶⁹ Akçuraoğlu, a.g.m, s. 404; Akçuraoğlu, “Türklük”, s. 470.

⁴⁷⁰ Muhyiddin Bin Hacı Emin, “Kırım’da Münteşir “Tercüman” Ceridesi Sahibi İsmail Gasprinski Bey’e”, *Sırat-ı Müstakim*, S. 64, 11 Teşrin-i Sani 1325/1909, s. 175.

⁴⁷¹ İsmail Gasprinski, “Türk Yurducularına”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.7, 22 Şubat 1912, s. 109.

- ✓ Birincisi iptidai eğitimin yaygınlaştırılması,⁴⁷²
- ✓ İkincisi erkekler gibi kadınların ve kız çocuklarının da eğitim görmesinin desteklenmesi,
- ✓ Üçüncüsü memleketin her köşesinde, özellikle eğitime destek verecek, hayır cemiyetlerinin kurulması ve bu hayır cemiyetleri aracılığıyla zengin kimselerin eğitim işine dahil edilmesidir.⁴⁷³

Gaspıralı yukarıda sözünü ettiği hususları gerçekleştirmek ve Türk çocuklarının mekteplerde kısa sürede okuyup yazmalarını sağlamak için 1883 yılında yeni bir metod geliştirmiştir.⁴⁷⁴ “Usul-i Cedid” adı verilen bu yeni metodun halk tarafından tanınması için çıkardığı “Tercüman” gazetesinde 40-45 gün süre zarfında çocuklara okuma yazmanın öğretiliceğini ilan etmiş ve bu şekilde 1884 senesinde “Birinci Mekteb-i Cedidi”ni açmıştır.⁴⁷⁵

Açılan bu ilkokulların tahsil süresi üç yıldır. Bu okullarda çocuklara “Türkçe okuyup yazmak, kıraat-ı Kur’an, ilmihal, hüsnühat, sarf-ı Türkî, zihni hesap, a’mal-ı erbaa, tarih-i İslam ile coğrafyadan, tarihten ve hıfz-ı sıhhat” gibi derslerden kısa ve çok sade bilgiler verilmektedir.⁴⁷⁶

Açtığı bu okulda okunacak elifba için “Hoca-i Sıbyân” adında bir kitap hazırlayan Gaspıralı, kitabında gerek okuma-yazma için verdiği örneklerde ve

⁴⁷² Akçuraoğlu Yusuf, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, S.39, 11 Mayıs 1325/1909, s. 202.

⁴⁷³ Akçuraoğlu, “Türklerin Büyük Muallimi ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski”, s. 369.

⁴⁷⁴ Tevfik Nureddin, “Türk İbtidai Mektep Kitapları”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.22, 19 Eylül 1912, s. 362-364.

⁴⁷⁵ Gasprinski, “Alem-i İslamı Uyandıracak Çareler: Umumi Mü’temer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi”, s. 248; Gasprinski, “Türk Yurducularına”, 22 Şubat 1912, s. 111; Daha geniş bilgi için bkz. Kazanlı Ayaz, “Rusya Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakim*, S.55, 10 Eylül 1325/1909, s. 47-48.

⁴⁷⁶ Gasprinski, “Türk Yurducularına”, 22 Şubat 1912, s. 111.

gerekse kitabın sonuna koyduğu kıraat bölümlerinde daha çok Türk çocuklarının milli duygularına hitap edecek kelimeleri ve okuma parçalarını tercih etmiştir.⁴⁷⁷

Bu yeni okulları iki kısma ayıran Gaspıralı her bölümden farklı sonuçlar almayı amaçlamıştır:

- ✓ Sade bir ilkokul eğitimi: Bu okula devam eden öğrencilere okuma-yazma öğretilmesi; öğrencilere İslam dininin kendilerine mükellef kıldığı ufak bilgilerin verilmesi ve çocukların gündelik yaşamlarını sürdürmelerine yarayacak kadar hesap öğretilmesi,
- ✓ Mükemmel bir ilkokul eğitimi: Çocuklara önemli aydınların fikirlerini anlatarak onlarda ulvi duyguların oluşmasını sağlamak; öğrencilere ilmin genel prensipleriyle birlikte bazı iş ve sanat dallarını öğretmek.⁴⁷⁸

Gaspıralı ilkokullarla ilgili kendisine böyle bir hedef koymuştur; ancak yaşadığı bölgenin içinde bulunduğu durum düşünüldüğünde kısa bir sürede mükemmel bir ilkokul oluşturmak ve burada kaliteli bir eğitim yapmak mümkün değildir. Çünkü sade bir ilkokulda bir öğretmen ile eğitim verilirken, mükemmel bir ilkokulda ancak 3 ya da 4 öğretmenle çalışılmalıdır. Yine aynı şekilde sade bir ilkokulda senede 50-60 lira bütçe ile yönetilirken, mükemmel bir ilkokulun yıllık en az 400-600 liraya ihtiyacı vardır.⁴⁷⁹

Türklerin her zaman eğitime ve eğitim için yapılması gereken her türlü desteğe hazır olduklarını belirten Gaspıralı, Kafkasya bölgesinde eğitim çalışmalarını yaparken iki hususa dikkat etmiştir:

⁴⁷⁷ Nureddin, “Türk İbtidai Mektep Kitapları”, s. 362-364.

⁴⁷⁸ İsmail Bey Gasprinski, “Tedrisât-ı Umumiye Hakkında”, *Sırat-ı Müstakim*, S.49, 30 Temmuz 1325/1909, s. 361-362.

⁴⁷⁹ Gasprinski, “Türk Yurducularına”, 22 Şubat 1912, s. 110; Gasprinski, “Tedrisât-ı Umumiye Hakkında”, s. 362.

- ✓ Birincisi içerisinde yaşadığı bölgenin fiziki ve mali durumunu göz önüne almak,
- ✓ İkincisi ise devletin yardımına rağmen halkı bir kenara itmeyip aksine halkın eğitimcinin yanında olmasını sağlamaktır.⁴⁸⁰

Gaspıralı'nın açtığı bu yeni tarz okulların kısa sürede başarılı olması hem Rus hükümetinin⁴⁸¹ hem de medrese hocaları ile cami hocalarının kendisine karşı cephe almalarına neden olmuştur. Bu güçler Gaspıralı'yı engellemek için bütün güçleriyle sözlü ve fiili girişimlerde bulunmuştur;⁴⁸² ancak ahali çocuklarını bu okullara göndermeye devam etmiştir. Hatta Kafkasya'nın değişik bölgelerinden gelen mollalar Gaspıralı'nın yeni eğitim modelini öğrenip öğretmen sertifikası alarak kendi memleketlerinde benzer ilkokullar açmak istemiştir.⁴⁸³

Kendisine gelen bu teklifleri geri çevirmeyen Gaspıralı, yeni eğitim modelini öğrenmek isteyen mollalara iki ay ders verip onlara muallimlik yapacaklarına dair bir belge vermiştir. Bu belgeyi alan hocalar elde ettikleri bilgiler karşılığında iki insana daha öğrendiklerini öğretmeye ve kendi okulları dışında iki okulun daha ıslah edilmesine katkı vereceklerine dair söz vererek memleketlerine dönmüşlerdir.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ Gasprinski, "Türk Yurducularına", 22 Şubat 1912, s. 111; İsmail Gaspıralı, gelişmek ve medeni bir toplum olmak için mali açıdan yeterli bir durumda olmanın çok önemli olduğuna inanmaktadır. Nitekim Gaspıralı yapmak istediği eğitim faaliyetlerine, devletle birlikte, toplumun her kesiminin iştirak etmesini sağlayarak amaçladığı hedefe daha çabuk varmak için gayret etmiştir; Bu bilgi için bkz. Akçuraoğlu, "Türklerin Büyük Muallimi ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski", s. 369; Ayrıca bkz. Pirmilli Zafer Kasımî, "Rusya'daki İslamların Terakkiyat-ı Diniye ve Milliyeye Hizmetleri", *Sirat-ı Müstakim*, S.62, 29 Teşrin-i Evvel 1325/1909, s. 158.

⁴⁸¹ Gasprinski, "Türk Yurducularına", 22 Şubat 1912, s. 111; Rus Hükümeti Türklerin eğitim alanında yapmak istediği bu yenileşme çabalarına destek vermediği gibi bu girişimi engellemek için elinden gelen bütün gayreti göstermiştir. Bu bilgi için bkz. Troyskili Ahmed Taceddîn, "Rusya'da İslamiyet Alemi", *Sirat-ı Müstakim*, S.57, 24 Eylül 1325/1909, s. 78-80.

⁴⁸² Halim Sabit, "Altaylara Doğru", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.14, 30 Mayıs 1912, s. 238-240.

⁴⁸³ Gasprinski, "Türk Yurducularına", 22 Şubat 1912, s. 111.

⁴⁸⁴ İsmail Gasprinski, "Türk Yurducularına", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.8, 7 Mart 1912, s. 132.

Böylece Gaspıralı bu mollalar sayesinde gerçekleştirmek istediği hedefleri Kafkasya'nın her yerine daha kolay bir şekilde ulaştırma imkanı yakalamıştır.⁴⁸⁵

Gaspıralı, "Tercüman" gazetesinde verdiği ilana binaen gerek yeni açılan ilkokullarda ve gerekse kendisine bizzat başvuran kimseler üzerinde yaptığı denemelerde iki ay gibi kısa bir sürede insanlara okuma yazmayı öğretmiştir.⁴⁸⁶ Gaspıralı, alfabede bulunan bütün harflerin hepsini birden öğretmeye dayalı eski sistemin yerine "Usul-i Savtiye" (Fonetik Metod) metodunu uygulayarak tedrici bir yaklaşım benimsemiştir. Bu metotta harflerin belirli bir kısmının sesleri ile kelimenin başında, ortasında ve sonunda nasıl okunduğu öğretildikten sonra diğer harflerin işlenmesine geçilmektedir. Öğrenciler bu okuma süreci esnasında buna paralel olarak yazı yazmayı da öğrenmektedir.⁴⁸⁷

Ortaya koyduğu bu okuma-yazma seferberliğini sadece Kafkasya bölgesinde değil Orta Asya'da ve Hindistan'da da⁴⁸⁸ gerçekleştirmek için benzer çalışmalar yapan Gaspıralı, bunun için bölgeye ziyarette bulunmuş; yeni eğitim yaklaşımını anlatacağı alimlerle tanışarak onların bazılarına bu metodu öğretmiştir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ A. Y., "Türk Aleminde", s. 287-290.

⁴⁸⁶ Gasprinski, "Alem-i İslamı Uyandıracak Çareler: Umumi Mû'temer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi", s. 248; Gasprinski, "Türk Yurducularına", 22 Şubat 1912, s. 111.

⁴⁸⁷ Akçuraoğlu Yusuf, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair", *Sırat-ı Müstakim*, S.40, 28 Mayıs 1325/1909, s. 214-219; Gasprinski, "Tedrisât-ı Umumiye Hakkında", s. 363-364; Ayaz, "Rusya Müslümanları", 10 Eylül 1325/1909, s. 47-48.

⁴⁸⁸ Gaspıralı, Hindistan'a giderek yeni yazdığı elifba kitabını Urdu dilinde yayınlayıp, görüşüp tanıştığı bazı muallimlere 40-50 gün içerisinde bu yeni tarz eğitim usulünü öğretmiş ve bu muallimlerden öğrendikleri hususları gidebildikleri her yerde öğretmelerini ve yeni mektepler açmalarını istemiştir. Türk Yurdu dergisi Gaspıralı'nın ortaya koyduğu bu yeni İbtidai mekteplerin önemini Halim Sabit'in Kafkasya ve Orta Asya'ya yaptığı ziyaretleri ve burada bu okullara ait gördüğü izlenimleri "Altaylara Doğru" ismiyle yayınladığı makalelerle Türk okurlarına aktarmıştır. Yaptığı bu yolculukta en göze çarpan hususun birçok yerleşim yerinde Gaspıralı'nın gayretleri ile açılan yeni ibtidai mekteplerin bulunması olduğunu belirten Halim Sabit, bu yeni mekteplerin hem fiziki olarak hem ders programları açısından hem de ders veren öğretmenler bakımından klasik mekteplerden çok farklı olduğunu söylemektedir. Bu bilgiler için bkz. Seyyah, "Hind'den Dönerken", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.12, 2 Mayıs 1912, s.199-200; Halim Sabit, "Altaylara Doğru", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.16, 27 Haziran 1912, s.273; Sabit, "Altaylara Doğru", 30 Mayıs 1912, s. 238-240; Türk, a.g.m, s. 28-29.

⁴⁸⁹ Gasprinski, "Türk Yurducularına", 7 Mart 1912, s. 133.

Gaspıralının her bölgede yakaladığı bu başarı sayesinde halk başka okullardan çocuklarının eğitim masrafı için istenen 1-2 kuruşu fazla görmelerine karşılık; onun açtığı okullardan hem öğretmenler hem de diğer masraflar için istenen 10-12 kuruşu ise çok yüksek bir meblağ olarak kabul etmemiştir.⁴⁹⁰

Gaspıralı, yeni açılan ilkokullarda kullanılan “Usul-i Savtiye” metodunun Osmanlı topraklarında da takip edilmesini tavsiye etmektedir. Çünkü eğitim işini sadece devlete bırakıp, gereken ilgiyi göstermemek çok yanlış bir tutumdur. Devletin kendilerine gereken desteği vermediğini bahane ederek Türk halkının geleceği için çalışmamak, Türk dilinin öğretilmesine, Türk örf ve adetlerinin yeni nesillere aktarılmasına katkıda bulunmamak doğru bir davranış değildir.⁴⁹¹

Gaspıralı bu tavsiyesinden bir adım daha ileri giderek, “Rusya’da sakin Türkler, bu hususta semereli faaliyetler gösterdiler; eminim ki Osmanlı Türkleri daha ileri giderler. Bu kavî ümit ile şahsî ve içtimaî-beylik (Gouvernemental) ve resmi değil- bir faaliyete başlangıç olmak üzere büyük yurt ehline usul-i savtiye dersleri açmak istiyorum.” diyerek bu isteğini gerçekleştirmek için “merciinden lazım gelen müsaadeyi alarak İstanbul’da “usul-i savtiye ve tatbikatı dersleri” vereceğini; isteyen herkesin bu kursa katılabileceğini ve kursun açılacağı zamanın dönemin gazete ve dergilerde ilan edileceğini söylemiştir.⁴⁹²

Gaspıralı, bu amaçla İstanbul’da bulunduğu esnada, Satı Bey’in müdürlüğünü yaptığı İstanbul Darülmualimin okulunu ziyaret ederek buradaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin nasıl olduğunu yakından görme fırsatı elde etmiştir. Gaspıralı, bu

⁴⁹⁰ Gasprinski, “Türk Yurducularına”, 22 Şubat 1912, s. 111.

⁴⁹¹ Akçuraoğlu, “Türklük”, s. 470; İsmail Gasprinski, “Büyük Türk Mualliminin Büyük Türk Şairine Bir Mektubu”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914, s. 401.

⁴⁹² Gaspıralı özellikle Anadolu’da yaşayan halkın kendi çocuklarının 40-50 günlük süre zarfında okuma-yazmayı öğrendiğini gördüklerinde eğitime ve dolayısıyla okula olan bağlılıklarının ve desteklerinin artacağını vurgulamaktadır. Bu bilgi için bkz. Gasprinski, “Türk Yurducularına”, 7 Mart 1912, s. 133.

ziyaretle ilgili fazla detay vermemesine rağmen, söylediklerinden Satı'nın yaptığı çalışmaları beğendiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle o, hem Satı'ya destek vermek hem de Osmanlı toplumuna hitap etmek için “ Türkler büyüktür; yükselmek ve ilerlemek isterler; ancak “su görmeden papuç çıkarmayı” sevmezler. Buna göre çalışmanın tertibini kuralım. İbtidai tahsile ve elifbacılığa dair uzunca tecrübelerle ettiğim bilgimi, müteşebbis ve çalışkan Satı Bey şerefine arzedeceğim.” demektedir.⁴⁹³

Türk dünyasının bu en önemli aydını 1914 yılında vefat etmiştir. Gaspıralı'nın vefatı üzerine “Türk Yurdu”, “Türk Ocağı”, “Türk Bilgi Derneği” ve “İslam Mecmuası”nın yöneticileri tarafından İstanbul'daki Ayasofya Camisinde bir mevlid-i şerif okutulmuştur. Osmanlı topraklarında kurulan çok önemli derneklerle bazı mecmuaların Gaspıralı'nın şahsı için İstanbul'da mevlid okutması onun Türkçülük düşüncesinin gelişmesinde ne kadar önemli bir rol oynadığının göstergesidir.⁴⁹⁴

Dönemin önde gelen şairlerinden olan Mehmed Emin ve Celal Sahir, Gaspıralı için yazdıkları şiirlerinde onun gerek yaşadığı topraklarda ve gerekse Müslüman-Türklerin bulunduğu diğer yerlerde yaptığı faaliyetlerle Türk milletinin uyanışına, milli birlik ve beraberliği kazanmasına vesile olmasından bahsetmektedir.⁴⁹⁵

Kafkasya bölgesinden gelen Türkçü aydınlar, kendi topraklarında yaşadıkları milliyetçi tecrübelerini Osmanlı topraklarında yaşayan karındaşları için kullanmaya gayret etmişlerdir. Başta İsmail Gaspıralı, Ahmed Agayef, Yusuf Akçura, Ali Hüseyinzâde, Mehmed Emin gibi aydınlar Osmanlı'daki Türkçü düşünceye hizmet edecek olan Ziya Gökalp gibi şahsiyetlerle irtibat kurarak siyasi, sosyal, iktisadi, ve

---

⁴⁹³ Gasprinski, “Türk Yurducularına”, 22 Şubat 1912, s. 110.

⁴⁹⁴ T. Y., “İsmail Bey'e Türk Milletinin İhtiramı”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914, s. 406.

⁴⁹⁵ Mehmed Emin, “İsmail Gasprinski'ye”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914, s. 399; Celal Sahir, “İsmail Gasprinski'nin Ruhuna”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914, s. 399.

kültürel konularda olduğu kadar eğitim alanında da var olan düşüncelerini onlara aktarmışlardır.⁴⁹⁶

2-Ziya Gökalp

Ziya Gökalp, eğitimi "...bir cemiyette, yetişmiş neslin henüz yeni yetişmeye başlayan nesle fikirlerini ve hislerini vermesi"⁴⁹⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre bu alış veriş iki şekilde olmaktadır: "Birinci suret, yetişmiş neslin, kendisinin hiçbir haberi olmadan, samimi hayattaki konuşmaları, fiili ve hareketleriyle canlı misaller teşkil ederek yeni nesle tesirler icra etmesidir. İkinci suret, yetişmiş neslin veli, vasi, muallim, mürebbi namlarıyla resmi vaziyetler alarak usul ve irade tahtında yeni nesle birtakım muayyen fikirleri ve hisleri telkine çalışmasıdır..."⁴⁹⁸

Buradan anlaşıldığı üzere eğitim, yetişmiş neslin yetişmekte olan nesle fikir ve his aktarmasıdır; ancak bu tariftan fikir ve his aktarımının içeriğinin ne olması gerektiği sorusu ortaya çıkmaktadır. Gökalp bu içeriği ortaya koymak için işe eğitim ve öğretim kavramlarının mahiyetinin neler olduğu ya da olması gerektiğinden başlamıştır. Gökalp'e göre "terbiyenin gayesi milli fertler yetiştirmek"⁴⁹⁹ olmalıdır. O, bu zorunluluğu şu şekilde açıklamaktadır: "Bir kavmin vicdanında yaşayan "kıymet hükümlerinin" mecmuuna o kavmin harsı denilir. Terbiye, bu harsı, o kavmin fertlerinde "ruhi melekeler" haline getirmektir. Bir kavmin zihninde yaşayan şerhiyet (gerçeklik) hükümlerinin mecmuuna, o kavmin fenniyatı denilir. Talim, bu bilgileri o kavmin fertlerinde ruhi itiyatlar haline getirmektir."⁵⁰⁰

⁴⁹⁶ P. Risal, "Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 9", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.28, 12 Aralık 1912, s. 69-70; İsmail Gasıralı ve Ziya Gökalp arasındaki fikir benzerlikleri için bkz. Akçalı, a.g.m, s. 2-18.

⁴⁹⁷ Ziya Gökalp, "İçtimaiyat: Maarif ve Hars", *Yeni Mecmua*, S.52, 13 Temmuz 1918, s. 202.

⁴⁹⁸ Gökalp, a.g.m, s. 202-203.

⁴⁹⁹ Ziya Gökalp, "Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 3: Terbiyenin Gayesi Nedir? Fert mi, Yoksa Millet Mi?", *Muallim*, Y.1, C.1, S.3, 15 Eylül 1332/1916, s. 68.

⁵⁰⁰ Ziya Gökalp, "Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 1", *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332/1916, s. 3.

Gökalp, bu tarifiyle, bugün kullanıldığı şekliyle eğitim ve öğretim kavramlarını birbirinden ayırmaktadır. O eğitimi kültür, öğretimi de medeniyet kavramlarıyla ilişkilendirerek açıklamaya çalışmıştır. Çünkü kültür bir toplumda mevcut olan milli ve manevi değer yargılarını; medeniyet ise toplumdaki gerçeklik yargılarının tamamını kapsamaktadır. Bu haliyle değer yargıları her millette farklı olduğu halde, gerçeklik yargıları aynı özellikler taşımaktadır. Dolayısıyla her toplumda farklı olan değer yargıları milli bir özelliği ihtiva ederken ve onların toplamı olan kültürde milli iken; her millette aynı olan gerçeklik yargıları ve onların toplamı olan medeniyet ise lamilli bir hüviyet arz etmektedir. Başka bir deyişle kültürün çocukların zihnine ve ruhuna aktarılmasından ibaret olan eğitim milli; “teknolojik bilgilerin çocuklara öğretilmesi demek olan öğretim ise lamilli”dir.⁵⁰¹

Gökalp eğitim kavramının öğretim kavramını da içine alacak şekilde geniş bir tarzda ele alınmasına karşıdır.⁵⁰² Gökalp eğitimi ve öğretimi ayrı ayrı ele almıştır; ancak eğitimi hiçbir zaman faydacılık esasına indirgememiştir. Ona göre eğitimin amacı çocuklara doğruluk, dürüstlük, merhametlilik, vatan sevgisi gibi milli ve manevi duyguları kazandırmaktır. Öğretimin amacı ise çocukların yaşamlarına kaynaklık edecek ilk bilgileri ele almak ve onların ilerde seçecekleri alanlara dair yardımda bulunmaktır.⁵⁰³

Toplumlar içerisinde buldukları duruma göre eğitime ve eğitimin nasıl olması gerektiğine farklı bir bakış açısı getirmiştir. Nitekim millileşen daha doğrusu kendi milli devletini gerçekleştiren toplumların yaptıkları en öncelikli iş milli

---

⁵⁰¹ Gökalp, a.g.m, s. 3-4; Ayrıca bkz. Ziya Gökalp, “Milliyet ve Terbiye: Milli Terbiye 4”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.4, 15 Teşrin-i Evvel 1332/1916, s. 97.

⁵⁰² Ziya Gökalp, “Terbiye Münakaşaları: Milli Terbiye 6”, *Muallim*, Y.2, C.1, S.8, 1 Mart 1333/1917, s. 230.

⁵⁰³ Ziya Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 2”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.2, 15 Ağustos 1332/1916, s. 38.

kültürlerini aramak olmuştur. Ancak milli kültürü ve milli kültür öğelerini ararken belirli bir yol takip edilmesi gerekmektedir.⁵⁰⁴ Gökalp bu yolu üç şekilde ele almaktadır:

- ✓ Milli kültürü aramak ve ona ulaşmak isteyen toplumların kesinlikle kendi milletleri dışındaki medeniyetlerin ve bu medeniyetlerin ortaya koyduğu ürünlerin aşırı hayranı olmamaları lazımdır.⁵⁰⁵
- ✓ Ortak bir medeniyetin oluşmasına katkı sağlayan “Araplar, Türkler ve Acemler” gibi milletlerin birbirine benzeyen yönleri olabildiği gibi ayrı tarafları da vardır. Burada önemli olan benzer yönleri değil ayrı olan yönleri tespit etmektir ki bunlar o milletin milli kültürünün bir parçasıdır.⁵⁰⁶
- ✓ Toplumların bünyesinde yer alan farklı anlayışların içerisindeki ortak olan hususların tespit edilmesi gereklidir. Çünkü zahirde birbirine zıt olan bu yaklaşımların temel amacı kendi arzu ve düşüncelerinin daha çok kabul görmesi isteğidir. Bu amaca ulaşmak için kullanılan metodlar farklı olabildiği gibi bazı noktalarda benzer özellikler ortaya çıkmaktadır. Aslolan bu benzer tarafları ele alıp ortak bir hareket noktası çıkarmaya çalışmaktır.⁵⁰⁷

Gökalp’in burada vurguladığı milli kültürü aramak fikri Türkçülük akımının ortaya çıkmasının da en önemli nedenlerinden biridir. Gökalp’in milli kültürü aramaktan kastı ise kesinlikle o an itibariyle Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Türklerin ortaya koyduğu değerlerdir. Yoksa bazı Türkçülerin anladığı gibi

---

⁵⁰⁴ Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 1”, s. 4.

⁵⁰⁵ Gökalp, a.g.m, s. 6.

⁵⁰⁶ A.g.m, s. 5, 7.

⁵⁰⁷ A.g.m, s. 7-8.

Osmanlıyı bırakarak Türklerin önceki yaşam tarzlarını yeniden gündeme getirmeyi anlamamıştır. Gökalp'in deyiimiyle "...Türk lisanının, Türk ahlakının, Türk içtimai teşkilatının en yüksek derecesi Osmanlı Türkünde tecelli etmişken Osmanlı Türkünün bugünkü canlı harsını bırakarak birçok kısımları müstehâseleşmiş, yahut peszinde haline gelmiş olan eski Türk medeniyetine rücu etmek" yanlış bir anlayıştır; çünkü "medeniyet yok; hars var"dır.⁵⁰⁸

Medeniyet ve kültür arasındaki bu etkileşimin dikkat edilmesi gereken çok önemli bir yönü vardır. Türk medeniyetine yakın veyahut uzak olan her türlü uygarlığın Türk milletine olan etkilerinin zararlı ya da faydalı olup olmadığını tespit etmek için mutlaka bir kontrol süzgecinden geçirilmesi gerekmektedir. Avrupa medeniyetinin bilim ve teknolojidaki ilerlemesine kapılarak oradan gelen her türlü bilgiyi sorgulamadan almak çok yanlış bir o kadar da teklikli bir durumdur. Çünkü böylesi bir yaklaşım Türk kültürünün bozulmasına, kültürdeki bir bozulma ise otomatik olarak eğitimin yozlaşmasına neden olacaktır.⁵⁰⁹

Milli kültür ile eğitim arasındaki bağa çok önem veren Gökalp, bu ahengin bozulmasına kesinlikle karşıdır. Çünkü "Her milletin hususi harsı ancak kendisi için terbiyesi olabilir. Türk çocuğu Türk milletinin içinde yaşayacaksa, Türk milletinin harsına göre terbiye edilmelidir. Türk milleti yirminci asrın içinde yaşıyorsa, harsı da yirminci asra mensup bir hars demektir. O halde, Türk çocuğu bu harsa göre terbiye görürse muasır bir terbiye görmüş olur. Mevcut terbiyemizin fena neticeler vermesi terbiyemizin mevzuu milli hars olmasından değil, bilakis beynelmilel medeniyetler bulunmasındandır. Terbiyede yapılacak doğru bir inkılap harsı bırakıp medeniyete

---

⁵⁰⁸ A.g.m, s. 6.

⁵⁰⁹ Gökalp, "Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 2", s. 37.

doğru gitmek değil; medeniyeti bırakıp harsa doğru gitmek suretinde tecelli edebilir.”⁵¹⁰

Gökalp “medeniyeti bırakıp harsa doğru gitmeyi” açıklarken anane kavramı üzerinde durmaktadır. Çünkü ananeler insanları bir araya getiren, onların millet olmasını sağlayan en önemli etkenlerin başında yer almaktadır. “Din, sanat, ahlak, iktisat, hukuk ve dil” gibi farklı isimler altında bulunan bu ananeler aynı zamanda bir toplumun milli kültürünü oluşturan öğelerdir.⁵¹¹ Bu kültürel öğelerin insanlara ve o insanların ait olduğu toplumlara olan etkisinin tespit edilmesi çok önemlidir. Bu nedenle adı geçen kültürel öğelerin hangisinin bir toplumun gündelik yaşamına girip varlığını sürdürdüğünü, Gökalp’in deyiimiyle “müessesese” haline geldiğini; hangilerinin de mazide kaldığının belirlenmesi gerekmektedir. Böylece “bu milli müesseseler keşif ve tedvin edilince artık mekteplerdeki tedrisattan beynelmilel medeniyetler ihraç olunarak, yalnız milli hars tedris edilmeye başlar ki asıl milli terbiyenin hükümran olduğu zaman bu zamandır.”⁵¹²

Milli kültürün toplum tarafından kabulünde o milletin bünyesinde yer alan “dahiler” ile “kahramanların” önemli bir etkisi vardır. Çünkü bunlar “milletin güzideleri”dir ve milli terbiye ile oluşturulmak istenilen hedeflerin birçoğunu kendi şahsında temsil eden ve böylece topluma örnek olan kişilerdir. Ancak burada yapılması gereken öncelikli iş “dahiler” ile “kahramanların” ismi altında toplanan

---

⁵¹⁰ Gökalp, a.g.m, s. 37.

⁵¹¹ Gökalp’in burada bahsettiği anane kavramı, medeniyet kavramı ile ilişkilendirildiği “gayri faal ve cansız” olan bir içeriğe sahip değildir. Çünkü Gökalp’e göre medeniyet, kurum haline gelememiş ananelerden ibarettir. Kurum haline gelmiş ve toplum tarafından kabul gören ananeler ise milli kültürün dinamik bir öğesi olmuştur. Bu nedenle toplumbilimciler milleti millet yapan değer olarak medeniyeti değer, kültürü önemsemektedir. Bu bilgi için bkz. Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 3: Terbiyenin Gayesi Nedir? Fert mi, Yoksa Millet Mi?”, s. 65.

⁵¹² Gökalp’e göre uygulama imkanı kalmayan daha doğrusu kurumsallaşmamış olan ananeleri eğitim alanında kullanmak doğru bir yaklaşım değerildir; Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 1”, s. 4-5.

milli kültüre ait özelliklerin toplum tarafından doğru, tutarlı ve bilinçli bir şekilde algılanmasını sağlamaktır. Bu ise ancak Sosyoloji ilminin verileriyle gerçekleşecek bir durumdur.⁵¹³

Milli kültürün doğru bir şekilde anlaşılması için toplum içerisinde bulunan ve milleti oluşturan bireylerin nasıl bir özelliğe sahip olduğunun bilinmesini isteyen Gökalp, bu bağlamda insanları üç guruba ayırmaktadır.⁵¹⁴

- ✓ Birincisi “lamilli fertler”dir. Bunlar çocuklardır. Çünkü çocuklar dünyaya geldiklerinde içinde yaşadıkları toplumun milli kültürü ile alakalı doğuştan herhangi bir özelliğe sahip değildir.⁵¹⁵
- ✓ İkincisi “gayri milli fertler”dir. Bunlar belirli bir yaşa geldikten sonra mektep ya da medresede eğitime başlamış; ancak içinde yaşadığı toplumun kültürel değerlerinden bihaber şekilde eğitim almış ya da almakta olan fertlerdir. Çünkü bu fertler toplumun bünyesinde bulunan ve atıl durumda olan gelenekleri kendi duygu dünyasında kurumsallaştıramamıştır.⁵¹⁶
- ✓ Üçüncüsü ise “milli fertler”dir. Bunlar okudukları okullarda yaşadığı toplumun milli kültürü ile hemhal olan, onlarla yoğrulan bireylerdir. Gökalp özellikle bu üçüncü sınıf fertlerin yetişmesi için

---

⁵¹³ Gökalp bu hususu şu şekilde izah etmektedir: “...ancak içtimaiyatın ilmi usulüyle milli harsımızı keşfederek dinde, ahlakta, hukukta, lisanda, bediiyatta, iktisatta nasıl bir şahsiyete malik olduğumuzu anladıktan sonradır ki kati bir surette “milli terbiye” devrine girmek” mümkün olacaktır; Gökalp, a.g.m, s. 8-9; Ayrıca bkz. Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 3: Terbiyenin Gayesi Nedir? Fert mi, Yoksa Millet Mi?”, s. 69; Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 2”, s. 34-35.

⁵¹⁴ Gökalp, ““Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 3: Terbiyenin Gayesi Nedir? Fert mi, Yoksa Millet Mi?”, s. 65-66.

⁵¹⁵ Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 2”, s. 37.

⁵¹⁶ Gökalp, ““Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 3: Terbiyenin Gayesi Nedir? Fert mi, Yoksa Millet Mi?”, s. 65-66.

Osmanlı toplumunun o gün yaşadığı “milli buhranlardan” faydalanılması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre toplumlar devletinin, milletinin ve vatan toprağının yok edilmesi ile karşı karşıya kaldıklarında doğal olarak karşılık vermeye, varlığını yok etmeye çalışan güçlere karşı her türlü mücadeleye başlar. Bu durum ise milletin topyekün olarak yeni bir duygu, yeni bir düşünce ve yeni bir amaç etrafında toplanmasına katkı sağlar. Dolayısıyla Türk çocukları mekteplerde tam olarak bulamadıkları ya da bulamayacakları milli hisleri, milli düşünceleri bizzat yaşadıkları çevrelerinden alırlar.⁵¹⁷

Gökalp’in üçüncü tasnifinden anlaşıldığı üzere milli eğitimin amacı milli bireyler yetiştirmektir. Milli bireyler “dejenere” olan kişilerin aksine şahsiyet sahibi olmuş daha doğrusu kendi toplumu ile barışık, milli kültürünü yaşamında etkin bir hale getirmiş ve bu sayede millileşmiş olan bireylerdir. Bu noktada okullara düşen görev çocukların ve gençlerin “milli muhitleri” ile paralel bir eğitim tarzını hayata geçirmektir.⁵¹⁸

Gökalp, milli eğitimi açıklarken, onun çağdaş eğitim ile olan alakasından da bahsetmektedir. Ona göre “asri bir terbiye ancak asri bir devlette bulunabilir. Ve bu, ancak milli harsın şuurlu bir şekil almasıyla husule gelebilip hariçten alınamaz. Asri talime gelince, bu, büsbütün başka mahiyettedir. Asri talim, fenniyatın milli fertlere öğretilmesi demektir. Asri fenniyat ise daima milletin içinde bulunmaz, ekseriya hariçte bulunur ve hariçten alınır.”⁵¹⁹

---

⁵¹⁷ Gökalp, a.g.m, s. 66-67.

⁵¹⁸ A.g.m, s. 67-68.

⁵¹⁹ Gökalp, “Milliyet ve Terbiye: Milli Terbiye 4”, s. 99.

Gökalp'e göre Batı'nın bilim ve teknoloji alındaki yeniliklerinden örnekler almak asla milli kültür öğelerini de taklit etmemizi gerektirmez. Çünkü Türk milletinin kendine has olan ve onu diğer milletlerden ayıran milli ve manevi değerleri bulunmaktadır. Türkler okullarında çocuklarına bu milli ve manevi değerleri öğrettiklerinde aynı zamanda onlara çağdaş bir eğitim de vermiş olacaktır. Bu şekilde okullarında milli bir eğitim alan çocukların- gençlerin fen ve teknoloji alanında dünyadaki diğer medeniyetlerden geri kalması imkansızdır. Bu nedenle Gökalp, Türk toplumunun başka milletlerden eğitim ya da kültüre ait herhangi bir özellik almasına kesinlikle karşıdır.⁵²⁰

Türk insanının batılılaşmasını ancak bunu yaparken milli değerlerine de bağlı kalmasını isteyen Gökalp, bunun sadece eğitimle yapılacağını bildiği için dönemindeki mevcut okulları içerisinde buldukları özelliklere göre iki gruba ayırmaktadır. Birinci grupta "iptidai mektepler ile mesleki ve ihtisas mektepleri"; ikinci grupta ise "sultaniler" yer almaktadır. Gökalp birinci gruptaki okulların daha çok öğretim, ikinci gruptaki okulların ise daha çok eğitime ağırlık verdiğini söylemektedir.⁵²¹

Eğitim düşüncesini milli kültüre bağlayan Gökalp'in bu konuyla ilgili görüşlerinin özünü şu cümle en güzel şekilde ortaya koymaktadır: "milli terbiye ve asri talim: İşte tedris sahasında istihdaf edeceğimiz gaye..."⁵²²

---

⁵²⁰ Gökalp, a.g.m, s. 101.

⁵²¹ Gökalp böyle bir ayırımı yaparken bu okullardan mezun olacak öğrencilerin ileride ifa edeceği görevler açısından bir değerlendirme yapmaktadır. Ona göre sultanilerden mezun olan öğrenciler daha sonra devletin en önemli kademelerinde görev alacaklardır. Dolayısıyla bu kişilerin hem milli hem de ahlaki meziyetlerinin tam olması gerekmektedir. Bu ise ancak bu okullarda verilen ciddi bir eğitimle mümkündür. Bu bilgi için bkz. Gökalp, "Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 2", s. 38; Benzer bir tasnif için bkz. İsmail Hakkı, "Asrın Gayeleri-Milletin Gayeleri", *Muallim*, Y.1, C.1, S.2, 15 Eylül 1332/1916, s. 75-80.

⁵²² Gökalp, "Milliyet ve Terbiye: Milli Terbiye 4", s. 102; Benzer fikirler için bkz. İsmail Hakkı, "Asrımızın Terbiye Gayeleri", *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332/1916, s. 10-12.

3-Ahmed Ağaoğlu

Ahmed Ağaoğlu, milli eğitimi bir toplumun mutlu ve huzurlu bir şekilde yaşamasının en önemli etkenlerinden birisi olarak görmektedir. O, bu amacı kendisine hareket noktası olarak kabul etmeyen toplumları “böyle bir kavm sahrada yolunu kaybetmiş bir seyyaha benzer ki her gördüğü seraba doğru koşar” şeklinde ifade etmektedir.⁵²³

Milli eğitim konusunu ele alırken ilk önce “terbiye” ve “talim” kelimelerinden ne anladığını açıklayarak işe başlayan Ağaoğlu, talim ve terbiyeyi birbirinden ayırmaktadır. Terbiye “bizzat ve bin-nefs milli olmayı iktizâ eder”; talim ise “cihanî (kozmpolit) ve her nev’ olabilir”. Görüldüğü üzere Ağaoğlu, eğitimin mutlaka milli olmasını istemektedir. Çünkü çocuklara verilen eğitim milli bir içeriğe sahip olduğu zaman, bu içeriğin belirli metodlarla onlara aktarılması demek olan öğretim de bu amaca hizmet etmektedir. Ancak eğitim anlayışı milli olmaktan uzak ise öğretimden tek başına olumlu sonuçlar beklemek çok yanlıştır.⁵²⁴

Ağaoğlu Osmanlı eğitim sisteminin milli bir hüviyet kazanması için beş temel esas üzerinde durmaktadır. Bunlar “din, lisan, tarih, edabiyat-ı kavmiye, ananat-ı kavmiye”dir. Bu beş unsur amaçsız ve hedefsiz bir şekilde varlığını devam ettiren bir topluluğun millet olmasına katkı sağlayan en önemli kültürel öğelerdir. O, bu durumu “dini, lisan-ı edebiyesi, tarihi, edebiyatı ve ananatı olmayan bir kavm milliyet teşkil edemez; olsa olsa kabâil ve aşâir suretinde bir müddet yaşar ve sonra milliyetleri teşkil etmiş olan akvâm-ı medeniye ile karşı karşıya kaldığında ya belki

⁵²³ Ahmed Agayef, “Terbiye-i Milliye”, *İçtihad*, N.27, 15 Temmuz 1327/1911, s. 782.

⁵²⁴ Agayef, a.g.m, s. 782-783; Ağaoğlu’nun “terbiye” ve “talim” kavramları ile ilgili yaptığı ayırıma baktığımızda aynı konuda görüş ortaya koyan Ziya Gökalp ile paralel bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir. Karşılaştırma yapmak için bkz. Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 1”, s. 3; Gökalp, “Milliyet ve Terbiye: Milli Terbiye 4”, s. 97; Gökalp, “Terbiye Münakaşaları: Milli Terbiye 6”, s. 230; Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 2”, s. 38.

mahvolup gider veyahut akvâm-ı mezkûre içinde eriyip kaybolur. Demek ki terbiye-i milliyenin de esası yukarıda ta'dâd ettiğimiz erkân-ı hamse-i milliyetten ibarettir. (din, lisan, tarih, edebiyat ve ananat-ı kavmiye, terbiye-i milliyenin ruhu işte bunlardır.)” şeklinde özetlemektedir.⁵²⁵

Milli eğitimin temel dinamiklerinin Türk çocuklarına aktarılması için işe ilkokul ve ortaokullardan başlamak gerekmektedir. Çünkü bu dönemde çocuklar bütün fikirlere, bütün duygu ve düşüncelere tamamen açık bir konumdadır. Çocuklara bir konunun anlatılması ve o konunun onların fikirlerine ve ruhlarına yerleşmesi çok kolaydır. Dolayısıyla ilkokuldan itibaren milli değerleri özümseyecek tarzda bir eğitim almış öğrencilerin ortaöğretim ve yükseköğretimde benliğine yerleşen milli kültüre ait bu özelliklerden uzaklaşması mümkün değildir. Ancak bunun tam tersi bir durumda yani ilkokul ve ortaokulda milli bir eğitim görmeyen çocukların lise ve üniversitelerde bu duygularla tanışıp onları içselleştirmesi çok zordur. Bunun için Ağaoğlu, ilkokul ve ortaokulları eğitim, lise ve üniversiteleri ise daha çok öğretim yapılan birer eğitim kurumu olarak görmektedir.⁵²⁶

Ağaoğlu'nun burada yaptığı tespit dönemin okullarındaki mevcut hallerden ziyade olması gereken daha doğrusu gerçekleşmesi istenilen bir durumdur. Çünkü onun deyimiyle “...gerek mekâtib-i rüşdiyede gerek sırf mekâtib-i iptidaiye’de verilen terbiye yukarıda zikrettiğimiz erkân-ı hamse-i milliyetten mücerrettir.” Bu

---

⁵²⁵ Agayef, “Terbiye-i Milliye”, s. 783; Ağaoğlu milletin ve milliyetin oluşmasına katkı sağlayan öğeleri (milli kültür öğeleri) “din, lisan, tarih, edebiyat-ı kavmiye, ananat-ı kavmiye” olarak belirlerken, aynı konuda fikir ileri süren Ziya Gökalp ise milli kültür unsurlarını “din, sanat, ahlak, iktisat, hukuk ve dil” olarak tespit etmektedir. Karşılaştırma yapmak için bkz. Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 1”, s. 4-5.

⁵²⁶ Ziya Gökalp, bu konuda kısmen Ağaoğlu'ndan ayrılmaktadır. Gökalp eğitim ve öğretim kavramına yüklediği anlama binaen ilkokullar ile meslek edindiren liseleri daha çok öğretim yapılan, sultanileri ise eğitim veren bir eğitim kurumu olarak görmesine rağmen; Ağaoğlu Gökalp'in aksine ilkokulları eğitim, liseleri ise öğretim yapılan bir eğitim kurumu olarak kabul etmektedir. Bu karşılaştırma için bkz. Agayef, “Terbiye-i Milliye”, s. 783; Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 2”, s. 38.

yüzden çocuklara milli bir eğitim verilmesi için milliyeti oluşturan bu beş temel esasın özellikle ilkokul ve ortaokullardaki uygulamalarına bakmak gerekmektedir.

Bu unsurlardan ilki dindir. Ağaoğlu, din ve dinin bünyesinde barındırdığı konular ele alınırken mutlaka anlaşılır olmasından yanadır. Çünkü çocukların kavrayamadığı, kafalarında canlandıramadığı bilgilerin onlara verilmesinin bir faydası yoktur. Çocukların hem fiziki hem de ruhi özellikleri dikkate alınmadan yapılan bir din eğitiminden fazla bir kazanç beklenmemelidir. Küçük yaşlardaki çocuklara dine ait konuların aktarılmasında soyut kavramlar yerine daha çok somut olanları tercih edilmelidir. Bunun için ilkokulda verilen din eğitimi sade, doğru, tutarlı ve tedrici olmalıdır.⁵²⁷

İkincisi dildir. İkokuldan itibaren tatbik edilen dil eğitiminin çocukların hem sözlü hem de yazılı ifade becerilerini geliştirmesi lazımdır. Ancak Ağaoğlu'na göre ilkokullardaki dil eğitiminin din eğitiminden çok farkı yoktur. Din eğitimindeki anlamama sorunu dil eğitiminde de aynen devam etmektedir. Çünkü çocuklara kendi dillerine ait kuralları öğretmek yerine onların anlamadığı uzun metinler ezberletilerek tekrar ettirilmektedir.⁵²⁸ Dil eğitiminde böyle bir yanlış yapıldığı takdirde Ağaoğlu'nun tabiriyle diğer alanlarda da olumsuz neticeler ortaya çıkmaktadır: "lisanın bu surette tedrisi bütün başka ulûmun da talim ve tedrisine oldukça fena bir tesir ediyor, çocuklar okuduklarını anlamadıklarından tahammül ettikleri zahmetten istifade edemiyorlar."⁵²⁹

Üçüncüsü tarihtir. Türk çocuklarının kendi milletine yabancılaşmaması için ilkokuldan itibaren onların milli ve manevi hislerini arttıracak tarih derslerine yer verilmelidir. Ancak verilecek olan bu derslerde konular sadece Osmanlı Tarihi ve

⁵²⁷ Ahmed Agayef, "Terbiye-i Milliye", s. 783-784.

⁵²⁸ Agayef, a.g.m, s. 784.

⁵²⁹ A.g.m, s. 784-785.

Osmanlı padişahlarının hayatları ile sınırlı olmamalıdır. Çünkü Türk tarihinin yalnızca Osmanlı tarihinden ibaretmiş gibi algılanması hem eksik bir o kadar da hatalı bir yaklaşımdır. Bu durumun farkında olan Ağaoğlu, tarih derslerinde Türk çocuklarına kendi atalarının yaptığı büyük faaliyetlerden, kahramanlıklarla dolu geçmişinden ve bu toplumun var olmak adına yaptığı mücadelelerden bahsedilmesinin daha doğru olacağını söylemektedir. Nitekim Avrupa’da daha ilkokul yaşındaki çocuklar kendi milletinin geçmişine ait büyük tarihi olayları ve bu olayların gerçekleşmesini sağlayan kahramanların birçoğunu tanırken; Türk çocuklarında ise benzer milli fikirler ve hisler yeteri kadar oluşmamıştır.

Dördüncüsü edebiyattır. Ağaoğlu’nun edebiyattan kastı Türk çocuklarına bazı kural ve kaidelerin anlatılması değildir. Aksine doğusundan batısına, güneyinden kuzeyine Türk toplumunun her türlü özelliğinin değişik şekillerde kaleme alınması ve insanlara aktarılmasıdır. Bu önemli bir faaliyettir; çünkü geçmişten günümüze kadar toplumun bünyesinde oluşmuş ve gelişmiş milli değerlerin çocuklara ulaştırılmasının en kolay yollarından birisi de bu edebi ürünlerdir. Dolayısıyla Türk çocuklarının milli duygularına hitap etmek için dönemin Türk şair ve ediplerinin kısa hayat hikayeleri ile ortaya koyduğu eserlerden bazılarının mutlaka ilkokuldan itibaren eğitim konusu yapılması gerekmektedir.⁵³⁰

Beşincisi ananelerdir. Bunlar Türk toplumunun bağrında yetişmiş ve şekillenmiş olup bütün Türklere mal olan ortak değerlerdir. Bu değerler küçük yaşlardan itibaren çocuklara anlatılmalı, onların bu değerleri kazanmaları için gereken her şey yapılmalıdır.⁵³¹ Çünkü Türklerin atalarının ortaya koyduğu ninnilerde, hikayelerde, masallarda, giyimde ve kuşamda vb hepsinde yaşanmış ve

---

⁵³⁰ A.g.m, s. 785.

⁵³¹ A.g.m, s. 785-786.

tecrübe edilmiş bir hayat hikayesi yer almaktadır. Bunların gelecek nesillere aktarılması çok önemlidir. Ağaoğlu'na göre bunlar bizi biz yapan değerlerdir. Dolayısıyla çocukların eğitime ilk adımlarını attıkları ilkokullarda bu ortak kültürel mirasın mutlaka onlara kazandırılması gerekmektedir.⁵³²

---

⁵³²

A.g.m, s. 786.

III-TÜRKÇÜLERİN EĞİTİM-ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİ

Araştırmamızın sınırları çerçevesinde incelediğimiz eserler Türkçülerin eğitim-öğretim alanında önemli görüşleri sürdürdüklerini göstermektedir. Bununla birlikte, eğitim-öğretim bütünlüğünü düşündüğümüzde, eğitim yerleri, eğitim kademeleri ve eğitim-öğretim süreçlerinin tamamını kapsayan sistemli bir fikirler bütününden söz edemeyiz. Bu kısımda Türkçülerin görüşleri sürdürdükleri aile, anaokul, ilkokul, kızlar, beden, sanat ve özel eğitim, öğretmenler ve öğrenciler, eğitimde kullanılan metodlar ile ders araç-gereçleri, darüleytamlar ve yabancı okullar konuları üzerinde durulmuştur. Özellikle orta ve yüksek öğretim kademeleri ile ilgili kayda değer tespitlerde bulunulamamıştır.

1-Aile Eğitimi

Aile toplumun en küçük yapısıdır, temelidir. Ailesiz bir toplum düşünmek mümkün değildir. Daha doğrusu herhangi bir topluluktan bahsetmek için mutlaka aileden söz edilmelidir.⁵³³ Aileler anne, baba ve çocuklardan oluşmaktadır. Aile ortamı çocukların bütün ihtiyaçlarının karşılandığı ve her türlü sorunları ile ilgilenildiği bir yerdir. Çocuklar okul dönemine kadar bütün zamanlarını anne ve babaları ile geçirmektedir. Dolayısıyla onlar, bu süreçte, kazandıkları bilgilerin birçoğunu ebeveynlerinden görerek, duyarak ve hissederek öğrenmektedir.⁵³⁴

Bu dönemin önemine binaen eğitim aile hayatında başlamalıdır. Aileler her konuda çocuklarına örnek olmalı ve toplumun istediği şekilde bir çocuk yetiştirmek için ellerinden gelen çabayı göstermelidir. Bu konuda anne ve babaların yapacağı ilk

⁵³³ Geniş bilgi için bkz. Asım, “Kadın ve Cemiyet Hayatı”, s. 176.

⁵³⁴ Nafi Atuf, “Terbiyede Kadın”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.10, 1 Mayıs 1333/1917, s. 290; Mülazım Sadrı, “Beden Terbiyesi”, *Genç Kalemler*, C.3, S.19, 11 Nisan 1328/1912, s. 173; Geniş bilgi için bkz. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 89-93.

iş çocukların bedeni ve ruhi özelliklerinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır.⁵³⁵ Çünkü çocuk dünyaya geldiği ilk andan itibaren temiz bir ortamda büyümeye, yeteri kadar beslenmeye ve ilgiye ihtiyaç duymaktadır. Tabii burada yükün çoğu anneye düşmektedir; ancak babalar, bu konuda, annelere gereken yardımı yapmalıdır.⁵³⁶ Türkçülere göre batı toplumlarında doğumdan ölüme kadar sağlıklı bireylerin, Osmanlı ahalisine göre, daha fazla olması onların bu gerçeği görerek hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır.⁵³⁷

Öğretmenlerin eğitimdeki ilk hedefi çocukların olayları düşünen, karşılaştırma yapan, neticesinde bir sonuca varan ve vardığı sonucu hayatında tatbik etmekten çekinmeyen bireyler olarak yetiştirmek olmalıdır.⁵³⁸ Böyle bir eğitimin istenen sonuca ulaşması için mutlaka bunun ailede, aile içerisinde başlaması gerekmektedir. Çünkü mektepten aldığı olumlu davranışları aile içerisinde kaybeden veyahut ailede aldığı olumlu davranışları okulda kaybeden bir çocuğun içerisine düşeceği durum çok açıktır. O halde ailede verilen eğitim ile okulda verilen eğitim arasında mutlaka bir paralellik bulunmalıdır.⁵³⁹

Aile ile okul arasındaki bu paralelliğin sağlanması için öncelikle anne ve babaların bu konuda yeterli ve bilinçli olması gerekmektedir.⁵⁴⁰ Bunun için “aile hayatı, ahlak ve intizam-ı umumiye binasının yaslandığı temel taşıdır” düsturundan hareketle sağlam ve tutarlı bir ailenin oluşturulması için çaba sarfedilmelidir. Bu nedenle erkek ve kadının kendi haklarının farkında olmaları; bir evlilikten ne

---

⁵³⁵ Bu süreçle ilgili bilgiler için bkz. Edhem Nejad, “Çocuğun Terbiyesinde Valide”, *Sırat-ı Müstakim*, S.157, 25 Ağustos 1327/1911, s. 13.

⁵³⁶ Nejad, “Manastır’dan: Manastır’da Hayat-ı Aile”, 7 Mart 1912, s. 137; Atuf, “Terbiyede Kadın”, s. 291.

⁵³⁷ Sadrî, a.g.m, s. 173.

⁵³⁸ Doktor Akıl Muhtar, “Doğru Düşünmek Niçin Gayet Güçtür”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.20, 22 Ağustos 1912, s. 330.

⁵³⁹ Nejad, “Manastır’dan: Manastır’da Hayat-ı Aile”, 22 Mart 1912, s. 151; Atuf, “Terbiyede Kadın”, s. 290.

⁵⁴⁰ Agayef, “Türk Alemleri 8”, s. 298.

beklediklerini bilmeleri ve kendi anlayışlarına uygun bir insanla hayatlarını birleştirmeleri çok önemlidir. Böyle bir yaklaşımdan sonra oluşmuş bir ailede doğan çocuğun hem sıhhi, hem bedeni, hem ahlaki, hem de terbiyevi özelliklerinin istenilen bir şekilde ortaya çıkması çok kolaydır.⁵⁴¹ Türkçüler mevcut dönem itibariyle Türk aile yapısına bakıldığında, anne ve babaların burada bahsedilen özelliklere tam manası ile sahip olmadıkları kanaatindedir.⁵⁴²

Türkçülere göre bu durumun başlıca iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi kızların okutulmaması;⁵⁴³ ikincisi de özellikle İkinci Meşrutiyet'in sonlarına doğru Osmanlı Türk ailesinde görülen Batı hayranlığıdır. Kendi toplumunun milli ve manevi değerlerinden uzaklaşan ve aynı zamanda ortaya çıkan bu boşluğu Batı tarzı bir yaklaşımla doldurmaya çalışan anne ve babaların bu tutumları çok yanlıştır.⁵⁴⁴ Çünkü Türk aile hayatı sadece zevkten, eğlenceden ve sefadan değil aksine ahlaktan ve edepten meydana gelmektedir. Bu unutulmamalıdır; çünkü Batı'dan alınan değerlerin genelde Türk toplumuna özelde ise Türk ailesine katacağı bir şey yoktur.⁵⁴⁵

O halde Türk anne ve babalarına düşen başlıca görev Osmanlı-Türk toplumunun kültürel özelliklerini çocuklarının fikirlerine ve ruhlarına yerleştirmektir. Çünkü insanların benliğine ve vicdanına yerleşmeyen duyguların onlarda kalıcı

---

⁵⁴¹ Abdürreşid, a.g.m, s. 1057.

⁵⁴² Nejad, "Çocuğun Terbiyesinde Valide", s. 13-15; Akçuraoğlu, "Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine 1", s. 303.

⁵⁴³ Türkçülerin İzmir'e yaptığı bir seyahat esnasında ziyaret ettikleri "Ravza-i İrfan" adlı okulun kurucusu olan Zişan Hanım'ın "Ah! Bilinmiyor, hissedilmiyor ki çektiğimiz felaketlerin en aşikar, en kati sebebi biz kadınların, bir milleti doğuran, büyüten, terbiye eden biz validelerin cahil kalmasıdır" sözü aile bireylerinin eğitilmesinin ciddiyetini tespit etmesi açısından çok önemlidir. Bu bilgi için bkz. Nami, "İzmir Seyahati 2", s. 42.

⁵⁴⁴ Fakih, "Milli Hutbeler: Türk Çocukluğunun Dertleri", s. 328-330.

⁵⁴⁵ Asım, "Kadın ve Cemiyet Hayatı", s. 176; İslam Mecmuasında, dönemin yazarlarının ramazan ayı ile ilgili yazdığı hatıralara baktığımızda ailenin bir çocuğun ahlaki dünyasında bıraktığı iz ne kadar önemli olduğunu görmek mümkündür. Bu bilgi için bkz. Halid Fahrî, "Ramazan Hakkında Ediblerimizin Tahassüslerinden", *İslam*, Y.4, S. 54, 14 Temmuz 1333/1917, s. 1070-1071; M. Zekeriyâ, "Dini Terbiye ve Dini Tahsil", *Muallim*, Y.2, C.2, S.16, 15 Teşrin-i Evvel 1333/1917, s. 557; Tevfik, "Yeni Hayat", s. 180-182.

olması çok zordur.⁵⁴⁶ Bu nedenle Türkçüler hayata hazırlanmanın ilk basamağı olan aile yuvasında verilen eğitimin mutlaka milli bir içeriğe sahip olmasını istemektedir.⁵⁴⁷

2-Anaokullarında Eğitim

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin eğitimle ilgili tartışılan bir diğer önemli meselesi anaokullarıdır. Bu okullarla ilgili İlköğretim Geçici Kanunu'nun 4. maddesinde “Anaokulları ve sıbyan sınıfları çocukların yaşlarıyla uygun olarak yararlı oyunlar ve gezintiler, el işleri ve ilahiler, vatani şiirler, ders eşyasına ait konuşmalar ve sohbetler ile ruhsal gelişmeleri ve bedenlerine yarayan uygun kuruluşlardır. Anaokulları dört yaşından yedi yaşına kadar olan çocuklara ait olarak kurulur. Bunların kuruluş düzenleri ile ilgili tüzükler ve yönetmelikler “Meclis-i Kebir-i Maarif” de görüşülerek çıkartılacaktır.” denilmektedir.⁵⁴⁸

Bu kanundan anlaşıldığı üzere dört yaşına girmiş çocukların anaokullarına alınacağı ve burada eğitim göreceği söylenmektedir. Bu durum ana sınıfı olan okullar içindir; ancak dönemin mevcut şartları düşünüldüğünde her okulda ana sınıflarının olmadığı görülmektedir. Bu nedenle aynı kanunun 5. maddesinde “...ana mektebi bulunmayan yerlerde beş ve altı yaşındaki çocuklar için ilkokullar içinde sıbyan sınıfları açılacaktır.” şeklinde bir izahat yapılmıştır.⁵⁴⁹ Bu maddede her ne kadar

---

⁵⁴⁶ Edhem Nejad, “Terbiye-i Fikriye”, *Sırat-ı Müstakim*, S.126, 20 Kanun-i Sani 1326/1910, s. 359-360.

⁵⁴⁷ Türkçülere göre özellikle Japonlar ve bazı Avrupalı devletler bu gerçekten hareketle aileden başlayarak, diğer eğitim dönemleri de dahil olmak üzere, bir bütünlük içerisinde çocuklarına milli bir eğitim vermişlerdir. Bu bilgi için bkz. Nafi Atuf, “Japonya’da Mektepler”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.18, 15 Kanun-i Sani 1334/1918, s. 633-635; Tefik, “Yeni Hayat”, s. 180-182.

⁵⁴⁸ Nafi Atuf, “Maarifimiz Hakkında 3”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.115, 17 Ağustos 1916, s. 160-161; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.4, s. 1272.

⁵⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. Unat, *Maarif Düsturu*, s. 8-31; Atuf, “Maarifimiz Hakkında 3”, s. 161.

anaokulu olmayan yerlerde sıbyan sınıfları açılmalı denilse de bu düşünce teoriden öteye geçememiştir.⁵⁵⁰

1913 yılında alınan bu kararlar birlikte ilk resmi anaokulları oluşturulmuştur;⁵⁵¹ ancak bu okulların sayıca çoğalmasında daha çok 2 Mart 1331 (1915) tarihinde yayımlanan “Ana Mektepleri Nizamnamesi”nden sonra gerçekleşmiştir.⁵⁵² Bu süreçte anaokullarının sayısı artmıştır; ancak nitelik açısından gerekli atılım tam olarak sağlanamamıştır. Türkçüler bu okulların içinde bulunduğu durumu şu şekilde vurgulamaktadır: “...ana mektebi her şeyden evvel ana kucağıdır, çocuk orada anasının lisanını, anasının şefkatini, anasının ihtimamını duymalıdır. Ana mekteplerini 4-7 yaşındaki yaramazları, söz dinlemezleri bir araya toplayarak analarını evde rahat bırakacak müesseseler telakki eden bazı yerler bu mektepleri ve bu çocukları yetmişlik ihtiyar kadınların ve hatta erkeklerin ellerine verdiler. Bir kısım yerde de çocuklar lisanı ve duygusu itibarıyla kendisinden büsbütün ayrılan kadınlara teslim edildiler...”⁵⁵³

Bir taraftan anaokullarının mevcut durumunu tespit eden Türkçüler diğer taraftan bu tespitin olumsuz yönlerini ortadan kaldırmak için uğraşmışlardır. Bunun için onların ortaya attıkları ilk öneri anaokullarına mutlaka “hıfzıssıhha” derslerinin konulmasıdır. Çünkü 4-7 yaşındaki çocuklar yakın bir ilgiye ve yakın bir takibe ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle anaokullarındaki öğrencilerin hem bedeni hem de ruhi dünyalarının eksi ve artı yönlerini kontrol edecek, diğerlerinden ayrı, öğretmenler bulunmalıdır. Bu işi tek başına yapacak öğretmenler bulunamadığı

⁵⁵⁰ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.4, s. 1272.

⁵⁵¹ Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 193-194.

⁵⁵² Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)*, s. 231; Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Yahya Akyüz, “Anaokullarının Türkiye’de Kuruluş ve Gelişim Tarihçesi”, *Millî Eğitim*, S.132, Ekim-Kasım-Aralık 1996, s. 7-13.

⁵⁵³ Atuf, “Maarifimiz Hakkında 3”, s. 161; Anaokullarında ders veren azınlık öğretmenleriyle ilgili bilgi için bkz. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)*, s. 231.

takdirde anaokullarında ders veren diğer bütün öğretmenler de bu konuda bilgilendirilmelidir.⁵⁵⁴

Bu süreç önemlidir; çünkü dört yaşında anaokuluna başlayan bir öğrenci yedi yaşında buradan çıkmakta oradan ara vermeden ilkokula başlamaktadır. Dolayısıyla dört yaşından yedi yaşına kadar geçen uzun zaman diliminde anaokullarında okuyan öğrencilerin her türlü maddi ve manevi ihtiyaçlarının giderilmesi gerekmektedir.⁵⁵⁵

Bu açıdan Türkçüler, İkinci Meşrutiyet Dönemi itibariyle, bir anaokulunda bulunması gereken temel etkinlikleri şu şekilde sıralamaktadır:

- ✓ Harfleri ve rakamları tanıma,
- ✓ Resim⁵⁵⁶ ve el işleri,
- ✓ Spor,
- ✓ Eğlence (türkü, fıkra, masal, hikaye),
- ✓ Milli ve manevi duyguları oluşturacak oyunlar.⁵⁵⁷

Türkçülerin istediği bu etkinliklere bakıldığında hem çocukların özgür bir ortamda kendilerini gerçekleştirmelerine hem de onların okulu sevmelerine katkı sağladığını görmek mümkündür. Bu noktada anaokullarında çalışan öğretmenlere de büyük görevler düşmektedir. Öğretmenler çocukları anaları gibi bağırmasına basmalı ve onlara karşı ellerinden gelen bütün sevgi ve şefkati göstermelidir. Çünkü bu

---

⁵⁵⁴ Doktor Sâmî, “Mekâtibde Hıfzıssıhha Dersleri”, *Muallim*, Y.3, S.25, 15 Eylül 1334/1918, s. 849. Öğretmenlerin bu konudaki durumları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Giridli Şerif, “Hıfzıssıhha-i Muallimîn 1”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332/1916, s. 25-28; Giridli Şerif, “Hıfzıssıhha-i Muallimîn 2”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.2, 15 Ağustos 1332/1916, s. 53-55.

⁵⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Nafi Atuf, “Şakirtlerimizin Nümâ-yı Bedeniyesi”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.11, 1 Haziran 1333/1917, s. 348-352; Doktor Reşid Galib, “Mekteplerde Teftiş-i Sıhhi”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.13, 1 Ağustos 1333/1917, s. 389-396.

⁵⁵⁶ Türkçülere göre resim küçük yaşlardaki çocukların el becerilerin oluşmasına; nesnelerin ve olayların farkında olmalarına; hayal dünyalarının gelişmesine; şekillerin ve renklerin tanınmasına ve çok yönlü bir düşünmeye katkı sağlayan çok önemli bir etkinliktir. Bu bilgi için bkz. İbrahim Alaaddin, “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 7”, *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S. 158, 15 Haziran 1918, s. 197.

⁵⁵⁷ Atuf, “Maarifimiz Hakkında 3”, s. 161.

dönemde çocukların eğitiminde yapılan bir hata onların geriye kalan bütün yaşamlarını değiştirecek kadar büyük bir etkiye sahiptir.⁵⁵⁸

3-İlkokullarda Eğitim

Çocuklar yedi yaşından itibaren ilkokula başlarlar.⁵⁵⁹ İlkokul, çocukların anaokullarından sonra gittikleri ve oradan öğrendikleri ilk bilgilerinin üzerine yenilerinin konulmaya başlandığı bir diğer eğitim sürecidir.⁵⁶⁰ Bu dönemde çocuklara verilecek olan eğitim çok önemlidir. Çünkü "...tahsil-i ibtidâi, bir ta'lim meselesi olmakdan ziyade bir terbiye meselesidir. Çocuklarda terbiye gaye, ta'lim vasıtasıdır. Çocuğun vücudundan başlayarak zekasını, hafızasını, dikkatini, muhakemesini, hayalini, hasılı bütün kavva-yı zihniye ve bütün havas-ı insaniyesini salim bir terbiyeye tabi' tutmak meselesidir..."⁵⁶¹

İlkokuldaki öğrenciler için hazırlanan ders programlarının ilk amacı onların bütün yönleriyle topluma faydalı birer insan olarak yetiştirilmeleri olmalıdır. Bu programlar çocukların sadece bir yönünü değil diğer bütün özelliklerinin gelişmesi için onlara fırsat sunmalıdır.⁵⁶² Daha açık bir ifadeyle çocukların dinini, vatanını,

⁵⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. Atuf, a.g.m, s. 161-162.

⁵⁵⁹ Bu tespit için bkz. Atuf, "Şakirtlerimizin Nümâ-yı Bedeniyesi", s. 348.

⁵⁶⁰ Bu süreçle ilgili olarak bkz. Gansprinski, "Türk Yurducularına", 22 Şubat 1912, s. 110; Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte eğitim öğretime devam eden ilkokullarda eğitim süresi üç yıl olup bu okullarda gösterilen derslerse şunlardır: "Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i Hâl, Kıraat, İmlâ, Muhtasar Sarf ve Nahy, Hesap, Tarih, Coğrafya, Malûmat-ı Diniye ve Ahlâkiye, Malûmat-ı Fenniye ve Sıhhiye, Hüs-n-i Hat."; Emrullah Efendi döneminde hazırlanan ve 1913 yılında Şükrü Bey'in bakanlığı altında "geçici" ismiyle kanunlaşan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu, o ana kadar iptidai ve merkez rüşdiyesi ismiyle eğitimine devam bu okulları "mekatib-i iptidai" adı altında birleştirmiştir. Bunun neticesinde mekatib-i iptidailer her biri iki yıl süreli Devre-i İbtidaiye (Ula), Devre-i Mutavassıta ve Devre-i Âliye olmak üzere üç devreye ayrılmıştır. Yeni oluşan bu sistemde ilkokulların ders programlarına bazı farklı dersler eklenmiştir: "Hat, Lisan-ı Osmanî, Hendese, Durûs-ı Eşya, Malûmat-ı Tabiiye ve İktisadiye, El İşleri ve Resim, Gınâ (İlahi ve Vatani Manzumeler), Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları, Etraf-ı Zükûra, Talim-i Askeri, Etfal-i İnasa, İdare-i Beytiye ve Dikiş İşleri"; Bu bilgiler için bkz. Nafi Atuf, "Maarifimiz Hakkında 4", *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.116, 31 Ağustos 1916, s. 176-177; Unat, *Maarif Düsturu*, s. 8-31.

⁵⁶¹ A. Hikmet, "Derin Bir Yara", *Muallim*, Y.2, C.2, S.20, 15 Mart 1334/1918, s. 718.

⁵⁶² "Maarif Nazırının Beyânâtı", *Muallim*, Y.1, C.1, S.9, 1 Nisan 1333/1917, s. 258; Gansprinski, "Türk Yurducularına", 22 Şubat 1912, s. 110.

milletini sevmesi ve bu ulvi değerlere sınımsızlığa bağlı bir şekilde yetiştirilmeleri amaçlanmalıdır.⁵⁶³

Ders programlarının bu şekilde düzenlenmesi tek başına yeterli değildir. Bunun yanında hazırlanan bu ders programlarını öğrencilere en iyi şekilde sunacak öğretmenlere de ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim bu durumun farkında olan maarif nezareti mevcut darülmualimin ile darülmualimatları bu amacı gerçekleştirmek için yeniden gözden geçirmiştir. Burada verilen dersler ve ders anlatım metodları incelenmiş ve eksik olan yönler giderilmeye çalışılmıştır.⁵⁶⁴ Bu bağlamda Türkçüler ilkokullarda görev yapan öğretmenlerin dersleri anlatırken daha çok çocukların anlayacağı, onların yaşına ve zekasına uygun örneklerle süslemesinden yanadırlar. Çünkü öğrenciler sadece öğretmeni dinlemekle iyi bir eğitim alamazlar. Bunun yanında dinlediği konuyu görmesi, mümkünse o konuyla ilgili materyallere dokunup yakından incelemesi gerekmektedir.⁵⁶⁵

İlkokullarda görev alan öğretmenlerden bazıları, her ne kadar darülmualiminlerden mezun olsalar dahi, öğrencilere gerektiği gibi ders anlatamamaktadır. Bu öğretmenlerin ders esnasında heyecanlanmasının ve konuşmakta güçlük çekmesinin arkasında yatan en önemli sebep derse hazırlıksız gelmeleridir. Çünkü "...mekâtib-i ibtidaiyede tedris etmek, o dersi tertîb etmektir..." dolayısıyla derse girmeden önce bir plan yapmayan, o derste anlatacağı konularla ilgili gerekli dökümanları toplamayan bir öğretmenden başarı beklemek çok yanlıştır.

---

⁵⁶³ Nafi Atuf, "Maarifimiz Hakkında", *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.110, 1 Haziran 1916, s. 95-96.

⁵⁶⁴ "Maarif Nazırının Beyânâtı", *Muallim*, s. 259.

⁵⁶⁵ M. Adil, "Muallimler ve Tedris Usulleri", *Muallim*, Y.2, C.2, S.17, 15 Kanun-i Evvel 1333/1917, s. 592; Halide Edib, "Talim ve Terbiye: 1332 Senesi Vakıf Kız Mekteplerinin Senelik Raporu", *Türk Yurdu*, Y.4, C.11, S.118, 28 Eylül 1916, s. 221-222.

Türkçülere göre, bu nedenle, eğitimin her kademesinde ders verecek öğretmenler bu mesleğe hazırlanırken mutlaka onların uygulamalı derslerine ağırlık verilmelidir.⁵⁶⁶

Öğretmenlerin görevlerini aşkla ve şevkle yapmaları için onların bu mesleği bilerek ve isteyerek seçmesi çok önemlidir. Bunun yanında devlet tarafından onlara sunulan imkanlar da yeterli olmalıdır.⁵⁶⁷ Geçim sıkıntısı çeken ya da eğitim-öğretimin yapıldığı fiziksel ortamlarda gerekli ders araç-gerece sahip olmayan öğretmenlerden istenilen şekilde verim alınması mümkün değildir.⁵⁶⁸

İlkokullardaki eğitim kalitesinin yükseltilmesinde buradaki öğrencilere de büyük görevler düşmektedir. Öğrenciler mümkün olduğu kadar dersi derste öğrenmelidir. Ders esnasında öğretmeni dinlemeyen, öğretmenin verdiği ödevleri yapmayan bir öğrencinin başarılı olması çok zordur. Bu nedenle öğrenciler bu hususa dikkat etmeli ve başarılı olmak için her şeyi kendi dışındaki etkenlerden beklememelidir.⁵⁶⁹

İlkokullardaki eğitim sorunlarından bir diğeri de ders kitaplarının içeriğidir. Türk çocuklarının bir vatanperver⁵⁷⁰ şeklinde yetiştirilmeleri için yapılması gereken en öncelikli iş okulda ders gördüğü kitapların bu amaca hizmet edecek şekilde hazırlanmasıdır.⁵⁷¹ Bu noktada Türk aydınlarına büyük görevler düşmektedir.

⁵⁶⁶ Hulusi, “Mekatib-i İbtidaiye’de Ders Planı ve Faideleri”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.2, 15 Ağustos 1332/1916, s. 50; Türkçüler öğretmenlerin her ders için hazırladıkları programların onların müfettişler tarafından yapılan denetimlerinde kendileri hakkında oluşan kanaata da çok olumlu etkilerinin olduğunu söylemektedir. Bu bilgi için bkz. Hulusi, a.g.m, s. 52-53.

⁵⁶⁷ Hikmet, “Derin Bir Yara”, s. 720-721.

⁵⁶⁸ Ahmed Agayef, “Daru’l-Hilafe’de Maarif-i İbtidaiye’nin Hali ve Suret-i Islahı 2”, *Sırat-ı Müstakim*, S.114, 28 Teşrin-i Evvel 1326/1910, s. 165.

⁵⁶⁹ Agayef, a.g.m, s.166; Adil, a.g.m, s. 594.

⁵⁷⁰ Türkçülere göre bu yaştaki çocuklara vatan sevgisi aşlamak çok önemlidir; ancak bir o kadar da zor bir iştir. Bu nedenle çocuklara yurt sevgisini anlatırken “...vatanın taşını, toprağını, dağlarını, ormanlarını, nehirlerini, göllerini ona göstermeli ve öğretmeli, vatanın mehâsin-i tabiyesine karşı şakirdânda bir aşk-ı incizab uyandırmalıdır. Keza vatanın sancağını, donanmasını, ordusunu, âsâr-ı atıkasını talebeye göstermek, onlara vatan hakkında saatlerce söz söylemekten daha iyi tesir husule getirir.” Bu bilgi için bkz. Haydar, “İbtidaiye Mektepleri: Yurt Terbiyesi”, s. 124.

⁵⁷¹ Ahmed Agayef, “Daru’l-Hilafe’de Maarif-i İbtidaiye’nin Hali ve Suret-i Islahı 3”, *Sırat-ı*

Türkçüler kendi milletlerinin özünden çıkmış milli ve manevi değerlere ait materyalleri bir araya getirip bunları çocukların istifadesine sunmalıdır. Bu yapılmadığı takdirde Türkçülerin "...benim mektep kitaplarım bana annem gibi şefkat göstermedi, ninem kadar anlatamadı. Belki kuru, soğuk ve çetin cümlelerle, mantıksız hikaye veya nasihatlerle dimağımı çok hırpaladı. Mektepten yorgun, argın eve döndüğüm zaman bu kitaplarımı bir tarafa fırlatır atar, ertesi sabaha kadar bir daha yüzlerine bakmazdım. Zannederim, benim gibi her Türk çocuğu mektep kitaplarından zevk almadan, sırf mecburi olduğu için mektebine taşımış durmuştur..."⁵⁷² diyerek vurguladıkları olumsuz durumların ortaya çıkması muhtemeldir.

İlkokulda okuyan öğrencilerin düşünen, araştıran, eleştirel gücü gelişmiş ve olaylar karşısında dimdik durmasını bilen kişiler olarak yetiştirilmesini isteyen Türkçüler için başta devleti yönetenler olmak üzere okul idarecileri ile öğretmenler ve daha sonra ailelere büyük görevler düşmektedir. Çünkü böyle bir birlikteliği sağlamadan vatanına ve milletine gönülden bağlı vatansever evlatlar yetiştirmek mümkün değildir.⁵⁷³

Türkçüler kendilerine ait yayın organlarında anaokulları ve ilkokullar dışındaki diğer eğitim kademeleri ile ilgili olarak ayrıntılı bilgilere yer vermemiştir. Onlar Rüşdiyeler,⁵⁷⁴ Sultaniler, İdadiler,⁵⁷⁵ Darümuallimin,⁵⁷⁶ Darümuallimat⁵⁷⁷ ve

---

Müstakim, S.115, 4 Teşrin-i Sani 1326/1910, s. 180.

⁵⁷² Nureddin, "Türk İbtidai Mektep Kitapları", s. 363.

⁵⁷³ Nejad, "Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile", s. 151; Akçuraoğlu, "Emel ve İdeal", s. 266.

⁵⁷⁴ İspartalı Hakkı, "Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.19, 8 Ağustos 1912, s. 315; Nureddin, "Türk İbtidai Mektep Kitapları", s. 363; S. A., "Geçen Yıl: Maarif Yılı", *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.105, 23 Mart 1916 s. 24-25.

⁵⁷⁵ İspartalı Hakkı, "Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.28, 12 Aralık 1912, s. 66; İspartalı Hakkı, "Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.34, 6 Mart 1912, s. 170; Hakkı, "Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var", 8 Ağustos 1912, s. 315.

Darülfünundan⁵⁷⁸ daha çok isim olarak bahsetmişlerdir. Adı geçen bu kurumların ne zaman kurulduğu, sayılarının kaç tane olduğu, olumlu ya da olumsuz yönleriyle ilgili müstakil bir başlık oluşturup ele alınacak yeteri kadar bir içerik bulunmamaktadır.

4-Kızların Eğitimi

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle başlayan yeni süreçte kadın hakları konusunda çok ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmaların geneline baktığımızda daha çok kadınların ve kızların eğitim görmesi konularında yoğunlaşıldığı görülmektedir. Bu mesele çok ciddidir; çünkü bir toplumun canlı ve diri kalmasını sağlayan milli ve manevi değerlerin geçmişten günümüze aktarımını sağlayan en önemli kişiler kadınlardır. Her kadın bir anne adaydır ve yeni doğan her çocuğun ilk karşılaştığı, her türlü sıcaklığı hissettiği yegane varlıktır. Dolayısıyla geleceğin anneleri olacak kızların iyi bir eğitim alması fikri, her toplum için, yapılması gereken en önemli işlerden biri olmak zorundadır.⁵⁷⁹ Nitekim Türkçüler "...her milletin hatun kızını o milletin önünde olur. Hatunları, yani anaları dün bir millet hiçbir vakit büyük olmaz..." diyerek bu konunun önemine dikkat çekmişlerdir.⁵⁸⁰

Bir devlet önce kendi içinde büyümek, daha sonra da çağdaş medeniyet seviyesini yakalamış toplumlarla mücadele etmek istiyorsa, aynen onlar gibi, işe kızların eğitiminden başlamalıdır. Çünkü milli ve manevi değerlerin kız çocuklarına anlatılması ve onların bilinçli bir insan olması ancak eğitimle sağlanabilir. Eğitimsiz bir toplumun başına gelen felaketlerin diğer kötü olayların hepsinden daha ağır

⁵⁷⁶ Gansprinski, "Türk Yurducularına", 22 Şubat 1912, s. 110; Nejad, "Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile", s. 151; S. A., a.g.m, s. 24-25.

⁵⁷⁷ Atuf, "Maarifimiz Hakkında", s. 95; Ayrıca bkz. A.g.m, s. 24-25.

⁵⁷⁸ Nami, "Yeni Hayata Doğru 1", s. 36; Agayef, "Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendiye", 380-381; Zekeriya, "Yeni Hayat ve Ziya Gökalp", s. 242.

⁵⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Atuf, "Terbiyede Kadın", s. 290; Nejad, "Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile", 7 Mart 1912, s. 136-137; Z. N., "Kadınlar Hukuku", s. 290-292; Kadınların ve kızların eğitilmesi ile ilgili olumlu örnekler için bkz. M., "Şûûn: Dârülfünûn ve Kadın Meselesi", *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S.152, 16 Ocak 1918, s. 61-62.

⁵⁸⁰ K. N., "Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2", 6 Mart 1913, s. 174.

sonuçlar ortaya çıkarması muhtemeldir. Bu nedenle hem ağdaş hem de ahlaklı bir toplum olmak için kız çocukları mutlaka okutulmalıdır. Ancak bu yapılırken asla Avrupa'nın bilim ve teknolojiadaki stnlğine kapılarak onların ruh ve manası taklit edilmemelidir.⁵⁸¹

Kız çocuklarının eğitilmesi meselesi Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut kötü şartlarından kurtulmasının yegane çarelerinden biri olarak görülmüştür. Çünkü "...vatanını kalbinde taşıyan bir millet tarihte hiçbir vakit olmamıştır. Bu tarihi ve fenni bir hakikattir. Felaket, mağlubiyet ile insan sürüleri, vatanları kalplerinin haricinde olan insan kitleleri dağılmış, inkıraz bulmuş, hatta en medeni ve en yüksek oldukları vakit bile zir- zeber olmuştur. Fakat vatanını kalbinde taşıyan milletleri hiçbir şey, hiçbir felaket, hiçbir zulüm yıkamamış, muvakkat zamanlar için ezilmişler. Fakat vatanının yurdu kalpleri olan bu milletler vatanlarına yeryüzünde de şerefler ve yüksek yerler yapmışlardır..." İşte bu nedenle Türküler vatanını en değerli varlık olarak görüp bu duygularını çocuklarına aktaracak kızlar yetiştirilmesi için mutlaka onların eğitilmelerini istemektedir.⁵⁸²

Kızların eğitiminde onlara kendi tarihlerini, kendi örf ve adetlerini anlatacak örnekler verilmelidir.⁵⁸³ Avrupa'nın önde gelen devletlerinden biri olan Almanlar ufak yaşlardan itibaren hem kızlara hem de erkek çocuklara vatan sevgisini, zorluklar karşısında mücadele etmeyi öğretmişler ve bu sayede her dönemde karşılaştıkları zorluklardan yıkılmadan çıkmayı başarmışlardır. Osmanlı için gereken ruh da Almanların çocuklarına aşıladığı bu ruhun bir benzeri olmalıdır. Ancak bu yapılırken içerik olarak Almanları taklit etmek yerine onların milli konuları ocuklara

⁵⁸¹ K. N., "Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2", 3 Nisan 1913, s. 205-206.

⁵⁸² Edib, "Felaketlerden Sonra Milletler", s. 288-289.

⁵⁸³ Halide Edib, "Talim ve Terbiye", *Türk Yurdu*, Y.4, C.11, S.118, 28 Eylül 1916, s. 209; Atuf, "Terbiyede Kadın", s. 294-295; Edib, "Felaketlerden Sonra Milletler", s. 290-291.

aktarıırken kullandığı öğretim metodlarını örnek almak gerekmektedir.⁵⁸⁴ Türkçülere göre, bu nedenle, hazırlanacak olan eğitim programları o toplumun bireylerinin, özellikle de kız çocuklarının kendi aralarında ortak duygular geliştirmelerine, ortak bir emel ve ideal peşinde koşacak yurttaşlar olarak yetiştirmelerine yarayacak bir tarzda yapılmalıdır.⁵⁸⁵

Devlet kızların hem okuyup hem de meslek edinebilmeleri için kız sanayi okulları açmalı ve bu okulların ülke çapında yayılması için gereken girişimlere başlamalıdır.⁵⁸⁶ Bunun yanında herhangi bir okulda öğrenimine devam eden kız öğrencilerin çağın getirdiği sıkıntılı durumlardan etkilenmemesi ve ahlaki özelliklerinin korunması için her türlü önlem alınmalıdır.⁵⁸⁷ Çünkü bir toplumdaki evlenme, boşanma, çocuk sahibi olma, miras ve kadın-erkek arasındaki hak gibi çok önemli konuların gelişmiş toplumlardaki gibi anlaşılması ve sorunsuz bir şekilde uygulanması için başta kızlar olmak üzere diğer çocukların eğitilmesine ihtiyaç vardır. Nitekim dönemin Osmanlı toplumunda yaşanan sorunların temelinde yatan nedenlerin birçoğu adı geçen bu hususlardaki eksikliklerden kaynaklanmaktadır.⁵⁸⁸

Türkçüler, Anadolu'ya yaptıkları seyahatlerde, mümkün olduğu kadar, gittikleri yerde açılmış olan kız okullarını ziyaret etmeye çalışmışlardır. Onlar burada gördükleri, daha çok, olumlu yönleri Türk halkına aktararak kızların eğitilmesi konusunda belirli bir bilincin oluşması için gayret etmişlerdir.⁵⁸⁹

---

⁵⁸⁴ Edib, a.g.m, s. 291; Ayrıca bkz. Ağaoğlu, “Almanya Seyahati İntibââtından: Alman Kadınlığı”, s. 140-141.

⁵⁸⁵ Kâzım Şinasi, “Suriye Mektepleri: Halide Edib Hanımefendi ile Mülakat”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.12, S.141, 16 Ağustos 1917, s. 180.

⁵⁸⁶ İzzet Ulvî, “Kayseri’ye Doğru”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.11, 18 Nisan 1912, s. 182; Nami, “İzmir Seyahati 2”, s. 40-41; Benzer bilgiler için bkz. Edhem Nejad, “Terbiye-i Umumiyyede Noksanlık Var”, *Sırat-ı Müstakim*, S.177, 12 Kanun-i Sani 1327/1912, s. 328-329.

⁵⁸⁷ Mehmed Emin, “Kızlarımızın Terbiyesi”, *Muallim*, C.2, S.18, 15 Kanun-i Sani 1334/1918, s.603; Atuf, “Terbiyede Kadın”, s. 294-295.

⁵⁸⁸ Atuf, “Aile Münasebetlerimiz”, s. 202-203.

⁵⁸⁹ Nami, “İzmir Seyahati 2”, s. 40-43.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde kızların eğitimi için yapılan çalışmaların, istenen seviyede olmasa da, olumlu bir şekilde gelişmeye devam ettiği görülmektedir.⁵⁹⁰ Türkçüler, Tevfik Fikret'in kızların eğitilmesi için söylediği “Kızlarını okutmayan millet, oğullarını manevi öksüzlüğe mahkum etmiş demektir. Hüsrana ağlasınlar!” sözünü hatırlatıp Türk aydınları arasında kız çocuklarının eğitimi ile ilgili oluşan bakış açısından bahsederek, herkesin bu konuda üzerine düşen görevi yapmasını istemektedir.⁵⁹¹ Çünkü eğitimde kızların hesaba katılmadığı bir toplumun gelişmesi ve ilerlemesi mümkün değildir. Bu nedenle devleti yönetenler bu gerçeği hiç unutmadan kızların ve kadınların eğitilmesi için istenilen ve beklenen adımları atmalıdır.⁵⁹²

5-Beden Eğitimi

Türk milleti geçmişi zaferlerle donanmış; vatanı ve milleti için canını seve seve verecek insanlar yetiştirmiş bir toplumdur. Türkler uzun yıllar dünya medeniyetine yön vermiş ve kendine has özellikler geliştirmiştir. Ancak zaman içerisinde her toplumda beliren gerileme, bozulma ya da eskiyi devam ettirememeye hastalığı Türklerde de görülmeye başlamıştır.⁵⁹³

Türk milletinin varlığını sürdürüp medeni toplumlar içerisinde mücadele edebilmesi için öncelikle, hem bireysel hem de toplumsal manada, sağlıklı ve buna bağlı olarak da sağlam bir yapıda olmasına ihtiyaç vardır. Bunun için Türkçüler

---

⁵⁹⁰ Bu tespitle ilgili olarak Türk Yurdu'ndaki genel bir değerlendirme için bkz. Nüşirevan, “Türk Kadınının Terbiyevi Mevkii”, 17 Ağustos 1916, s. 158-159.

⁵⁹¹ Nafi Atuf, “Maarifimiz Hakkında 2”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.112, 29 Haziran 1916, s. 121.

⁵⁹² Asım, “Kadın ve Cemiyet Hayatı”, s. 174-176; Kızların toplum içinde değer görmesinin gerektiğine dair benzer görüşler için bkz. M. Şemseddin, “İslam Kadını: İslam'da Kadının Mevki-i İçtimaiyesi 2”, 5 Haziran 1330/1914, s. 311-315.

⁵⁹³ Bu süreçle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Türk Gücü, “Türk Gücü'nün ne Olduğunu Bilmek”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S. 37, 17 Nisan 1913, s. 243; Edhem Nejad, “Terbiye-i Bedeniye”, *Sırat-ı Müstakim*, S.132, 3 Mart 1326/1910, s. 23.

Allah'ın dünya hayatında yarattığı varlıkların hepsinde “kuvvet-i bedeniye”nin güçlülüğünü var olmanın en önde gelen şartı olarak kabul etmektedir.⁵⁹⁴

Türk toplumunun batı karşısındaki ezilmişliğinin nedenlerinden birisi de bedeni anlamdaki güçsüzlüktür. Çünkü bedeni bir zayıflık otomatik olarak zihni ve ruhi durumlara da sirayet etmekte ve Türklerin, özelde Türk gençlerinin, hayata olumsuz bakmalarına ve zorluklar karşısında mücadele etmeden hemen pes ederek kaderlerine razı olmalarına neden olmaktadır.⁵⁹⁵

Türk milleti eski parlak günlerine dönmelidir. Böyle bir dileğin gerçekleşmesi için Türk gençlerindeki milli bilincin canlanmasına ihtiyaç olduğunu belirten Türkçüler, Almanların ve Avrupa devletlerinin birçoğunun Türklerden aldığı özellikleri millileştirerek topyekün bir kalkınma için kullandıklarını söylemektedir. Onlara göre Türk toplumunun “müdafaa-i milliye” hareketinde bulunup batının gücü karşısında ezilmekten kurtulmasının başlangıç noktası beden eğitimine gereken önemin verilmesinden geçmektedir.⁵⁹⁶

Özellikle, İkinci Meşrutiyet Dönemi ile birlikte, Türk milletinin beden eğitimine olan ihtiyacı çoğalmıştır. Dönemin birçok aydını tarafından bu gerçek anlaşıldığı için “Türk Gücü”⁵⁹⁷ dernekleri kurulmuştur. Ancak buradaki beden eğitiminden kasıt sadece kuru bedeni hareketler değil, bu hareketler sayesinde çocukların nüfuzuna hitap ederek onların milli duyguları kazanmalarına yardımcı olmaktır.⁵⁹⁸

---

⁵⁹⁴ “Talim ve Terbiye: Türk Gücü”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.35, 20 Mart 1913, s. 186.

⁵⁹⁵ A.g.m, s. 186-187.

⁵⁹⁶ A.g.m, s. 187.

⁵⁹⁷ A. Y., “1329 Senesinde Türk Dünyası”, s. 280.

⁵⁹⁸ Türk Gücü, “Türk Gücü'nün ne Olduğunu Bilmek”, *Türk Yurdu*, 17 Nisan 1913, s. 243; Ziya Gökalp bu durumu, “Bedeni terbiye, hayvan yavrularının oynayarak büyümeleri gibi uzviyetin tabii inkişafından husule gelen hareki faaliyetler değildir; milletin umumi mefkuresine uygun olarak fertlerin bedeni mevcudiyetlerinde istediği teşekküllerdir.” Bu bilgi için bkz. Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 2”, s. 37.

Dönemin aydınları tarafından “Türk gücü her şeye yeter” parolasıyla kurulan bu dernekler Türk gençlerinin vatani ve milleti için her türlü fedakarlığı yapmalarını sağlayacak bir bilince sahip olmaları için mücadele etmiştir.⁵⁹⁹ Nitekim Türk Gücü’nün kuruluş nizamnamesinin onikinci maddesi derneğin amacını net bir şekilde ortaya koymaktadır: “Dernek soyumuza sağlam ve işe yarar vücutlar yetiştirmeğe çalışacak, Türk oğlunu her zora göğüs germeğe, her manii aşmağa alıştıracaktır. Bu maksada ermek için mevcut olan terbiye-i bedeniye şubelerinde hizmet edilecektir.”⁶⁰⁰

Beden eğitimi ile ilgili çocuklardaki alışkanlıkların kazanılacağı ilk yer aile ortamıdır. Çocuklar ilk hareketlerini, ilk oyunlarını aile ocağında yapmaya başlarlar. Bu nedenle ebeveynlerin, bu dönemde, çocukların hareket alanını kısıtlamaması çok önemlidir. Ancak Türk anne ve babalarının birçoğu beden eğitimi konusunda ailelerinden istenilen ve arzu edilen bir davranış görmediği için kendi çocuklarına bu konuda gereken desteği vermemektedir; daha doğrusu böyle bir bilince sahip değildir. Bu ise küçük yaşlardan itibaren koşmaya, oynamaya, gülmeye ve mutlu olmaya ihtiyacı olan çocukların bu alanda eksik yetiştirilmelerine neden olmaktadır.⁶⁰¹

Türk çocuklarının fiziki durumlarının iyi olması için onların gelişim süreçlerinin düzenli bir şekilde takip edilmesine; çocukların organlarını çalıştıracak ve onlara zindelik katacak jimnastiki hareketlerin uygulanmasına ihtiyaç vardır.⁶⁰²

---

⁵⁹⁹ “Talim ve Terbiye: Türk Gücü”, *Türk Yurdu*, 20 Mart 1913, s. 188.

⁶⁰⁰ A.g.m, s. 189; Türkçüler beden eğitimi konusunda sadece erkeklerin değil kadınların ve kızların da hem fiziki hem de ruhi açıdan gelişmiş, sağlam bir bünyeye sahip olmalarını istemektedir. Bu bilgi için bkz. Selim Sırrı, “Kadınların Terbiye-i Bedeniyesi”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.17, 15 Kanun-i Evvel 1333/1917, s. 607-610; Edhem Nejad, “Terbiye-i Bedeniye”, s. 23.

⁶⁰¹ Sadrî, a.g.m, s. 173.

⁶⁰² Selim Sırrı, “Hareket-i Teneffüsiyenin Esbab-ı Fizyolojisi ve Hicab-ı Haciz”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.12, 1 Temmuz 1333/1917, s. 368-371; Selim Sırrı, “Fizyolojik Mümaresat-ı

Bu nedenle okullar çocukların ders dışında rahatça oyun oynayıp istirahat edebilecekleri bir şekilde kavuşturulmalıdır.⁶⁰³ Ayrıca okul idarecileri ile öğretmenler, bu amaca hizmet etmek için, çocukların serbest zamanlarda yaptığı faaliyetlere katılarak onlarla olan bağlarını güçlendirmelidir.⁶⁰⁴

Öğrencilerin kişilik kazanmalarına katkı sağlayan en önemli etkenlerden birisi de beden eğitimi dersidir. Çocuklar okula başlamadan önce nasıl rahat hareket ediyorlarsa, okula girdikten sonra benzer bir ortam burada da sağlanmalıdır. Daha doğrusu okulların çocukları hayata hazırlayan bir yapıya kavuşturulması lazımdır.⁶⁰⁵ Bu yüzden Türkçüler, okul yöneticilerinin çocukların, yaptığı en ufak hata karşısında, ceza olarak teneffüsten mahrum edilmelerini; özellikle yatılı olan okullarda hafta sonu dışarıya izin verilmemesini çok hatalı bir davranış olarak kabul etmektedir.⁶⁰⁶

Çocuklar hangi yaşta olursa olsun temiz havaya, koşmaya ve oynamaya ihtiyaç duymaktadır. Onlar bu sayede okulun kendileri için olumsuz görünen şartlarından bir nebze olsun uzak kalmaktadır. Türkçüler bu hususa dikkat etmeyen okullardaki çocukların "...ders namı altında lüzumlu lüzumsuz şeylerle zihinlerini doldurup terbiye-i bedeniye, jimnastiğe, muhafaza-i sıhate hiç ehemmiyet vermeyen, cılız, kansız vücutlar yetiştiren, mektep levhasına malik sefalet menbalarından birine girmeğe mecbur olacak" bir eğitime maruz kalacaklarını, böyle bir durumun ise çocukların zihinlerinde tamir edilemeyecek yaralar açabileceğini söylemektedir.⁶⁰⁷

---

⁶⁰³ Teneffüsiye", *Muallim*, Y.2, C.2, S.13, 1 Ağustos 1333/1917, s. 400-405.
M. Rahmi, "Talim ve Terbiye: Yeni Mektepler", *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.109, 18 Mayıs 1916, s. 77-78.

⁶⁰⁴ Rahmi, a.g.m, s. 79; Nejad, "Terbiye-i Bedeniye", s. 23-24.

⁶⁰⁵ Nejad, a.g.m, s. 24.

⁶⁰⁶ Ahmed Edib, "Talim ve Terbiye: Kızıma", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.29, 26 Aralık 1912, s. 86.

⁶⁰⁷ Edib (Ahmed), a.g.m, s. 86-87; Benzer fikirler ve daha geniş bilgi için bkz. Edhem Nejad, "Mektep ve Terbiye Bahisleri: Gezinti", *Sırat-ı Müstakim*, S.138, 21 Nisan 1327/1911, s.123-125.

Türkçülere göre Osmanlı toplumundaki Türk gençlerinin kendilerinden istenen gücü gösterememelerinin en önemli nedenlerinden birisi beden eğitimine gereken önemin verilmemesidir. Osmanlıda ne okullarda ne de okul dışında bu konuyla çok ilgilenilmemiştir ve batıdaki gibi özel spor salonları, jimnastik yapılacak yerler yok denecek kadar azdır. Buna karşın beden eğitimi, Osmanlının aksine, batıda hem bireysel hem de toplumsal anlamda herkesin ilgisini çeken ve insanlar tarafından destek gören bir alan olmuştur.⁶⁰⁸

İstanbul'daki okullarda beden eğitimi kısmen dikkate alınmaktadır; ancak taşra okullarına bakıldığında bu durum tamamen ters istikamettedir. Türkçüler böyle olumsuz bir tablonun oluşmasında hem devleti hem okul idarecilerini hem öğretmenleri hem de toplum olarak Türk milletini sorumlu tutmaktadır.⁶⁰⁹ Çünkü İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla önemsenmeye başlanan beden eğitimi alanında istenilen hamleler tam olarak atılamamıştır. Bunun yanında gençlerin yapacağı sportif faaliyetlerin sayısı, çeşidi ve kalitesi yükseltilememiştir.⁶¹⁰

Var olan bu olumsuz durumun tersine çevrilmesi ve bu süreçte beden eğitimine yeteri kadar önem verilmesi için başta aileler ve öğretmenler olmak üzere toplumun her kesimine büyük görevler düşmektedir. Eğitimin genel sorunlarına bakıldığında, o dönem için, ferî bir mesele olarak görülen beden eğitiminin hem bireysel hem de toplumsal kalkınma için ne kadar önemli olduğunun farkına varılması gerekmektedir.⁶¹¹

Türkçüler Osmanlı-Türk toplumunda bu tarza bir bilincin oluşması için bazı girişimler yapılmasından yanadırlar:

---

⁶⁰⁸ Nejad, "Terbiye-i Bedeniye", s. 24; Sadrî, a.g.m, s. 172.

⁶⁰⁹ A.g.m, s. 172-173.

⁶¹⁰ Selim Sırrı, "İhtibari Sporçuluk 3", *Muallim*, Y.2, C.2, S.15, 15 Teşrin-i Evvel 1333/1917, s. 543-546; Nejad, "Terbiye-i Bedeniye", s. 24.

⁶¹¹ Sadrî, a.g.m, s. 172-173.

- ✓ Birincisi toplumsal bir kamuoyu oluşturulması,
- ✓ İkincisi ilkokuldan itibaren okullara beden eğitimi dersinin konması,
- ✓ Üçüncüsü beden eğitimi dersinin belirli bir program dahilinde verilmesi,
- ✓ Dördüncüsü beden eğitimi derslerinin eğitim müfettişlerince denetlenmesi ve uygulamada ortaya çıkan sorunların giderilmesi.⁶¹²

Bu bağlamda Türk çocuklarının kendi milletine yaraşacak bir güce, canlılığa ve diriliğe sahip olması için beden eğitimine gereken önem gösterilmelidir. Türkçülere göre Türk milletinin var olan sorunlarıyla başa çıkan ve bu sorunların bertaraf edilmesi için maddi ve manevi güçleriyle mücadele eden gençler yetiştirmek için, bu konuda, gereken adımların atılması gerekmektedir.⁶¹³

6- Sanat Eğitimi

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte, dönemin basın-yayın organlarında ele alınıp tartışılan önemli meselelerden birisi sanat ve sanat eğitimi konusu olmuştur. Bu süreçte Türkçülük akımına mensup aydınların mevcut tartışmalara katıldığını görüyoruz; çünkü Türkçüler için sanat ve sanat eğitimi bütün insanlar için yeri doldurulamayacak kadar önemli bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyacı görmezden gelmek ya da gerekli özeni göstermemek doğru bir davranış değildir. Sanat, insanların hayatlarını anlamlandırmalarında ve yaşamlarına ait güzellikleri hissetmelerinde onlara yardımcı olan en önemli amillerden birisidir. Her toplum mazisine saplanıp kalmamak ya da önceki insanların ürettiği sanat ürünlerinden daha özgün eserler ortaya koymak için mutlaka sanata, sanatçıya ve sanat eğitimine gereken ihtimamı göstermelidir. Her insanda az ya da çok varlığını sürdüren estetik duygusunun aileden başlayarak

---

⁶¹² Nejad, "Terbiye-i Bedeniye", s. 24-25.

⁶¹³ Geniş bilgi için bkz. Edib (Ahmed), a.g.m, s. 87.

hayatının diğerk safhalarında, bir şekilde, mutlaka doyurulması gerekmektedir. Bu sağlandığı takdirde hem bireysel hem de toplumsal yaşamın daha güzel ve daha zevkli olması imkan dahilindedir.⁶¹⁴

Sanat eğitimini “mesleki” ve “umumi” olarak iki bölüme ayırmak mümkündür. Mesleki olan birinci bölüm sanat gibi geniş alanlarda çalışacak kişilerin yetiştirilmesidir ki bu sanat eğitiminden daha çok sadece sanat ile ilgilidir.⁶¹⁵ Genel olan ikinci kısım ise adı üzere Türk toplumundaki teker teker bütün bireyleri kapsayacak şekilde içine alan sanat eğitimi ile alakalıdır. Umumi olan bu ikinci kısım toplumun üyelerinin kendi milletlerinin değerlerini kabul etmede, yaşama daha mutlu bir şekilde tutunmada, kendisi ve çevresindeki diğerk insanlar için daha faydalı işler yapmada onlara katkı sağlamaktadır.⁶¹⁶

Türkçüler sanat eğitiminin insanlar için ne kadar elzem bir konu olduğunu ortaya koymak için Avrupa’dan ve Amerika’dan örnekler vermiştir. Nitekim dünyanın gelişmiş ülkelerinde bir taraftan sanata ve sanat eğitime gereken önem gösterilirken diğerk taraftan sanat eğitiminin insanların fiziksel ve ruhsal gelişimine sağladığı katkılara dair bilimsel araştırmalar yapılmıştır.⁶¹⁷

Bu araştırmaların sonuçlarına bakıldığında “...zevk-i selimin her hususta pek mühim esbâb-ı muvaffakiyetten” olduğunu görmek mümkündür.⁶¹⁸ Bir toplumun estetik duygusunun bu gücünden faydalanması için “...tabiatın, eşyanın, fennin kendiliğinde mevcut güzelliği göstermek, hissettirmek, daimi mücadeleler içinde

---

⁶¹⁴ Geniş bilgi için bkz. İbrahim Alaaddin, “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 1”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.11, S. 121, 9 Kasım 1916, s. 243-244; A. Hikmet, “Mekteplerde Sanat ve Zevk: Bir Cevap”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.7, 15 Kanun-i Sani 1332/1917, s. 220-224.

⁶¹⁵ İbrahim Alaaddin, “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 2”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.11, S. 122, 23 Kasım 1916, s. 256.

⁶¹⁶ Alaaddin, a.g.m, s. 257.

⁶¹⁷ A.g.m, s. 257-258.

⁶¹⁸ A.g.m, s. 258.

biraz huzur anı yaşatmak, zevk-i selim ve bediiyeti her nevi tezahürlere mecz ederek sanat ile hayatı tamamen telif eylemek” gerekmektedir.⁶¹⁹

Türkçüler estetik duygusuna sahip bir toplum yetiştirmek için çocuklara ailede başlayıp okulda devam eden bir sanat eğitimi verilmesinden yanadırlar. Ancak çocuklara verilecek olan sanat eğitimi sadece onlara mesleki özellik kazandıracak bir tarzda olmamalıdır.⁶²⁰ Aksine çocukların hayatlarına yön veren diğer milli ve manevi kültür öğelerinin hepsiyle tutarlı bir ilişki kurmalarına yardımcı olacak bir şekilde aktarılmalıdır.⁶²¹

Anne-babalar ve eğitimciler, bu konuda, çocuklara kendi istek ve duygularına göre değil onları merkeze alan bir bakış açısıyla yaklaşmalıdır. Daha doğrusu çocukların sevdiği “hoş” olan davranışları onlara “güzel” olarak gösterecek bir metod bulmalıdır. Çocukların fiziksel ve ruhsal özelliklerine uygun bir yol takip etmek için çocuklara verilecek olan örnekler daha çok somuttan soyuta doğru olmalıdır.⁶²²

Çocukların iyi bir eğitim alıp sağlam bir kişiliğe ve karakter yapısına sahip olmalarında genel anlamda içerisinde yaşadıkları toplumun, özel anlamda ise yaşadıkları çevrenin ne kadar önemli bir etkisi varsa, aynı şekilde sanat eğitimi için de çocukların fiziki ve ruhi özelliklerini açığa çıkaracak bir mekan içinde yaşamaları da o derece gereklidir.⁶²³

Türkçülere göre çocuklar kendilerine ileriki yaşamlarında olumlu ya da olumsuz katkılar sağlayan en önemli davranışların birçoğunu okulda kazanmaktadır.

---

⁶¹⁹ İbrahim Alaaddin, “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 3”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.11, S. 124, 21 Aralık 1916, s. 283.

⁶²⁰ Alaaddin, a.g.m, s. 282-283.

⁶²¹ A.g.m, s. 283-284.

⁶²² A.g.m, s. 284.

⁶²³ İbrahim Alaaddin, “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 4”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.11, S. 127, 1 Şubat 1916, s. 327-328.

Bu nedenle çocukların okulu sevmesi ve ondan nefret etmemesi için okullar bina olarak her yönüyle onlara çekici gelecek bir şekilde dizayn edilmelidir.⁶²⁴

Avrupa'daki okullar ve sanat cemiyetleri birlikte hareket ederek kendi toplumlarının sanata olan ilgilerini arttırmak için bir taraftan okulları cazip hale getirmek diğer taraftan ise hem sinema hem de tiyatrolar aracılığıyla halkın sanatsal isteklerine cevap vermek için gereken çalışmaları yapmışlardır.⁶²⁵ Bu nedenle Türkçüler, Osmanlı toplumundaki okulların binasıyla, bahçesiyle, sınıfıyla ve diğer fiziki bölümleriyle, Avrupa'dakiler gibi olmasa da, çocukların sevebileceği şekilde tekrar elden geçirilmesini istemektedir.⁶²⁶

İnsanların estetik duygularının geliştirilmesi için kurulan okullar tabiattaki eşyalardan mümkün olduğu kadar faydalanmalıdır.⁶²⁷ Özellikle sınıfların hazırlanmasında kullanılan sabit ve sabit olmayan eşyaların yerlerinin iyi tespit edilmesi gereklidir. Sınıfların güneş ışığını tam olarak alabilmesi ve içerideki havanın devir-daim yapabilmesi için sınıf pencereleri büyük bir şekilde hazırlanmalıdır.⁶²⁸ Aynı şekilde okulların dış duvarları ile sınıfların iç boyalarının çocukların ruhunu daraltacak renklerde olmamasına dikkat edilmelidir. Öğretmen masası ile öğrencilerin sıraları yeni olmalı ve bunların ebatları çocukların yaşına göre tertip edilmelidir.⁶²⁹

---

⁶²⁴ Alaaddin, a.g.m, s. 328; Ayrıca bkz. Hüseyin Ragıp, "Mekteplerde Sanat ve Zevk 1", *Muallim*, Y.1, C.2, S.5, 15 Teşrin-i Sani 1332/1916, s. 148-149; Doktor Reşid Galib, "Mektep Binaları", *Muallim*, Y.2, C.2, S.17, 15 Kanun-i Evvel 1333/1917, s. 610-615.

⁶²⁵ Alaaddin, "Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 4", s. 328-329; Ragıp, "Mekteplerde Sanat ve Zevk 1", s. 149.

⁶²⁶ Alaaddin, a.g.m, s. 329-330; Ragıp, a.g.m, s. 149.

⁶²⁷ İbrahim Alaaddin, "Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 5", *Türk Yurdu*, Y.5, C.12, S. 131, 29 Mart 1917, s. 51; Nafi Atuf, "Tabiat Terbiyesinden", *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332/1916, s. 17-20.

⁶²⁸ Alaaddin, "Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 5", s. 50; Hüseyin Ragıp, "Mekteplerde Sanat ve Zevk 1", s. 149.

⁶²⁹ Alaaddin, a.g.m, s. 50-51.

Öğrencilerin kendi milletinin ünlü sanatçılarını tanınmaları için okul koridorlarında ve sınıflarda özel bölümler oluşturulmalıdır. Hazırlanan bu bölmelere ilgili sanatçılara ait değişik eserler yerleştirilmeli ve öğrencilerin bunları görmesi sağlanmalıdır.⁶³⁰ Çünkü böyle bir yaklaşımla çocukların hem musiki,⁶³¹ hem resim ve hem de fotoğrafçılık alanına ait özelliklerini geliştirmek mümkündür.⁶³²

Türkçüler İstanbul'daki "Cihangir", "Şehzadebaşı" ve "Pir Ahmed Çelebi" gibi ufak okullarda okuyan öğrencilere verilecek sanat eğitimi ile ilgili olarak bazı tavsiyelerde bulunmuşlardır. Böyle küçük okullarda çocuklara bir taraftan mızıka yanında, piyano çalmayı bilen öğretmenler tarafından, piyano dersi verilirken diğer taraftan onların resim kabiliyetini geliştirecek tatbikatlar yapılmalıdır.⁶³³

Türkçülere göre sanat eğitimi konusunda resmin çok büyük bir önemi vardır. Çünkü resim çizmenin genel anlamda çocuklara sağladığı altı faydadan bahsetmek mümkündür:⁶³⁴

- ✓ Resim, çocukların görme yetisinin güçlenmesine ve etrafındaki nesnelere olan bakış açısının gelişmesine katkı sağlar.
- ✓ Resim, öğrencilerin zihinlerinin çalışmasına ve devamlı zinde olmasına neden olur.
- ✓ Resim, çocukların hayal dünyasının gelişmesine ve çok yönlü düşünebilme kabiliyeti kazanmalarına yardımcı olur.

---

⁶³⁰ A.g.m, s. 51.

⁶³¹ Alaaddin, "Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 7", s. 199.

⁶³² Rahmi, "Talim ve Terbiye: Yeni Mektepler", s. 79.

⁶³³ Halide Edib 1332 senesinde fahri müfettiş olarak bu üç vakıf okulunu teftiş etmiştir. Edib, bu ve benzer küçük okullarda dört hususun mutlaka uygulanmasından yanadır. Bunlardan ilki piyano dersi, ikincisi resim dersi, üçüncüsü tabiat eğitimi, dördüncüsü gezi-gözlem yapmaktır. Edib'in vurguladığı hususların devlet okullarının birçoğunda gerçekleştirme imkanı bulunmamaktadır. Bu bilgi için bkz. Edib, "Talim ve Terbiye: 1332 Senesi Vakıf Kız Mekteplerinin Senelik Raporu", s. 207-208.

⁶³⁴ Alaaddin, "Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 7", s. 196-197.

- ✓ Resim, öğrencilerdeki el ve kol gibi fiziksel hareketlerin güçlenmesine ve dolayısıyla onların bedenlerini daha iyi kontrol etmelerine sebep olur.
- ✓ Resim, öğrencilerin geliştirdiği görsel yetenek sayesinde diğer derslerle ilgili olarak hazırlanmış materyallerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlar.
- ✓ Resim, öğrencilerin herhangi bir nesnedeki özelliklerin tamamını kavramalarına ve bunları analiz etmelerine kaynaklık eder.⁶³⁵

Sanat eğitiminin faydalı olması için okullarda verilecek olan resim, musiki, fotoğrafçılık ve diğer sanatsal etkinliklerin hepsinin birbirini destekleyecek tarzda olmasına dikkat edilmelidir. Ayrıca bu sanat eğitiminin çocukların gelişim özellikleri dikkate alınarak hazırlanacak olan program ve metodlarla yapılması gerekmektedir. Türkçülere göre Türk çocuklarına verilecek olan sanat eğitiminin istenilen bir şekilde gerçekleştirilmesi ancak bu sayede mümkündür.⁶³⁶

7-Özel Eğitim

Gerek yaratılış icabı gerekse daha sonra meydana gelen herhangi bir olaydan dolayı bedeni ve ruhi özelliklerinde istenilmeyen durumlar oluşan çocukların normal öğrencilerden farklı bir ilgi ve alakaya ihtiyacı vardır. Bu gayr-i tabii öğrencilerin hem okula hem de topluma kazandırılması için başta anne ve babalar olmak üzere diğer bütün eğitimcilere büyük görevler düşmektedir.⁶³⁷

Bu durumun farkında olan Türkçülere göre okullarda diğer öğrenciler tarafından küçük görülen ve bir kenara itilen bu çocuklara sahip çıkılmalıdır. Onların

---

⁶³⁵ Alaaddin, a.g.m, s. 197.

⁶³⁶ A.g.m, s. 196-199; Ayrıca bkz. Hüseyin Ragıp, “Mekteplerde Sanat ve Zevk 1”, s. 149-150.

⁶³⁷ Geniş bilgi için bkz. İbrahim Alaaddin, “Etfâliyât ve Terbiye”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.6, 15 Kanun-i Evvel 1332/1916, s.172-173; Atuf, “Maarifimiz Hakkında 2”, s. 119.

başına gelenler kendi tercihleri değildir. Bu nedenle Allah'ın yarattığı bu insanların oldukları gibi kabul edilmesi; hem ders esnasında hem de ders dışında yaptıkları hal ve hareketlerin buna göre değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunun sağlanması için de, mümkün olduğu kadar, engelli öğrencilerle daha çok birebir eğitim yapılmalıdır.⁶³⁸

Engelli öğrenciler hakkında ilköğretim geçici kanununun ikinci maddesinde “Ruhen ve bedenen zayıf olan çocuklar ile sağır, dilsiz ve ama çocuklara tahsil-i ibtidai vesaiti idad edecek bir nizamname yapılacaktır” denilerek adı geçen çocuklar için özel eğitim kurumlarının oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır.⁶³⁹ Kanunun ilgili maddesine bakıldığında bakanlığa göre engelli öğrencilerin sınırı da çizilmiştir ki bunlar: “Ruhen ve bedenen zayıf olan çocuklar, sağırlar, dilsizler, a'malar”dır.

Bu dönemde sağırlar, dilsizler ve a'malar için açılan bazı özel okullar mevcuttur; ancak ruhen ve bedenen yetersiz durumda olup başkalarının özel yardımına muhtaç olan çocuklarla ilgili gereken çalışmalar henüz yapılmamıştır.⁶⁴⁰ Ülkenin geneline bakıldığında adı geçen dört kısımdaki çocukların çoğu diğer öğrencilerle birlikte normal eğitim görmektedir. Hatta bu durum o çocukların topluma kazandırılmasında büyük bir engel teşkil etmektedir.⁶⁴¹ Bu nedenle okullarda okuyan öğrencilerin hangilerinin normal hangilerinin engelli olduğunu tamamen kestirmek mümkün değildir. Çünkü herhangi bir derste verilen ödevi yapmayan ya da hoca tarafından sorulan soruları bilemeyen bir öğrenci ele alındığında ilk olarak, öğrenci çalıştığı zaman dersi anlayacaktır; ancak çalışmak

⁶³⁸ Nafi Atuf, “Anormaller Hakkında”, *Muallim*, Y.1, S.2, 10 Ağustos 1332/1916, s. 40; Edhem Nejad, “Fevkalade Talebeler”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.23, 15 Haziran 1334/1918, s. 816-817.

⁶³⁹ Atuf, “Maarifimiz Hakkında 2”, s. 119.

⁶⁴⁰ Atuf, “Anormaller Hakkında”, s. 40.

⁶⁴¹ Atuf, “Maarifimiz Hakkında 2”, s. 119; Anormal öğrencilerin normal öğrencilerle beraber eğitim yapması ve neticesinde ortaya çıkan sorunlarla ilgili örnek olaylar hakkında bilgi almak için bkz. Nejad, “Fevkalade Talebeler”, s. 812-819.

istememektedir. İkinci olarak öğrenci ders çalışmak istemektedir; ancak ne kadar çalışırsa çalışsın kafasına girmemektedir. Türkçüler görünüşte birinci çocuğun normal; ikinci çocuğun ise anormal olduğu kanaatindedir. Fakat bu iki çocuğun özelliklerine bu gözle bakıp ayırt etmek ve ona göre bir muamelede bulunmak çok zordur.⁶⁴²

Meselenin bu zorluğu nedeniyle engelli insanlarla uğraşmak, onlarla ilgilenmek ve bu tür bireylerin tespit edilmesi için bilimsel çalışmalar yapmak artık bir merhamet işi değil bir gereklilik halini almıştır. Fransa’da, Almanya’da bulunan bilim adamları, özellikle psikologlar, insanların ruhi durumları ile yakından ilgilenmeye ve onların hastalıklarının nedenlerini araştırmaya başlamışlardır. Fakat Osmanlı’da durum Avrupa’daki kadar açık değildir ve yapılması gereken çalışmalar oradan çok geridedir.⁶⁴³

Osmanlı toplumu içerisinde bulunan ve sayısı net olarak bilinmeyen engelli insanlara, Avrupa’da olduğu gibi değer verilmesini isteyen Türkçülere göre bunun için yapılması gereken en öncelikli iş anormallerin hastalığına ve zeka durumuna göre birebir eğitim alacağı okulların sayısının çoğaltılmasıdır. İkincisi ise bu okullarda verilecek derslerin içeriği ile ders metodlarının öğrencilerin seviyesine göre belirlenmesidir.⁶⁴⁴ Nitekim bu iki hususun gerçekleşmesi sağlandığı takdirde özel eğitim alan öğrencilerin daha nitelikli ve daha tutarlı bir eğitim alması muhtemeldir.

---

⁶⁴² Atuf, “Anormaller Hakkında”, s. 40-41.

⁶⁴³ Atuf, a.g.m, s. 41-42.

⁶⁴⁴ Türkçülere göre anormal öğrencilere verilecek dersler mümkün olduğu kadar birbiriyle bağlantılı olmalı ve haftanın hergününe yayılmalıdır. Ders konuları tedrici bir şekilde yavaş yavaş anlatılmalı ve daha çok çocukların anlayacağı kelimeler kullanılmalıdır. Bu bilgi için bkz. A.g.m, s. 43-44.

8-Öğretmenlik Mesleği ve Öğrenci Kabiliyeti

Eğitim ve öğretim alanının en önemli saç ayaklarından ikisi öğretmenler ve öğrencilerdir. Bu iki unsurun birbirinden ayrı düşünülmesi ya da farklı değerlendirilmesi mümkün değildir. Çünkü öğrencilerin okula başladığı andan itibaren en çok karşılaştıkları, görüştükleri ve konuştukları kişiler öğretmenlerdir. Öğretmenler açısından da bu durum farklı değildir.⁶⁴⁵ Dolayısıyla Türk çocuklarının ve gençlerinin hayatlarına yön veren öğretmenlerin mesleki özellikleri ile öğrencilerin fiziki ve ruhi kabiliyetlerinin ortaya çıkması arasındaki ilişkinin tespit edilmesi çok büyük bir önem arz etmektedir.⁶⁴⁶

Öğretmenlik yapacak kişiler bu mesleği severek ve isteyerek seçmelidir. Çünkü sadece bir memuriyet ve geçim meselesi şeklinde düşünerek öğretmen olanların öğrencilerine katacağı fazla bir şey yoktur.⁶⁴⁷ Bu nedenle öğretmenlik mesleğini tercih edecek kişilerde “bedeni, ahlaki ve fikri” bazı özel kriterler aranmalıdır.⁶⁴⁸

Öğretmenlikle uğraşmak isteyen bireyler fiziki olarak yeterli olmalıdır. Yani duruşuyla, canlılığıyla, dinamik yapısıyla öğrenciye örnek teşkil etmelidir. Aynı şekilde bu kişiler öğretmenlik mesleğinin verdiği ahlaki sorumluluğu kaldırarak bir bilince ve sağlam bir karakter yapısına da haiz olmalıdır.⁶⁴⁹ Bunun yanında öğretmen

⁶⁴⁵ Bu durumla ilgili benzer tespitler için bkz. İbrahim Alaaddin, “Meslek ve Kabiliyet”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.3, 15 Eylül 1332/1916, s. 89.

⁶⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. “Maarif Şuûnû: Mesleğe Doğru”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.4, 15 Teşrin-i Evvel 1332/1916, s. 126.

⁶⁴⁷ Nafî Atuf, “Terbiyede Muhit ve Nüfuz”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.107, 20 Nisan 1916, s. 52; Türkçülere göre herhangi bir mesleği sevmeden ifa etmek ya da o mesleği seçerken kendi duygu ve düşünceleri ile değil de ailenin ve çevrenin baskısı ile tercih etmek kişide iki türlü soruna neden olmaktadır: Birincisi mesleğinden memnun olmayan bir insan hergün sevmediği ya da istemediği hatta başaramadığı bir işten dolayı kendi kendine, kimseye söyleyemediği, fiziki ve ruhi sıkıntılara girmektedir. İkincisi kendi ruhunda böyle bir ikilem yaşayan bireylerin, yapmış oldukları ve yapacakları bir meslekte başarılı olma ihtimali çok zayıf olduğu için, bu gibi kimselerin topluma da çok büyük bir katkılarının olmasını beklemek çok zordur. Bu bilgi için bkz. Alaaddin, “Meslek ve Kabiliyet”, s. 86.

⁶⁴⁸ Alaaddin, a.g.m, s. 88.

⁶⁴⁹ A.g.m, s. 88-89; Benzer görüşler için bkz. “İlm Mesleği ve Ahlak Mesleği”, *Muallim*, Y.2, C.2, 15 Kanun-i Sani 1334/1918, s. 616-622.

adayları öğrencilerin ihtiyaçlarını bilmeli ve ona göre davranmalıdır. Türkçülerin de dediği gibi öğretmenlerin okuldaki en önemli görevi sadece öğrencilere bilgi aktarmak değildir. Aslolan çocukların zihnine, gönlüne ve ruhuna hitap ederek onların kabiliyetlerini ortaya çıkarmaktır.⁶⁵⁰

Bu konuda, Osmanlı'ya baktığımızda, insanların en kolay meslek sahibi olduğu alanın öğretmenlik olduğunu görmek mümkündür. Çünkü devletin içerisinde bulunduğu mali durum eğitim alanına istenilen ödeneklerin ayrılmasına müsait değildir.⁶⁵¹ Bu dönemde ülkenin öğretmen ihtiyacını karşılamak için çeşitli vilayetlerde öğretmen okulları açılmıştır; ancak burada ders verecek yeteri kadar öğretmen bulunamadığı gibi okulların temel ihtiyaçları da tam olarak karşılanamamıştır.⁶⁵² Bunun neticesinde okuma yazma bilen, ya da ufak yaşlardan itibaren belirli bir eğitim sürecinden geçen kişiler, öğretmenlik mesleğini yapıp yapamayacağına bakmadan, öğretmen olmayı istemiştir.⁶⁵³

Türkçüler böyle bir yaklaşıma karşıdır. Onlar öğretmenlik de dahil olmak üzere bütün meslek dallarında çalışmak isteyen insanların belirli aşamalardan geçerek amaçlarına ulaşmalarını istemektedir. Daha doğrusu bireylerin bedeni ya da fiziki özelliklerini ölçmek için çeşitli testler yapılmalıdır. Onların hangi mesleğe yatkın olduğu sadece kendilerinin söylemleri ile değil, yapılan teorik testler ve uygulamalar neticesinde belirlenmelidir. Her ne kadar yapılan bu araştırmalar neticesinde yüzde yüz bir başarıya ulaşma imkanı zor olsa da, bireyler hakkında genel anlamda bir görüş elde etmek mümkündür.⁶⁵⁴

---

⁶⁵⁰ Alaaddin, "Meslek ve Kabiliyet", s. 89.

⁶⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.4, s. 1053-1056.

⁶⁵² Satı, "Meşrutiyet'ten Sonra Maarif Tarihi", s. 658-659.

⁶⁵³ Alaaddin, "Meslek ve Kabiliyet", s. 85.

⁶⁵⁴ Türkçülere göre insanların bedeni ve ruhi şartlarını ayrı ayrı değerlendirerek araştırma yapan

Türkçülere göre öğretmenlerin yapacağı iş çok zordur; çünkü "...çocuklarımız muhtelif muhitlerin, binaen aleyh muhtelif terbiyelerin tesiri altındadır. Çocuğun hakkı henüz teslim edilmeyen bir devr ve muhitte, çocuğun inkişaf-ı tabîî ve te'mine yardım edecek bir muhit bulmak güçtür. Herkes, her aile ve mektep kendisince doğru bildiği fikirleri, hareketleri, tarz-ı hayatı muayyen kaideler dahilinde çocuklarımızın benliklerinde tespit ve nakş etmek ister. Düşünmek lazımdır ki lisanımızın, fikirlerimizin, fiilimizin cihanında bugün "müstehâse"leşmiş pek çok unsurlar var. Bunlar ayıklanarak atılmadığı içindir ki tahsil müddeti uzadığı gibi tahsil nihayetinde çocuklarımızın gözleri cihana açık nafiz bir pencere vazifesini görmüyor..."⁶⁵⁵

Görüldüğü üzere çocukları hayata hazırlamak görevi aileden sonra okulda yani öğretmenlerdedir. Dolayısıyla öğretmenlik yapan herkes sorumluluğu altındaki öğrencilerden mesuldür. Yani öğretmen, kendi öğrencisinin başta kişiliğini, neyi sevdiğini, neden hoşlanmadığını, ailevi durumunu daha doğrusu öğrencinin başarısını arttırmasına yardımcı olacak her etkeni bilmek ve gerektiğinde bu etkenlerden kaynaklanan olumsuzlukları bertaraf edecek bir kabiliyete sahip olmak zorundadır.⁶⁵⁶

Öğretmenler öğrencileri hakkındaki bilgileri toplarken bunu mecburi bir görev olarak değil isteyerek yapmalıdır. Öğretmen öğrencisini karşılıksız sevmelidir ve öğrencinin de kendisini sevmesi için elinden gelen gayreti göstermelidir.⁶⁵⁷

---

ve bu araştırmalar neticesinde birbirinden farklı meslek isimleri belirleyen en önemli ülke Amerika'dır. Bu sayede Amerika'da ve diğer bazı gelişmiş Avrupa ülkelerinde meslek isimleri ve kimlerin hangi mesleğe seçilebileceği ile ilgili kriterler, kısmen de olsa, belirlenmiştir. Bu bilgi için bkz. Alaaddin, a.g.m, s. 87-88.

⁶⁵⁵ Nafi Atuf, "Çocuklarımızda Sîn ve Zeka Münasebeti", *Muallim*, Y.2, C.2, S.13, 1 Ağustos 1333/1917, s. 397.

⁶⁵⁶ Bu süreçle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Satı, "Mekteplerde Efkâr ve Hissiyat-ı Âmme", *Muallim*, Y.2, C.2, S.22, 15 Mayıs 1334/1918, s. 767-771; Nafi Atuf, "Çocuklarda Temâyülât", *Muallim*, Y.2, C.2, S.22, 15 Mayıs 1334/1918, s. 772-775.

⁶⁵⁷ Kazım Nami, "Çocukluğu Sevmek", *Muallim*, Y.2, C.2, S.23, 15 Haziran 1334/1918, s. 809-810.

Öğretmenin kendisine değer verdiğini gören öğrenciler hayata daha pozitif bakarken bunun tam tersi bir anlayışa ve yaklaşıma maruz kalan öğrencilerde ise istenmeyen bazı sonuçlar ortaya çıkmaktadır.⁶⁵⁸ Bu nedenle Türkçüler ilkokuldan itibaren çocukların ne gibi kabiliyetlere sahip olduğunu tespit etmek için onların sıkı bir şekilde gözlemlenmesini istemektedir.⁶⁵⁹

9-Çocukların Eğitiminde Kullanılan Metodlar

Çocukların erken dönemlerden itibaren uygulanan yanlış metodlar nedeniyle başarısız olacaklarına dair bir kanaata sahip olmamaları için başta ailelere, sonra öğretmenlere büyük görevler düşmektedir. Çünkü fiziki olarak herhangi bir dersi ya da görevi yapmakta sıkıntısı olmayan bir çocuk, ya okula ya derse ya da öğretmene karşı negatif tutumlar geliştirmekte, bu ise onun psikolojisini olumsuz yönde etkilemektedir.⁶⁶⁰

Gerek ailede ve gerekse okulda verilen eğitimdeki temel hareket noktası çocuktan hareket ilkesi olmalıdır. Anne ve babalar ile öğretmenler çocukları kendilerine benzetmek yerine çocuğun kendisini gerçekleştirmesine yardım etmelidir. Nitekim Hz Ali bir sözünde mürebbilere “çocuğun terbiyesini kendi terbiyene ve kendi bilgine münhasır kılma! Çünkü o senin yaşadığın bir zamandan başka bir zamanda yaşamak üzere doğmuştur” diyerek bu hususu dikkate almalarını istemiştir.⁶⁶¹

Okullar, çocukların hem bedeni hem de zihni olarak diğer arkadaşları ile iletişime gireceği ve onlarla rekabet edebileceği bir yapıda olmalıdır. Öğretmenler hiçbir şekilde öğrencilerin öğrenme isteklerini kırarak ve onların birbirleri ile olan

---

⁶⁵⁸ Nami, a.g.m, s. 807-808.

⁶⁵⁹ Alaaddin, “Meslek ve Kabiliyet”, s. 87.

⁶⁶⁰ Bu süreçle ilgili geniş bilgi için bkz. Muhtar, a.g.m, s. 330-332.

⁶⁶¹ Bu bilgi için bkz. Ahmed Besim, “Ahlak: Nazar-ı İslam’da Ahlak 4”, *İslam*, Y.2, S.20, 15 Kanun-i Sani 1330/1915, s. 526-527.

etkileşimine zarar verecek faaliyetlerin içerisine girmemelidir.⁶⁶² Bu nedenle çocuklara okullarda demokratik bir eğitim verilmelidir. Bunun sağlanması için okullardaki öğrenciyi idare etme şeklinin merkezine okul idaresi ve öğretmenler yerine öğrenciyi yerleştirmek gerekmektedir. Çünkü okul ve eğitim öğretmenler için değil öğrenciler için yapılmalıdır. Öğrencilerdeki görev ve sorumluluk bilincinin gelişmesi ve bu özelliklerin onlarda kalıcı olması için işbirliğine dayalı bir eğitim anlayışı benimsenmelidir.⁶⁶³

Türkçüler okullardaki derslerin ve ders programlarının birçoğunun çocukların yaşlarına ve anlayışlarına uygun olmadığını söylemektedir. Bu tehlikeli bir durumdur; çünkü böyle ağır bir ders ve program altında ezilen çocuklar okulda başarılı olup-olamama korkusu yaşamaktadır. Neticesinde böyle bir ikileme maruz kalan çocuklar öğretmenleri tarafından aşağılanıp hakir görülmekte, bu ise onların şahsiyetlerinde geri dönülemeyecek sıkıntılara neden olmaktadır.⁶⁶⁴

Çocuklar gelişmek ve büyümek için mutlaka oyuna zaman ayırmalıdır. Bu yüzden okul idarecileri çocukların bu en temel ihtiyacının karşılanması için gereken önlemi almalıdır.⁶⁶⁵ Bunun yanında çocuklara öğretilen yeni bilgiler tedrici bir şekilde verilmelidir. Yani tümevarım şeklinde bir metod takip edilmelidir.⁶⁶⁶

Çocuk eğitimi ile uğraşan insanlar öncelikle karşısındaki küçük bireylere insan gibi muamele etmelidir. Daha doğrusu şeklen böyle görünen ancak uygulamada çok farklı olan bu durumun görünen ve görünmeyen boyutu düzeltilmelidir.⁶⁶⁷ Çocuklara

---

⁶⁶² M. Rahmi, "Talim ve Terbiye: Cenevre Koleji ve Mukafat Tevzii", *Türk Yurdu*, Y.6, C.13, S.143, 13 Eylül 1917, s. 212-213.

⁶⁶³ Ziya Gökalp, "Muallimler Derneğinin İlmî Münakaşaları", *Makaleler 4*, KBY, Haz: Ferit Ragıp Tuncor, Ank., 1977, s. 76-77.

⁶⁶⁴ Edib (Ahmed), a.g.m, s. 86-87.

⁶⁶⁵ Rahmi, "Talim ve Terbiye: Yeni Mektepler", s. 78.

⁶⁶⁶ Rahmi, a.g.m, s. 77.

⁶⁶⁷ Hakkı, "Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var", 12 Aralık 1912, s. 66; Daha fazla bilgi için bkz. Hulusi, "Çocukların Ruhuna Nüfuz Çareleri", *Muallim*, Y.2, C.2, S.20, 15

yaptıkları her yanlış davranış karşısında ceza vermek doğru değildir. Çünkü küçük yaşlardaki çocukların, özellikle yatılı okullarda, ailelerinden ayrı kalmaları ve yeni bir muhite alışmaları çok zordur. Hafta içerisinde devamlı okulla ve derslerle uğraşan bir çocuğun bilmeden yaptığı bir hatadan dolayı hafta sonu hem arkadaşlarından hem de dışarıdan mahrum edilmesi yanlıştır.⁶⁶⁸

Türkçüler çocukların hem okulu, hem dersi, hem de öğretmeni sevmelerine katkı sağlayacak en önemli hususun okul kitapları olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle hem ders hem de çocuklar için yazılan hikaye ve şiir kitapları onların seveceği bir şekilde hazırlanmalıdır. Onlara göre çocukların bu tarz kitaplara ilgi duyması için içerik olarak kendi dilimizi, kendi kültürel özelliklerimizi daha doğrusu toplumun içinden çıkmış bizi biz yapan değerlerin konu edilmesi gerekmektedir.⁶⁶⁹

Çocuklara uzun ve karmaşık bilgi yığınları yerine az ancak faydalı olanları verilmelidir.⁶⁷⁰ Bunun için bir günün her saati çocukların ihtiyaçlarının giderileceği bir şekilde hazırlanmalı ve bu planlama yapılırken mutlaka çocuklardan yardım alınmalıdır.⁶⁷¹ Ayrıca çocukların okuma şevkini arttırmak için hem ders süreleri kısa olmalı hem rahat hareket edebilecekleri serbest zaman dilimleri bulunmalı hem onlara sorumluluklarını geliştirecek görevler verilmeli hem de birbirleri ile olan münasebetlerinin daha fazla olması için beraber zaman geçirmeleri sağlanmalıdır.⁶⁷²

Mart 1334/1918, s. 722-726.

⁶⁶⁸ İspartalı Hakkı, “Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.21, 5 Eylül 1912, s. 343-345; İspartalı Hakkı, “Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var”, 6 Mart 1912, s. 167-170; Hakkı, “Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var”, 12 Aralık 1912, s. 67; Tatillerin çocuklar için önemi hakkında bkz. Hüseyin Ragıp, “Tatiller Münasebetiyle”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.12, 1 Temmuz 1333/1917, s. 371-374.

⁶⁶⁹ Nureddin, “Türk İbtidai Mektep Kitapları”, s. 362-363; Bu konuda benzer görüşler için bkz. “Çocuk Kitapları”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.8, 1 Mart 1333/1917, s. 252-254.

⁶⁷⁰ Kazım Nami okulların terbiyeden uzak olan bu durumuna “herkese lazım olan malumat mektebi” nitelemesini yapmıştır. Bu bilgi için bkz. Kazım Nami, “Musa Efendi Carullah’ın Terbiyeye Dair Fikirleri”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.9, S.99, 30 Aralık 1915, s. 302.

⁶⁷¹ Edib (Ahmed), a.g.m, s. 87.

⁶⁷² M. Rahmi, “Yeni Terbiye Usulleri-Almanyalı Herman Lich ve “Yeni Mekteb”i (Ferrier’den Tercüme)”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.106, 6 Nisan 1916, s. 34.

Türkçülere göre çocuklar eğitilirken mutlaka onlarla tutarlı bir iletişim kurmak için çaba gösterilmelidir. Çocukların vatanını ve milletini sevmesi için milli şairlerin şiirlerinden ve atalarımızın kahramanlıklarından bahsedilmelidir.⁶⁷³ Türk çocukları daha küçük yaşlardan itibaren hayattan soyutlandırılmamalı aksine daha aktif, daha canlı ve daha sağlam bir yapıya sahip olarak yetiştirilmelidir. Bunun için çocukların kendilerini değerli hissedecekleri, her türlü sıkıntı, bela ve musibet karşısında yıkılmadan ayakta durabileceği bir eğitim tarzı geliştirilmelidir.⁶⁷⁴

Öğretmenler, öğrencilerinde görülen istenmeyen davranışların oluşmasındaki nedenleri daha çok kendilerinde aramalıdır. Her şeyi öğrenciden beklemek, her hatayı öğrencinin üzerine yıkmak çok yanlış bir tutumdur. Çünkü çocukların eğitimindeki üç ana unsur “aile, muhit, mektep”tir ve bu üç esasın çocuklar üzerindeki olumlu ya da olumsuz sonucu da “bedeni, fikri ve hissi” özellikler şeklinde ortaya çıkmaktadır.⁶⁷⁵ Bu gerçeğin farkında olan Türk aydınları öğretmenlerin çocuklara sevgiyle, muhabbetle yaklaşmalarını ve çocukların kalbine nüfuz etmelerini istemektedir. Çünkü çocuklar küçük yaşlarda daha çok “zekadan ziyade kalple keşfolunabilir.”⁶⁷⁶

Türkçüler için çocukların eğitiminde kullanılan her metodun nihai amacı çocuklara bir emel ve ideal yüklemek olmalıdır. Türk çocukları bu emel ve ideale ulaşmak için milli, dini ve medeni açıdan yetiştirilmelidir ki bu üç özellik birbirinin ayrılmaz parçası gibi olmalı ve öyle devam etmelidir.⁶⁷⁷

---

⁶⁷³ K. N., “İzmir Seyahati”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.45, 7 Ağustos 1913, s. 390.

⁶⁷⁴ Hamdullah Subhi, “Eski Türk Evleri”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.60, 5 Mart 1914, s. 203.

⁶⁷⁵ Atuf, “Maarifimiz Hakkında 2”, s. 118-119; Atuf, “Terbiyede Kadın”, s. 290.

⁶⁷⁶ Atuf, “Terbiyede Muhit ve Nüfuz”, s. 51.

⁶⁷⁷ Gökalp, “İslam Terbiyesi: İslam Terbiyesinin Mahiyeti”, *İslam*, Y.1, S.1, 30 Kanun-i Sani 1329/1914, s. 15.

10-Eğitimde Kullanılan Ders Araç-Gereçleri

Okullarda verilen eğitime baktığımızda genel anlamda bir eğitim ortamı temelde dört ana unsurdan meydana gelmektedir. Bunlar öğretmenler, öğrenciler, anlatılan konunun içeriği ve bu üçünün gerçekleştirildiği fiziksel ortamdır. Bu fiziksel ortamlar ders-araç gereçleriyle donatıldığı ölçüde öğretmene, öğrenciye ve dersin içeriğine bir katkıda bulunabilirler.⁶⁷⁸ Bu durumun farkında olan İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçüleri ders araç-gereçleri olarak üç konu üzerinde durmaktadır. Bunlar ders kitabı, defter ve sinematograf dediğimiz görsel materyallerdir.

Öğrencilere verilen eğitim öncelikle onların hem gözüne hem zihnine hem de ruhuna ve duygularına hitap etmelidir. Bu amaca ulaşmak için eğitim-öğretimin temel materyali olan ders kitaplarının daha etkili bir şekilde kullanılmasına ihtiyaç vardır. Nitelikli bir eğitim için öncelikle ders kitapları daha kaliteli basılmalıdır.⁶⁷⁹ Ders kitabının hem kapağı hem de içerisi öğrencilerin estetik duygularını celbedecek görsel araçlarla donatılmalıdır.⁶⁸⁰ Tabi bu yapılırken dersin konusu ile kapağa ve iç sayfalara konulacak olan resimler birbiriyle alakalı olmalıdır.⁶⁸¹ Bunun yanında kitapların basımında kullanılan kağıtların beyaz ve kaliteli olmasına; harflerin ne ufak ne de büyük yazılmasına ve sayfalardaki diğer iç düzenle ilgili hususlara da dikkat edilmelidir.⁶⁸²

---

⁶⁷⁸ Geniş bilgi için bkz. Şakir Ahmed, "Tedrisatta Sinematoğraf", *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332/1916, s. 13-17.

⁶⁷⁹ Hüseyin Ragıb, "Mekteb Kitabı", *Muallim*, Y.1, C.1, S.6, 15 Kanun-i Evvel 1332/1916, s. 179-182.

⁶⁸⁰ Necmeddin Sadık, "Matbuat ve Edebiyatın İctimai ve Terbiyevi Tesirleri", *Muallim*, Y.1, C.1, S.2, 15 Ağustos 1332/1916, s. 45-46; "Çocuk Kitapları", *Muallim*, s. 253; Ahmed, a.g.m, s. 13.

⁶⁸¹ İbrahim Alaaddin, "Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 6", *Türk Yurdu*, Y.5, C.12, S.135, 24 Mayıs 1917, s. 98; Ragıb, "Mekteb Kitabı", s. 181; "Çocuk Kitapları", *Muallim*, s. 253-254.

⁶⁸² Alaaddin, "Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 6", s. 99.

Türkçüler ders kitapları yanında, aynı şekilde, defterler ile ilgili olarak da birtakım uyarılarda bulunmaktadır. Onlara göre defterlerin kapağına konacak olan çok ilginç resimler ve şekiller sayesinde öğrencinin hem görsel zevki giderilecek hem de derse olan ilgisi artacaktır.⁶⁸³

Ders kitapları ve defterler dışında kullanılan bir diğer materyal de sinematografıtır. Resimlerin ışıklı bir şekilde (slayt) gösterilmesi ya da eğitici filmlerin sinemada öğrencilere seyrettirilmesi eğitim açısından çok önemlidir. Bu iki husus sadece insanların zevki için değil, gerektiğinde eğitim için de çok etkili bir şekilde kullanılmalıdır. Nitekim bu sayede öğrencilere öğretilen ya da öğretilmek istenen konular daha cazip hale getirilmelidir.⁶⁸⁴

İnsanlar hem kitaplar hem de sinema aracılığıyla kendi imkanları ile okuyup göremedikleri bir çok konuyu, değişik yerleri ve farklı kültürleri öğrenme imkanı elde etmektedir.⁶⁸⁵ Ayrıca öğrenciler bu görsel araçlar sayesinde atomların nasıl işlediğini, mikropların yaşayışını, kimyasal olayların neden meydana geldiğini daha kolay kavramaktadır.⁶⁸⁶

Bu bağlamda Türkçüler, çocukların ve gençlerin milli ve manevi duygularının gelişmesi için özellikle vatan ve insan sevgisini, toplum için yapılan fedakarlıkları, topluma mal olmuş büyük önderlerin çalışmalarını, zenginin fakire yardım etmesini, bilenin bilmeyene anlatmasını ve sağlıklı olanın hasta olana bakmasını anlatan filmlerin hazırlanmasını istemektedir.⁶⁸⁷

Sinemalarda gösterilen filmlerin gençlik üzerindeki etkileri herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Dünyadaki gelişmiş toplumların birçoğu bu alanda gereken

---

⁶⁸³ Alaaddin, a.g.m, s. 100; Ragıb, “Mekteb Kitabı”, s. 182.

⁶⁸⁴ Ahmed, a.g.m, s. 13.

⁶⁸⁵ A.g.m, s. 15.

⁶⁸⁶ Ahmed Ağaoğlu, “Hadiseler Karşısında: Sinema Meselesi”, *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1935, s. 3.

⁶⁸⁷ Ağaoğlu, a.g.m, s. 3; Ahmed, a.g.m, s. 15-16.

önlemleri almıştır. Özellikle Almanya, İtalya, ve Rusya gibi Avrupa ülkeleri ile Amerika⁶⁸⁸ gibi devletler bu gerçeği daha önceden görmüş ve ona uygun bir eğitim politikası izlemişlerdir.⁶⁸⁹

Türkçüler Osmanlı Devleti'nin diğer birçok meselede olduğu gibi sinemanın eğitimde kullanılması konusunda da batı toplumlarından geride kaldığı fikrindedir. Çünkü İstanbul'daki birkaç okul dışında sinematoğraf cihazı bulunmamaktadır.⁶⁹⁰ Onlara göre bakanlık bu durumu görmezden gelmemelidir ve bir an önce Avrupa devletlerindeki bakanlıklarda oluşturulan eğitim materyallerinin çoğaltılması çalışmasına benzer adımlar atılmalıdır.⁶⁹¹ Bunun yanında yazılı ve görsel basına da büyük işler düşmektedir. Türk matbuatında eğitim meselesinin daha ciddi bir şekilde ele alınması ve gündeme gelmesi, adı geçen meselede ortaya çıkan sorunların daha çok tartışılmasına ve ona göre çözüm önerilerinin ortaya konmasına neden olmaktadır.⁶⁹²

11-Darüleytamlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Rumlar ve Yahudiler, 1914 yılından önce, kendi milletlerine ait fakir, yetim, kimsesiz çocukların barınabileceği ve giderlerinin zengin kimseler tarafından karşılandığı yerler açmıştır. Osmanlı Devleti'nin benzer mekanlar olan Darüleytamları Birinci Dünya Savaşı'nın⁶⁹³ ilanından sonra kurmaya

---

⁶⁸⁸ A.g.m, s. 14.

⁶⁸⁹ Ahmed Ağaoğlu, "Hadiseler Karşısında: Sinema Meselesi", s. 3; Ahmed, a.g.m, s. 15.

⁶⁹⁰ A.g.m, s. 16.

⁶⁹¹ Ahmed Ağaoğlu, "Hadiseler Karşısında: Sinema Meselesi", s. 3.

⁶⁹² "Matbuat ve Terbiye", *Muallim*, Y.2, C.2, S.23, 15 Haziran 1334/1918, s. 796-800.

⁶⁹³ Birinci Dünya Savaşı'nın bu süreci ile ilgili bilgi için bkz. "İslam Havadis: İki Haftalık Cihad Haberleri", *İslam*, Y.2, S.19, 1 Kanun-i Sani 1330/1915, s. 512-514; "İslam Havadis: İki Haftalık Cihad Haberleri", *İslam*, Y.2, S.20, 15 Kanun-i Sani 1330/1915, s. 529-530; "İki Haftalık Cihad Haberleri", *İslam*, Y.2, S.21, 29 Kanun-i Sani 1330/1915, s. 546.

başladığı düşünüldüğünde bünyesinde yer alan azınlıkların bu konuya daha fazla önem verdiğini görmek mümkündür.⁶⁹⁴

Maarif Nazırlarından Şükrü Bey 6 Kanun-i Evvel 1333/1917 tarihinde Meclis-i Mebusan'da bir konuşma yaparak darüleytamların neden oluşturulduğunu şu cümlelerle ifade etmektedir: "...darüleytamlar 12 Teşrin-i Sani 1330/1914 senesinde te'sis edilmiştir. Darüleytamları te'sise saik olan sebebi de arz edeyim: Devlet, seferberliği ve harbi ilan ettikten sonra, bazı düvel-i muhâsama müessesatını kapamak mecburiyetinde bulundu. Bu düvel-i muhâsama müessesatı meyanında birçok darüleytamlar vardı. Bu darüleytamlar kapanınca, orada bulunan çocuklar-ki Osmanlı çocukları idi-açıkta kalacaklar, sefil olacaklardı. Bunların sefaletlerine set çekmek için onları ibate edecek darüleytamlar te'sis etmek lazım geldi..."⁶⁹⁵

1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa başlayan devletlerin geride bıraktığı kurumlardaki çocukların mağdur olmaması için kurulan ilk darüleytamlar, daha sonra, savaşta annesini, babasını veyahut her ikisini kaybetmiş çocukların yardımına koşan çok önemli müesseselerden biri haline gelmiştir.⁶⁹⁶ Bunun yanında darüleytamlara özellikle Balkan Savaşlarından sonra yaşadıkları bölgeden göç etmek zorunda kalmış fakir ve kimsesiz çocuklar da kabul edilmiştir.⁶⁹⁷

Ebeveynlerini kaybeden, özellikle de vatan ve millet gibi büyük değerler için hayatını feda etmiş Türk insanının geride kalan çocuklarına sahip çıkmak çok önemli bir vazifedir.⁶⁹⁸ Nitekim dünya üzerinde yaşayan her medeni millet böyle ulvi

⁶⁹⁴ Nafi Atuf, "Bizde Darüleytamlar", *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S.151, 1 Ocak 1918, s. 30-31.

⁶⁹⁵ "Meclis-i Mebusan ve Maarif", *Muallim*, Y.2, C.2, S.18, 15 Kanun-i Sani 1334/1918, s. 640; Atuf, "Bizde Darüleytamlar", s. 29-30. Daha fazla bilgi için bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.4, s. 1284; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 194.

⁶⁹⁶ "Darüleytamlar", *Muallim*, Y.2, C.2, S.17, 15 Kanun-i Evvel 1333/1917, s. 585; Atuf, "Bizde Darüleytamlar", s. 29. S. A., a.g.m, s. 25.

⁶⁹⁷ Atuf, a.g.m, s. 30-31; Ayrıca bkz. "Meclis-i Mebusan ve Maarif", *Muallim*, s. 640.

⁶⁹⁸ Ziya Gökalp, "Dâr'ül-Eytâm", *Makaleler* 7, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982,

görevleri yerine getirmekten hiç çekinmemiştir. Türkçü aydınlar, bu gerçekten hareketle, Osmanlı devlet adamlarının darüleytamlarla ilgili yaptıkları olumlu girişimlerden dolayı memnuniyetlerini dile getirmişlerdir.⁶⁹⁹

1914 yılında kurulan darüleytamların, çok kısa bir süre içerisinde, başta İstanbul olmak üzere ülke genelindeki sayısı yaklaşık altmışa çıkmıştır. Memleketin birçok yerinde açılan bu darüleytamların ortak bir merkezden idare edilmesi 2 Nisan 1333/1917 tarihinde padişah tarafından onaylanan “Darüleytamlar Müdüriyet-i Umûmiyesi Teşkîli ve Müteferriâtı Hakkında”ki kanun ile gerçekleşmiştir. Türkçüler bu darüleytamların temel hedeflerini “...bu azim mücadelede yurtsuz kalan çocukları: Evvela beslemek, bu suretle hayatlarını kurtarmak; saniyen okutmak, terbiye vermek, bu suretle de onları bir mesleğe ve bir işe hazırlamaktır...” şeklinde ifade etmektedir.⁷⁰⁰

Türkçüler, darüleytamların, kuruluş felsefesi de dikkate alınarak, dört farklı şekilde tasnif edilmesinin daha uygun olacağı kanaatindedirler:

- ✓ Çok ufak yaştaki kimsesiz çocukların ondört yaşına gelinceye kadar kalacakları darüleytamlar kurulmalıdır. Buradaki amaç çocuklara sevgi ve merhamet gösterip onların topluma düşman olarak yetişmelerini önlemektir. Bu şekilde oluşturulacak olan darüleytamların gelirleri devletten daha ziyade zenginler vasıtasıyla halledilmelidir.⁷⁰¹

---

s. 295-296.

⁶⁹⁹ Atuf, “Bizde Darüleytamlar”, s. 29.

⁷⁰⁰ Devlet bu üç amacı gerçekleştirmek ve yurdun her tarafındaki fakir ve kimsesiz çocuklara ulaşmak için boş bulduğu her binayı darüleytam şekline getirmiştir; “Darüleytamlar”, *Muallim*, s. 586; Benzer tespitler için bkz. Hüseyin Ragıb, “Harbin Yetimleri: Meclis-i Mebusan’da Şehid Çocukları 1”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.9, 1 Nisan 1333/1917, s. 282-284; Hüseyin Ragıb, “Meclis-i Mebusan’da Şehid Çocukları 2”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.11, 1 Haziran 1333/1917, s. 342-345; Gökalp, “Dâr’ül-Eytâm”, s. 296.

⁷⁰¹ Atuf, “Bizde Darüleytamlar”, s. 30; Ragıb, “Harbin Yetimleri: Meclis-i Mebusan’da Şehid Çocukları 1”, s. 283-284.

- ✓ Fakir ancak genç olan bireylerin herhangi bir sanat dalında kendini yetiştirilmesi için yine zengin insanların katkılarıyla darüleytamlar kurulmalıdır.⁷⁰²
- ✓ Çocukların “zirai yahut mesleki” bilgiler edinmelerine ve ilerleyen yaşlarda darüleytamlardan ayrıldıktan sonra rahatça iş bulabilmelerine yarayacak yetimhaneler oluşturulmalıdır.⁷⁰³
- ✓ Herhangi bir nedenden dolayı ruhi durumu bozulmuş ve toplumdan soyutlanmış çocukların bu özelliklerinden kurtulması ve çevresine adapte olması için darüleytamlar tesis edilmelidir.⁷⁰⁴

Türkçülerin oluşturulmasını istediği bu dört türlü darüleytam fikrinin mali açıdan eksiksiz bir şekilde gerçekleşmesi, Osmanlının içerisinde bulunduğu durum düşünüldüğünde, çok zordur. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu’nda kurulan darüleytamlar, azınlıkların tersine, daha çok devlet imkanı ile desteklenmektedir. Zengin kimselerin ve halkın kısmen yardımı vardır; ancak istenilen seviyede değildir.⁷⁰⁵

Darüleytamların mevcut şartlarının daha da iyileştirilmesi için üzerinde durulması gereken bir diğer konu da burada çalışan görevlilerin nitelik olarak yeterli olup-olmadığıdır. Çünkü darüleytamlarda kalan çocukların normal hayattaki gibi bir ortama ihtiyacı vardır. Dolayısıyla bu işte görev almak isteyen kişiler daha yolun başında karşılaşacakları zorlukları bilmeli ve ona göre karar vermelidir. Hatta bu

---

⁷⁰² “Darüleytamlar”, *Muallim*, s. 588.

⁷⁰³ Ragıb, “Meclis-i Mebusan’da Şehid Çocukları 2”, s. 343-344.

⁷⁰⁴ Atuf, “Bizde Darüleytamlar”, s. 30.

⁷⁰⁵ Atuf, a.g.m, s. 31; “Darüleytamlar”, *Muallim*, s. 586.

kimseler görevlerini ibadet niyetiyle yapmalı ve Allah'ın yetimlere yardımı ne kadar önemseydiğinin bilinci içerisinde olmalıdır.⁷⁰⁶

Yetimhane görevlileri hal ve hareketleriyle çocukların hem zihnine hem ruhlarına hem de davranışlarına örnek teşkil etmelidir. Çünkü darüleytamlarda çalışanlar ve burada barınanlar çok büyük bir aile gibidir. Dolayısıyla bu aile bireyleri her konuda birbirlerine sınıksız sarılmalıdır.⁷⁰⁷ Türkçülere göre darüleytamlardaki vatan evlatlarına, kendi toplumunun milli ve manevi duygularının kazandırılması gerekmektedir. Bunun için buradaki çocuklara milli bir eğitim verilmelidir. Yani Osmanlı Türk toplumunun örf, adet, gelenek ve göreneklerini içine alan ve çocukların kendi toplumunun değerlerine bağlanmasına katkı sağlayacak bir yaklaşım tarzı geliştirilmelidir.⁷⁰⁸

12-Yabancı Okullar

Ondokuzuncu yüzyılla birlikte dünya devletlerinin birçoğu kendi dışındaki toplumlara ait her türlü maddi ve manevi değerlerle ilgilenmeye başlamıştır. Uzun yıllar birbiri ile uğraşan Doğu ve Batı alemi yeni oluşan bu dünya düzeni karşısında, ister istemez, birbirlerine yabancı kalamamıştır.⁷⁰⁹ Ortaya çıkan bu durum neticesinde Avrupa'dan gelen insanlar bir taraftan kendilerine ait maddi özellikleri Doğu toplumuna taşıırken; diğer taraftan doğunun kültürel zenginliklerinden bazılarını ise Batı'ya aktarmışlardır.⁷¹⁰

Bu süreçte, dönemin önde gelen aydınları, İslam medeniyetinin batı medeniyeti karşısındaki geri kalmışlığının en önemli nedenini doğu medeniyetinin dünyadaki

---

⁷⁰⁶ A.g.m, s. 589.

⁷⁰⁷ A.g.m, s. 589-590; Atuf, "Bizde Darüleytamlar", s. 31.

⁷⁰⁸ "Darüleytamlar", *Muallim*, s. 590.

⁷⁰⁹ Bu süreçle ilgili geniş bilgi için bkz. Agayef, "Türk Alemi 4", s. 80.

⁷¹⁰ Agayef, a.g.m, s. 81.

bilimsel ve teknolojik gelişmelerden bihaber olmasına bağlamışlardır.⁷¹¹ Bu olumsuz tablonun giderilmesi için bir an önce Batı'nın ileri gitmesindeki saiklerin araştırılmasını; gerekli bilimsel ve teknolojik verilerin taklit edilmesini belirten aydınlar, ne yazık ki, bu isteklerinin Türk toplumu tarafından çok yanlış anlaşılacağına farkına varamamıştır. Çünkü onlar Avrupa tarzında okullar ve kurumlar oluşturulmasını isterken asla Batı'ya ait milli ve manevi özelliklerin anlatılacağı, empoze edileceği bir eğitim anlayışını kastetmemiştir.⁷¹²

Türkler Orta Asya'dan batıya doğru göç ettikten sonra önüne çıkan birçok kavmi ya yok etmiş ya da kendilerine bağımlı hale getirmiştir. Fakat daha sonra Türkler eski güçlerini yitirmeye başlayınca, onların hakimiyeti altında ezilen milletler, Türklere karşı ayaklanıp onları yok etmek için bütün çareleri denemiştir.⁷¹³ Bu yabancı toplumların ellerindeki en önemli silahlardan birisi de Osmanlı topraklarında faaliyetlerini sürdüren yabancı okullardır. Türkçülere göre bu okullar sayesinde "...terbiye ve tekâmülümüz de başka mürebbiler elinde kalmış ve onların efkâr ve hissiyatına tabi olmuştur. Halbuki şu ecnebi terbiye, şu yabancı efkâr ve hissiyatı bize Türklük hakkında fenalıktan, nefretten, istihkâr ve istihfaftan başka bir şey ilkâ etmemiş ve edemez..."⁷¹⁴

Yabancı okullarda okuyan öğrencilere çok ciddi dini ve milli emeller telkin edilmektedir. Bu öğrenciler kendi toplumlarını millet yapan değerleri ve bu değerlerin her birey için ne kadar önemli olduğunu öğrenirken, Osmanlı'daki

⁷¹¹ Akçuraoğlu, "Türklerin Büyük Muallimi ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski", s. 367-369; Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar 4", s. 21-23.

⁷¹² Geniş bilgi için bkz. Agayef, "Türk Alemi 4", s. 81-82.

⁷¹³ Agayef, "Türk Medeniyet Tarihi 2", s. 303-308; Agayef, "Türk Alemi 1", 16-17; Agayef, "Türk Alemi 2", s. 30-34; Gökalp, "Tam ve Medeni Bir Millet Olmak İçin Nelerimiz Eksik?", s. 67-70; Agayef, "Türk Medeniyet Tarihi: Mukaddime", s. 293.

⁷¹⁴ Türkçüler, Türk toplumundaki emel ve ideal eksikliğinin nedenini sadece yabancı okullar ve bu okullardan çıkan şahsiyetler olarak kabul etmemektedir. Onlara göre bu toplumsal yozlaşmanın en önemli nedenlerinden sadece birisidir. Bu bilgi için bkz. Agayef, "Türk Alemi 2", s. 30; Akçuraoğlu, "Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine 1", s. 303.

okulların birçoğunda böyle bir amaç ve ideal maalesef mevcut değildir. Bu nedenle yabancı okulların Türk toplumuna verdiği zararın önüne geçmek için önce aileden başlayan ve ileriye dönük her kurumu içine alacak şekilde yeni bir bakış açısının geliştirilmesine ihtiyaç vardır.⁷¹⁵

Türkçüler fırsat buldukça Anadolu topraklarında dolaşarak, İstanbul dışındaki Osmanlı toplumunun içerisinde bulunduğu durumu görme fırsatı elde etmiştir. Onlar Kayseri'ye ve İzmir'e yaptıkları ziyaret esnasında Rumların, Ermenilerin ve Fransızların açtığı yabancı okullardan da bahsetmektedir. Buradaki okullarda iki hususa dikkat çekilmektedir: Birincisi öğrencilerin kendi lisanlarına göre eğitim alması; ikincisi ise çocukların devlet kademelerinde çalışacak bir memur olmalarından ziyade ticaret hayatının içinde yer alacak tarzda yetiştirilmeleridir.⁷¹⁶

Yabancı okullarda verilen Türkçe derslerine gereken önemin gösterilmediğini belirten Türkçüler, İzmir'deki okullarla ilgili verilen bir bilgide, bu şehirde özel 11 adet Türk okulu bulunmasına rağmen "11 ecnebi, 12 Ermeni, 19 Musevi, Rum cemaatine⁷¹⁷ ait 1 dârümuallimîn, 2 dârümuallimât, 5 idadi, 71 ibtidaî mektep" bulunduğundan söz etmektedir.⁷¹⁸ Onlar bu 121 okulun sadece bir Türk müfettişi tarafından ancak senede veya iki senede bir teftiş edilmesinin çok eksik, bir o kadar da tehlikeli olduğu kanaatindedir. Çünkü bu okullardaki öğrenciler kendi dillerini ve dolayısıyla kendi kültürlerini mükemmel bir şekilde öğrenirken, Türk dilini ihmal

---

⁷¹⁵ Akçuraoğlu, a.g.m, s. 303-304.

⁷¹⁶ Ulvî, "Kayseri'ye Doğru", s. 181-182.

⁷¹⁷ Rum mektepleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ali Haydar, "Türkiye'de Rum Mektepleri 1", *Muallim*, Y.1, C.1, S.5, 15 Teşrin-i Evvel 1332/1916, s. 144-148; Ali Haydar, "Türkiye'de Rum Mektepleri 2", *Muallim*, Y.1, C.1, S.6, 15 Kanun-i Evvel 1332/1916, s. 168-170; Ali Haydar, "Türkiye'de Rum Mektepleri 3", *Muallim*, Y.1, C.1, S.7, 15 Kanun-i Sani 1332/1917, s. 212-218.

⁷¹⁸ B. N. "Dilimiz: Gayr-i Müslim Mekteplerde Türkçe", *Türk Yurdu*, Y.6, C.13, S. 143, 13 Eylül 1917, s. 213. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Osmanbey Matbaası, C.2, İst, 1940, s. 602-637; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.4, s. 1232-1235.

etmekte dolayısıyla Türk kültürüne de uzak kalmaktadır. Bu durum ise kendi kültürüne tam, içinde yaşadığı milletin kültürüne, örf ve adetlerine uzak bir insan tipinin oluşmasına neden olmaktadır ki bu durum Osmanlı Türk toplumunun tamamen aleyhine olan bir sonuç doğurmaktadır.⁷¹⁹

Osmanlı ahalisi başlangıçta bu okullara mesafeli yaklaşırken yabancı okulların fiziki yapısı, öğretmen kadrosu ve öğretim materyallerinin birçoğunun kendi okullarından daha kaliteli⁷²⁰ olduğunu görünce yavaş yavaş çocuklarını bu okullara göndermeye başlamıştır.⁷²¹ Türkçülere göre gerek buraya giden Türk talebesi ve gerekse bu okullarda okuyan yabancı öğrenciler ile Türk okullarında okuyan ancak belirli bir amaç verilememiş yığınlar bir araya geldiğinde ortaya çok tehlikeli bir sonuç çıkmaktadır.⁷²² Çok abartılı olan bu yorumun kanaatimizce gerçek olan tarafı bir ülkedeki insanlar arasında farklı ideallerin çoğalması, belirli ve toplumun geneli tarafından kabul gören olumlu ideallerin ortaya çıkmasına engel teşkil etmektedir. İşte bu noktada Türkçü aydınlar kendilerine büyük görevler düştüğünün farkındadır. Çünkü bir toplumda istenilen ve arzu edilen emellerin oluşmasına çalışan güzide insanlar bulunmazsa o toplum bir gün mutlaka yok olmaya mahkumdur.⁷²³

---

⁷¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Ahmed Agayef, “Müthiş Rakamlar: Mektepler ve Miyonerler”, *Hak*, S.7, 1 Haziran 1328/1912, s. 1-4; Ahmed Agayef, “Müthiş Rakamlar 2: Mektepler ve Miyonerler”, *Hak*, S.9, 15 Haziran 1328/1912, s. 1-3; B. N., a.g.m, s. 214.

⁷²⁰ Abdülbaki Feyzi, “Yurdumuzda Gördüklerimiz: İzmit”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.27, 28 Kasım 1912, s. 59.

⁷²¹ Agayef, “Türk Alemleri 4”, s. 81.

⁷²² Akçuraoğlu, “Emel ve İdeal”, s. 267-268.

⁷²³ Geniş bilgi için bkz. Akçuraoğlu, a.g.m, s. 268.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKÇÜLERİN DİN VE AHLAK EĞİTİM-ÖĞRETİMİ GÖRÜŞLERİ

Türkçülerin, araştırmamızın sınırları çerçevesinde incelediğimiz, İslam, Türk Yurdu, Türk Derneği, Genç Kalemler ve Muallim mecmualarında onların din ve ahlak eğitim-öğretimi konularından bahseden makale sayısı oldukça azdır. Ancak eldeki mevcut veriler incelendiğinde Türkçülerin din ve ahlak eğitim-öğretimi alanında önemli görüşleri sürdüklerini söylemek mümkündür. Türkçülerin bu bölümde üzerinde durdukları meselelerdeki temel hareket noktası, aynen genel eğitim konularında olduğu gibi, milli eğitim anlayışına dayanmaktadır. Bu bağlamda Türkçüler medreseler ve mekteplerdeki din eğitim-öğretimi ile ahlak eğitim-öğretimi ve yaygın din eğitimine ait konulardan söz ederken özellikle, bu hususu, vurgulamaya gayret etmişlerdir.

I-MEDRESELER

A-Medreselerin Islah Edilmesinin Gerekliği

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte, din eğitim-öğretimi konusunda, dönemin bütün fikir akımları tarafından tartışılan en önemli meselelerden birisi medreselerdir. Çünkü medreseler Osmanlı Devleti'nde din eğitim-öğretiminin yapıldığı en büyük örgün eğitim kurumudur. Medreselerin ifa ettiği öneme binaen, bu kurumlardaki eğitim-öğretim hakkında, dönemin birçok dergi ve gazetesinde haber, makale, tartışma ve ıslahla ilgili metinler yayınlanmıştır. Yayınlanan bu yazılara bakıldığında vurgulanmak istenen ortak amacın medreselerin eksikliklerini tespit ederek bunları bertaraf edecek çözüm yollarını en ince ayrıntısına kadar ortaya koymak olduğunu görmek mümkündür.

İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçüleri medreselerin, içerisinde bulunduğu kötü durum nedeniyle, ıslah edilmesi konusunda hemfikirdirler.⁷²⁴ Onlar medreselerin ıslah edilmesinin gerekliliğini ortaya koyarken işe bu kurumların yozlaşmadan önce Müslümanlar için ifa ettiği noktadan hareket ederek başlamışlardır.⁷²⁵ Meseleye bu açıdan bakıldığında medreseler dinin en iyi şekilde anlaşılması ve insanlar tarafından doğru uygulanmasına etki eden en önemli kurumlardır. Çünkü medreseler “...Türkiye’nin ilk mektepleri ad edilebilir. Mamafih bu müesseseler yalnız Türkiye’ye has olmayıp İslamiyet’in münteşir bulunduğu bütün cemiyetlerde mevcuttur. Binaenaleyh medrese milli bir müessese olmaktan ziyade İslamî ve bilhassa zühdî bir müessesedir. Türkiye’de, Mısır’da, Hindistan’da hülâsa her İslam memleketinde medresenin vazifesi Arapça’yı ve İslamiyet’i neşr etmektir. Ta’biri diğerle medrese İslamiyet’in temsil mektebidir...”⁷²⁶

Bir toplumda yaşayan insanların hem ferdi hem de toplumsal açıdan kendisinden beklenen davranışları yapmasında dinin ve onun emrettiği kuralların çok önemli bir yeri vardır. Dini doğru kaynağından öğrenerek önce kendi vicdanında yaşayıp daha sonra davranışlarıyla insanlara en güzel şekilde örnek olan bireylerin bulunduğu toplumlarda sosyal sıkıntıların en aza inmesi muhtemeldir. Bu nedenle hem dinde hem de insanların fikir ve düşüncelerinde yeni bir yaklaşımın oluşması için eskiden farklı ve her açıdan donanımlı din adamlarına ihtiyaç vardır. Bu din adamlarının yetişeceği yer ise medreseler olmalıdır.⁷²⁷ Bunun için medreselerde verilen eğitimin birçok amacı bulunmalıdır. Türkçüler, medreselerin en eski ve en

⁷²⁴ Örnek olarak bkz. Ziya Gökalp, “Tekkeler”, *Makaleler 1*, Milli Eğitim Basımevi, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst, 1976, s. 87.

⁷²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazanlı Halim Sabit, “İslah-ı Medâris Münasebetiyle”, *Sırat-ı Müstakim*, S.124, 5 Kanun-i Sani 1326/1911, s. 324-336.

⁷²⁶ M. Zekeriya, “Zühdî Terbiye”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.17, 15 Kanun-i Evvel 1333/1917, s. 598-599.

⁷²⁷ Kazım Nami, “Dini Terbiye”, *İslam*, Y.1, S.1, 30 Kanun-i Sani 1329/1914, s. 17-20; Ayrıca bkz. Sabit, “İslah-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 325-326.

sağlam amaçlarından birisi olarak onların öğrencileri “İyi bir Müslüman yetiştirmek” için uğraştığından söz etmektedir.⁷²⁸ Bu önemli bir hedeftir; çünkü “...din-i İslam tam bir idealdir. İslam’ın her din, her ideal gibi bir metafiziği (ma-fevka’t-tabiatı), bir etiği (ahlakı) var. Ahlakiyatında ferdin Hâlık’ına, kendine, mensup olduğu cemiyete, yabancı cemiyetlere ve o cemiyetlerin efradına karşı vezâifi vaz’ıhan tayin edilmiştir ve bu vazifelerden Hâlık’ın, cemiyetin, efradın hakları doğmuştur. Hasılı her bir Müslüman, hayatında önüne çıkacak meselelerin hallini tabi olduğu o idealden istihraç edebilir. Binaenaleyh din-i İslam’ı gaye-i emel olarak alan bu usul-ı tedris nazari olarak kendi kendisine kâfi ve tamdır.”⁷²⁹

Medreseler sözü edilen bu görevlerini iyi bir şekilde yerine getirdikleri zaman İslam medeniyeti de buna bağlı olarak en şaşalı günlerini yaşamıştır.⁷³⁰ İslam’ın ve İslam medeniyetinin gelişmesinde bu olumlu yılların etkisi çok büyüktür. Medreselerin ilk dönemlerinde böylesi bir sürecin olması daha çok “ulum-i diniye ve içtimaiye” nin birlikte ele alınması ile mümkün olmuştur. Böylece burada ders verenler ile alanlar çok geniş bir eleştirel bakış açısı ile yetiştirilme imkanı yakalamışlardır.⁷³¹

Medreselerin ıslahının gerekliliğiyle ilgili ilk şartı bu şekilde ortaya koyan Türkçüler ikinci olarak bu kurumların zaman içerisinde bozulmaya ve köhnemeye başladığını dolayısıyla hem halkın hem de devletin kendisinden beklediği hususlara

⁷²⁸ Akçuraoğlu, “Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine 1”, s. 303.

⁷²⁹ Akçuraoğlu, “Emel ve İdeal”, s. 266.

⁷³⁰ Ziya Gökalp, “Medreseler”, *Makaleler 1*, Milli Eğitim Basımevi, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst, 1976, s. 79-80.

⁷³¹ Gökalp, a.g.m, s. 79-80; Türkçüler bu dinamik yapı içerisinde eğitim alan dönemin uleması, memuru ve devlet ricalinin birçoğunun medresenin ortaya koyduğu terbiyevi esaslardan etkilendiğinden söz etmektedir. Bu etki sayesinde devleti yönetenler arasında bir his, bir fikir birliğini görmek mümkündür. Nitekim ulema, memur ve devlet ricali arasında, bu dönemdeki gibi, bir kavganın ve karmaşanın yaşanmamış olması bunun en güzel göstergesidir. Bu bilgi için bkz. Ziya Gökalp, *Malta Konferansları*, KBY, Haz: M. Fahrettin Kırzioğlu, Ank, 1977, s. 85.

cevap veremediği üzerinde durmaktadır. Nitekim medreseler zamanla kuruluş amaçlarından uzaklaşarak bir taraftan iyi, bilgili ve ahlaklı bireyler yetiştiremezken diğer taraftan çağın icaplarına uygun olarak her açıdan kendini yenileyemedi. Bunun neticesinde medreselerin ne eskiyi ne de yeniyi daha doğrusu hangi amaca hizmet ettiği ya da hizmet etmesi gerektiği tam olarak belirlenemedi. Bu sebeble medreseler eski önemini, eski canlılığını ve topluma yön verme özelliğini yitirdiler.⁷³² Hatta Türkçüler, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan ancak Türk olmayan Müslümanların çıkardığı sorunların temelinde yatan nedenin medreseler aracılığıyla bu insanlara yeterli din eğitiminin verilememiş olmasından kaynaklandığını söylemektedir.⁷³³

Bu mevcut durumun tersine çevrilmesi için medreseler, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu olumsuz şartlardan kurtulmasına ve vatan evlatlarının bu kötü etkiyi kendi kaderlerinin değişmez bir kuralı gibi görmelerine engel olacak bir yapıda olmalıdır. Devletin kötü gidişatının temel sebebi İslam dini değil; bu dinin her çağa hitap eden düsturlarını gereği gibi anlayıp yaşamlarına aktaramayan Müslümanlardadır. Nitekim medreselerde “her türlü teceddüdü gavurluk suretinde telakki ve halkı izlal edenler” ile “meta-ı dünyaya ehemmiyet verilmeyerek yalnız zikir ve ibadat ile iştigal kafi geleceğini” ve kainatın “evliya yüzü suyu hürmetine durduğunu” söyleyecek kadar gündelik meselelerden uzaklaşan bir anlayışın hakim olması çok yanlış, çok vahim bir o kadar da çok tehlikeli bir durumdur.⁷³⁴

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte Batı'yı ve Batı'nın değerlerini kendilerine örnek olarak almak isteyen aydın kesimi ülkede çağdaş bir eğitim anlayışını yerleştirmek istemiştir. Türk çocukları o güne kadar daha çok İslam eğitimi ile yetişirken bu

⁷³² Zekeriya, “Zühdi Terbiye”, s. 599-600.

⁷³³ Sabit, “İslah-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 326.

⁷³⁴ Köprülüzade, “Ümit ve Azim”, s. 139.

tarihten sonra bu iki düşünce arasında bir yarış başlamıştır. Tarihe mektep ve medrese kavgası olarak geçen bu süreçte ortaya çıkan sorunlar İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar varlığını devam ettirmiştir.⁷³⁵ İkinci Meşrutiyet Dönemi itibariyle Türkçüler, çağdaş eğitim ile din eğitiminin yanına milli eğitimin de eklenmesini istemişlerdir.⁷³⁶ Çünkü Osmanlının kötü gidişatından kurtulması için bu üç ayrı eğitim anlayışına da ihtiyacı vardır. Ancak her görüşün, her yaklaşımın sınırlarının iyi çizilmesi ve bir diğersinin alanına girmemesi gerekmektedir.⁷³⁷

Türkçüler medreselerin var olan bu durumunu ele alırken diğers taraftan okullardaki eğitim-öğretim açısından da bir değerlendirme yapmaktadır. Onlara göre okulun da medresenin de eksik olan yönü millilikten uzak olmalarıdır. Okullar ve medreseler halkın kendi değerleriyle tam olarak örtüşen bir eğitim anlayışına ve bu eğitim anlayışını öğrencilere aktaracak bir öğretmen kadrosuna sahip değillerdir.⁷³⁸

Dünyanın herhangi bir bölgesinde ortak bir dile, ortak bir tarihe, ortak bir hisse sahip olan toplulukların birleşerek millet haline gelmesi çok kolaydır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün bölgelerinde yapması gereken en acil işi ahalisinin millileşmesini sağlamak olmalıdır. Bu ortak amacı gerçekleştirecek yegane etkenler ise okullar, medreseler ve oralarda görev yapan hocalardır. Ancak bu üç ana unsur bahse konu olan hususları anlamaktan ve bu hedef uğruna çalışmaktan çok uzaktır.⁷³⁹

---

⁷³⁵ Bu süreçle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gökalp, "İslam Terbiyesi: İslam Terbiyesinin Mahiyeti", s. 14-15; Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 64-65.

⁷³⁶ Gökalp, "İslam Terbiyesi: İslam Terbiyesinin Mahiyeti", s. 14-16.

⁷³⁷ Gökalp, a.g.m, s. 16.

⁷³⁸ Akçuraoğlu, "Emel ve İdeal", s. 266-267; Ayrıca bkz. Ziya Gökalp, "Dehaya Doğru", *Makaleler 7*, Haz: M. Abdülhaluk Çay, KBY, Ank., 1982, s. 12-16.

⁷³⁹ Köprülüzade, "Türklük, İslamlık, Osmanlılık", s. 372-373; Gökalp'e göre Osmanlının son dönemlerinde yapılan eğitim milli olmaktan daha çok kozmopolit bir hüviyete sahiptir. Dolayısıyla böyle karmaşık bir yapıda eğitim alan bireylerden milli hedefler için hareket etmelerini beklemek çok zordur. Bu nedenle Gökalp, memleket için en seviyeli, en karakterli insanlar yetiştirmesi gereken medreselerin bu görevlerini tam olarak yerine getiremediğini söylemektedir. Bu bilgi için bkz. Gökalp, "Maarif Meselesi", 1 Haziran 1333/1917, s. 321-322.

Türk anne ve babaları çocuklarının iyi bir eğitim almasını istemektedir. Onların buradaki temel amacı çocuklarına milli ve manevi duygularının birbiriyle uyumlu bir şekilde verilmesidir. Fakat genel itibari ile bakıldığında medreselerin Türk çocuklarına bu duyguları kazandırması mümkün değildir.⁷⁴⁰ Bunun için Türkçüler din eğitiminde kalitenin yükselmesi için öncelikle medreselerde yapılan eğitim-öğretimin nitelik olarak yeniden gözden geçirilmesini; ikinci olarak da medreselerin diğer bütün yerlerde bulunan İslam medreseleriyle “tevhid” edilmesi gerektiğini söylemektedir. Kanaatimizce buradaki birleşmeden kasıt medreselerde verilmesi planlanan eğitimin ortak bir program çerçevesinde yapılarak burada öğrenim gören öğrencilerde benzer bir fikir ve ideal birliğinin sağlanmasıdır. Türkçüler bu birlikteliğin sağlanması için her yıl bir İslam devletinde ortak bir “müderrisler kongresi” yapmayı tavsiye etmektedir. Bu sayede Müslümanlar ferdi olarak hem ilimde hem dinde hem de ahlakta ilerlediği gibi İslam toplumu olarak da aynı hususlarda benzer kazanımlar elde edilebilir.⁷⁴¹

Sonuç olarak, Türkçülerin medreselerin ıslah edilmesinin temel gerekçelerini dört madde üzerinde toplamak mümkündür:

- ✓ Dinine bağlı, aktif, karşılaştığı sorunlarla baş edebilen, ahlaklı bir insan ve iyi bir Müslüman yetiştirmek,
- ✓ Toplumun ihtiyacı olan din adamlarını eğitecek ileri görüşlü müderrisler yetiştirmek,
- ✓ Medreseleri tekrar halkın ve devletin istediği bir yapıya kavuşturmak,
- ✓ Medreselerden yetişecek olan müderrisleri ve öğrencileri hem dinine bağlı hem milli değerlerini içselleştirmiş hem de çağın gerektirdiği

⁷⁴⁰ Halim Sabit, “Altaylara Doğru”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.12, S.136, 9 Haziran 1917, s. 116-117.

⁷⁴¹ Geniş bilgi için bkz. Ziya Gökalp, “Dine Doğru”, *Makaleler* 7, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982, s. 26.

bilimsel ve teknolojik gelişmelerden haberi olan kişiler olarak yetiştirmektir.

B-Medreselerin İslahı İle İlgili Görüşler

1-Medreselerin Fiziki Durumu

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde medreselerin ıslahının gerçekleşmesi için en öncelikli şartlardan birisi medrese binalarının fiziki olarak yeniden gözden geçirilmesidir. Yapılması planlanan ıslahatların bir sonuca ulaşması için ya yeni medrese binalarının yapılması ya da var olanlarının eksiklerinin giderilmesi gerekmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin mevcut mali durumu göz önüne alındığında yeni binaların yapımından daha ziyade elde bulunan medrese binalarının tamir edilmesinin tercih edildiğini görmek mümkündür.⁷⁴²

Bu dönemde Osmanlı medreseleri daha önce kurulan medreselerdeki gibi fiziki olarak yeterli değildi. Medreseler genel anlamda içerisinde kalan ve ders gören öğrencileri kardan, yağmurdan ve soğuktan korumaktaydı. Ancak nitelikli bir eğitimin yapılması için lazım olan gerekli odalar ile bu odaların bakımı ve temizliği; sınıfların şekli, boyası, bakımı, tertip ve düzeni gibi konularda ise tamamen zamanın gerçeklerinden uzak bir vaziyetteydi.⁷⁴³

---

⁷⁴² 1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnamesinin ikinci maddesi ve aynı yıl yine taşra medreseleri için ayrıca hazırlanan nizamnamenin beşinci maddesinde medrese binaları ile ilgili yapılması gereken bakım ve tamirat çalışmalarından bahsedilmektedir. “Medâris-i İlmiye Nizamnamesi”, *Düstur*, Tertib-i Sâni 2, s. 128; “Medâris-i İlmiye Nizamnamesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnamesi”, Matbaa-i Âmire, İst, 1326/1910, s. 4; Ayrıca bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İst, 1978; Hüseyin Hatemi, “19. Yüzyılda Medreseler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst, 1983, s. 501-510; “Medrese”, *AnaBritannica*, Ana Yayıncılık, C.22, İst, 1994, s. 186-188.

⁷⁴³ Sabit, “İslah-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 328; Ayrıca bkz. Sabit, “Altaylara Doğru”, 30 Mayıs 1912, s. 238-239.

Midhat Cemal'in Türk Yurdu Mecmuasında yayınladığı "Medreseler" adlı şiiri bu kurumların genel yapısı, geçirdiği tarihi süreç ile İkinci Meşrutiyet Dönemi'ndeki mevcut durumunu en iyi şekilde ortaya koymaktadır:

"Bir başka el etti zulmü icat	Boşluklara âşiyân kesildin
Sensin onu eyleyen idame	Ey doğduğu lâne İbn Rüşd'ün
Zulmün kapısında bekçilikti	Bir lahd-i harabe döndün artık
Yıllarca vazifen ey imame	Bir mehd-i füyûz-ı din iken dün
Yüksek şu sarık umûmunuzdan	Bir lâne-i ankebuta dönmüş
Ey kubbeler, ey büyük medâris	Bî-çâre ciğerlerin vücudun
Revzenleriniz kör olmuş artık	Ey iskelet, ey hazin heyûla
Asab-ı sûtûnunuzda yok his	Sen böyle değil idin, ne oldun
Taşlar da ölür, çürür mü bilmem	Çek gözlerini semâdan artık
Zulmet dolaşır mesâmımızda	Yerden doğuyor bugünkü envâr
Bir zelzele-i zevâl vardır	Pâmâlin olan şu toprağın da
Miskin miskin kıyâmınızda	Umkunda kazarsan itilâ var
Mazide birer büyük alınmış	Gelmez güneşin ziyâsı kâfi
Her kuvveniz ey büyük binalar	Lazım size başka türlü bir nûr
Çökmüş de o taş alanlar artık	Aç gözlerini yıkılsın uçsun
Her yanda yarıklar, inhinâlar	Dîdende yatan o zıll-ı menfûr

Hep cazibeler, elektrikler   Nur iç de semâlar et tegaddî
Beyler atabende sâilâne   Hep lâmialar teneffüs eyle
Fen sâilin, sâbirin kapında   Hûnunda şerâreler uçsun
Yoktur haberin harâb-ı lâne   Bir gölge olup gömülme leyle

Öğrendiğiniz kifâyet etti   Ey medrese, ey binâ-yı âlî
Ey medreseler semâya dair   Garbın o cihan-ı ibretin sen
Bir parça inin zemine artık   Efkârını al içinde şâyet
Medfûndur o yerde Fas, Cezayir   Asnâmını görmek istemezsen”⁷⁴⁴

Şairin tespiti üzere medreseler kuruluş amacına uygun bir eğitim-öğretim verdiği dönemlerde bünyesinden Ali Suaviler, İbn Rüdler yetiştirirken zamanla takip ettiği bu yoldan uzaklaşmış; mevcut manasını ve ruhunu kaybetmiştir. Bunun neticesinde hem halktan hem de devletten eski ilgi ve alakayı göremeyen medreseler fiziki olarak da bir çöküntü ile baş başa kalmıştır. Medreselerin duvarları, pencereleri ve kubbeleri eski ihtişamını ve gösterişini kaybetmiş yerini büyük yarıklar, yıkıntılar ve dökükler almıştır.⁷⁴⁵

Medreselerin içerisinde bulunduğu mevcut durum nedeniyle Türkçüler, bu kurumların fiziki yapılarının yeniden gözden geçirilmesini isteğe bağlı bir durum olarak değil bir gereklilik olarak kabul etmektedir. Onlar bu zorunluluğu “...âsâr-ı kadimeyi ibka ve muhafaza etmek Evkaf Nezareti’nin en mühim borcu olduğu kadar insaniyetin ve medeniyet-i cedidenin şerait-i esasiyesindendir. Bilhassa âsâr-ı milliye mevzubahis olduğu zaman bunların imhası değil, hatta tağyir-i şekil etmesi için vuku

⁷⁴⁴ Midhat Cemal, “Medreseler”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.42, 26 Haziran 1913, s. 318.

⁷⁴⁵ Cemalin adı geçen şiiri 29 kıtadan oluşmaktadır. Burada sadece 12 kıtasına yer verilmiştir. Bu nedenle şiirin tamamını görmek için bkz. Cemal, a.g.m, s. 318.

bulabilecek en küçük teşebbüslere karşı her Osmanlı vicdanen bir azap hissetmelidir...⁷⁴⁶ şeklinde dile getirmektedir.

2-Medreselerin Teşkilat Yapısı

İkinci Meşrutiyet Dönemi ile birlikte medreselerin geleneksel yapısı dışında yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesi konusunda değişik görüşler ortaya atılmıştır. Bu konuda görüş belirtenlerin çoğu medreselerin orta ve yüksek dereceli bir öğretim kurumu olarak yeniden teşkilatlanmasını istemektedir. Bu yaklaşımı benimseyenlerden biri olan Ziya Gökalp belirli bir bölgedeki medreselerin, medrese-i külliye adı altında birleştirilerek orta ve yüksek kısımlara ayrılmasından yanadır. Neticesinde orta dereceli medreselerde temel derslerin öğrenilmesine katkı sağlayacak Arapça, Hesap, Belagat ve Felsefe gibi ulûm-ı tâliye'nin; yüksek dereceli medreselerde ise Kur'an, Tefsir, Kelam, Fıkıh gibi ulûm-ı âliye'nin okutulması gerekmektedir.⁷⁴⁷

Medreseleri bu şekilde tasnif eden bir diğer Türkçü de Halim Sabit'tir. Sabit orta ve yüksek olmak üzere ikiye ayırdığı medreselerin özelliklerinin aşağıdaki gibi olmasını istemektedir:

- ✓ Orta dereceli medreselerde İslami ilimlerin daha iyi anlaşılması ve onların zamanın icaplarına göre değerlendirilip yorumlanmasına yardımcı olacak fen ve matematik bilimleri okutulmalıdır ve burada “memleket ve millet için ma'lûmat-ı mutavassita erbabı” yetiştirilmelidir.
- ✓ Yüksek dereceli medreselerde ise sadece İslami ilimler tahsil edilip buradan dini ilimler alanında ihtisaslar yetiştirilmelidir. Bunun yanında,

⁷⁴⁶ Mimar Kemaleddin, “Mektuplar ve Cevaplarımız”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.30, 9 Ocak 1913, s. 109.

⁷⁴⁷ Gökalp, “Medreseler”, s. 81.

isteyenler, orta dereceli medreselerden yüksek dereceli medreseye de devam etmelidir.⁷⁴⁸

3-Medrese Hoca ve Talebeleri

Medreselerin kurulmasının en önemli sebeplerinden birisi toplumu aydınlatıp onlara yön verecek din adamlarının yetiştirilmesi ihtiyacıdır. Bunun için devleti yönetenler medreselerin bünyesindeki talebelerin hem ahlaki hem de terbiyevi açıdan örnek birer insan olmalarını ve böylece onların ilmi seviyelerini en yükseğe çıkarmayı hedeflemiştir. Medreseler belirli bir süre bu amacı gerçekleştirmiştir; ancak dah sonra siyasi, askeri ve mali vb. alanlarda meydana çıkan sorunlara paralel olarak bu kurumlar da bozulmaya başlamıştır.⁷⁴⁹ Bunun neticesinde medreselerin kuruluş felsefesinde belirlenen iyi bir müderris, iyi bir din adamı ve iyi bir öğrenci gibi hedeflerin tam manasıyla gerçekleştirilmesi mümkün olmamıştır.⁷⁵⁰ Medreselerin böyle bir duruma düşmesinin bir diğer nedeni de özellikle bu kurumlarda okutulan tefsir, fıkıh, kelim ve hadis gibi İslami ilimlerde gerekli gelişmenin ve güncellenmenin sağlanamamasıdır. Çünkü medreselerde bu alanlara ait daha önce yazılan özgün eserler ve bunları ortaya koyan alimler gibi, eserler-kitaplar ve aydınlar-din adamları yetiştirilememiştir.⁷⁵¹

Türkçüler medreselerin içerisinde bulunduğu bu kötü durumun nedenini dört başlık altında ele almaktadır: Bunların ilki medreselerde belirli bir ders kitabının takip edilmesidir. Yani uzun bir süre sadece o ders kitabı üzerinde konuşulması, inceleme yapılması ve yazarın ne demek istediğinin anlaşılmasına çalışılmasıdır. Ancak burada aslolan şey bütün zamanın, bütün araştırma ve incelemelerin sadece o

---

⁷⁴⁸ Sabit, "İslah-ı Medâris Münasebetiyle", s. 336.

⁷⁴⁹ Gökbalp, "Medreseler", s. 80.

⁷⁵⁰ A. Y., "Avrupa'da Türk Talebesi", s. 43-44.

⁷⁵¹ Sabit, "İslah-ı Medâris Münasebetiyle", s. 326-327.

ders kitabının iki sayfasının arasındaki lafızlar ve o lafızların söylemek istediği açık ve gizli manalarla sınırlı olmasıdır. Bu yanlıştır; çünkü böylece öğrenci o kitabı gözünde büyütme ve vaktinin çoğunu onu öğrenmeye ayırmaktadır. Bunun dışında başka konulara ilgi duyma, onlar hakkında bilgi edinme ve eleştirel düşünme gibi diğer önemli eğitim-öğretim etkinliklerine ise gereken önem gösterilmemiştir.⁷⁵² Böyle bir yaklaşım tarzı ise yeni eserlerin, yeni fikir ve düşüncelerin ortaya çıkmasını engellemiştir. Kanaatimizce sadece medreselerde değil İslam aleminde görülen gerilemenin asıl sebeplerinden birisi de fikir hayatındaki bu durgunluktur.

İkinci neden medresede müderrislik yapmak isteyen kişilerin bir meslek edinmek ile geçim sıkıntısından kurtulmak dışında, gerçek anlamda, neden müderrisliği tercih ettiğinin farkında olmamasıdır. Medreselerde çalışmak sadece belirli sınavlardan geçip müderris olup sabah derse gelip akşam eve gidip hayatını sürdürmek değildir. Asıl müderrislik, öğretmenliğin bir insana yüklediği büyük sorumluluğun önemini kavrayıp ona göre bir yaklaşım tarzı geliştirmektir.⁷⁵³

Üçüncü neden medreselerde yetişen din adamlarının bir irfan, bir feyz kaynağı vesilesi olamamalarıdır. Daha doğrusu müderrisler ve onların yetiştirdiği din adamları hem söz ve davranışlarındaki tesirsizlik hem de ilim sahasındaki kifayetsizlikleri ile toplumu aydınlatıp onlara yön vermekten uzak bir vaziyettedir. Her ne kadar medreselerde okumuş ve bireysel anlamda kendini geliştirmiş müderrisler olsa da toplumun geneline örnek olup onların dini, ahlaki ve milli düşüncelerinin şekillenmesine katkı sağlayan alim sayısı çok fazla değildir.⁷⁵⁴

Dördüncüsü ise medreselerdeki lakaydlık yani vurdumduymazlıktır. Özellikle medreselerdeki müderrislerde fikren, zikren ve ahlaken büyük boşluklar

---

⁷⁵² Sabit, a.g.m, s. 328.

⁷⁵³ A.g.m, s. 328-329.

⁷⁵⁴ A.g.m, s. 329.

bulunmaktadır. Onlar kendilerini ve toplumu içerisine düştükleri ataletten kurtarıp harekete geçirecek herhangi bir emel ve ideale sahip değillerdir. Bu noktada medreseler adeta uyuşmuş bir vaziyettedir. Çünkü herhangi bir emel ve idealden yoksun insanların içerisinde bulunduğu kurumların ve bu kurumların ait olduğu toplumların belirli bir amaç için çabalamaları ve mücadele etmeleri çok zordur.⁷⁵⁵

Sözü edilen sorunlardan dolayı Türkçüler bu eksikliklerin bertaraf edilmesi için medresede eğitim gören din adamlarının çok yönlü bir şekilde yetiştirilmesini istemektedir. Onlar bu fikirlerinin haklılığını ortaya koymak için Avrupa’da ve Osmanlıdaki din adamlarının bir karşılaştırmasını yapmışlardır. Nitekim Avrupa’da yetişen papazlar hem din adamı hem iyi bir hatip hem halka yararlı olacak kadar doktorluktan anlamakta ve böylece her açıdan kendini kanıtlama fırsatı yakalamaktadır.⁷⁵⁶ Bu din adamları kendi dinlerini öğrendikleri gibi dünya üzerindeki diğer milletler ve onların dinleri hakkında da oldukça malumata sahiptirler. Avrupalı devletler din adamlarının yetiştirilmesi için başta onların eğitim görecekleri binalar olmak üzere diğer bütün ihtiyaçlarının giderilmesi için gerekli

---

⁷⁵⁵ A.g.m, s. 330-334; Halim Sabit, Altaylara yaptığı ziyaret esnasında gördüğü mektep ve medreselerden bahsederken, bir anlamda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki benzer kurumların nasıl olması gerektiğini söylemek istemektedir. Sabit’e göre uzun yıllar gelişmeye, ilerlemeye ve modernleşmeye karşı direnen medrese hocalarının karşısında seslerini yükselten yeni nesil din adamları, kendi bölgelerindeki önde gelen zengin ahalî ile aydınları bir araya getirerek var olan bu muhalefeti kırmayı başarmıştır. Bu bölge insanları, mevcut düzenin değişmesini istemeyen medrese hocaları ile onların dahil olduğu medreselere verdikleri desteği çekerek bir anlamda onları yalnız bırakmıştır. Buna karşın hem topluma hem de kendi çocuklarına iyi bir seviye kazandıracak niteliğe sahip medreseler ile medrese hocalarının daha iyi şartlarda hizmet vermesi için ellerinden gelen yardımı yapmaktan çekinmemiştir. Bu nedenle Osmanlı mektep ve medreselerindeki öğrencilere, muallim ve müderrislere büyük görevler düşmektedir. Eğitimin bu üç önemli unsurunun husumeti bir tarafa bırakarak hep birlikte el ele vererek kavga yerine “iyi ve yüksek emellerin” nasıl gerçekleştirileceği üzerinde düşünmeleri lazımdır. Sabit, “Altaylara Doğru”, 30 Mayıs 1912, s. 238-240; Kafkasya bölgesi ile ilgili benzer görüşler için bkz. Safes, “Rusya’da Sakin Müslümanların Mahalle ve Müftülük Teşkilatı; Bu Teşkilatın Islahına Dair Arzu ve Teşebbüsler; Yeni Orenburg Müftüsü”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.9, S.92, 23 Eylül 1915, s. 230-232; Gansprinski, “Türk Yurducularına”, 22 Şubat 1912, s. 109-111; Gansprinski, “Türk Yurducularına”, 7 Mart 1912, s. 132-134; Sabit, “Altaylara Doğru”, 9 Haziran 1917, s. 116.

⁷⁵⁶ Şir İdrisî, “Avrupa’da Ruhaneler”, *İslam*, Y.1, S.13, 17 Temmuz 1330/1914, s. 409.

yardımı yapmaktadır.⁷⁵⁷ Ancak Osmanlı'daki medreselere bakıldığında durum çok farklıdır. Medreselerin fiziki yetersizliklerinin içinde var olma ile yok olma mücadelesi veren müderrislerin benzer kabiliyetler kazanması ve topluma faydalı olmasını beklemek mümkün değildir.⁷⁵⁸

İslamiyet, Batıdaki Hıristiyanlığın din adamlarına yüklediği misyonların aynısını kendi din adamlarına yüklememiştir. İslam aleminde ruhani reisler yoktur. Hiç kimse din adına konuştuğunu ya da uygulama yaptığını söyleme hakkına sahip değildir. Ancak Osmanlının ilk dönemlerinden itibaren kurulan medreselerdeki müderrislerin dinle ilgili sözleri ve kanaatleri toplum tarafından kabul görmüştür. Türkçülere göre bu ilk dönem müderrisleri, toplumu dini konularda aydınlatırken hiçbir zaman akla ve mantığa aykırı bir şekilde ikna yoluna başvurmamıştır. Dolayısıyla medreselerden yetişen din adamlarının, aynen eski günlerde olduğu gibi, etkili birer şahsiyet olmaları için onlara yeterli maddi ve manevi imkanların verilmesi gerekmektedir.⁷⁵⁹

Medreselerde, özellikle, İslamiyet'in bütün insanlığın kurutulmasına çare olarak getirdiği fikri ve ahlaki öğretiler hem müderrislere hem de öğrencilere kazandırılmalıdır. Çünkü medreseler toplumun din adamı ihtiyacının karşılandığı en önemli kurumlardır. Bu kurumlarda öğrenim görüp daha sonra insanları aydınlatacak olan din adamlarının ahlaki meziyetleri yerinde ve tam olmak zorundadır.⁷⁶⁰ Ayrıca medresede eğitim gören öğrencilerin çok sıkılmaması ve kendilerine ait özel zamanlarının olması gerekmektedir. Öğrencilerin eğitiminde kolaylık ve esneklik gözetilmelidir. Dersler öğrencilerin seveceği ve isteyerek dinleyip öğreneceği bir

---

⁷⁵⁷ İdrisî, a.g.m, s. 408.

⁷⁵⁸ A.g.m, s. 411.

⁷⁵⁹ Gökalp, "Dine Doğru", s. 26.

⁷⁶⁰ Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 62-63; Sabit, "İslah-ı Medâris Münasebetiyle", s. 334.

şekle kavuşturulmalıdır. Bu konuda Türkçüler nasıl bir öğretim metodu takip edilmesi gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir: “...İslam aleminde büyük alimlerin tarz-ı neş’eti kadim medresenin serbesti-i tedaris ve tederrüs usulünü takibetmesi sayesinde olduğu gibi Avrupa Darülfünunlarının sebab-i feyzi de bu usulün vücudundan nâşîdir.”⁷⁶¹

Medrese talebelerinin öğrenimlerini kolaylaştırmak ve onların okudukları konuları isteyerek, zorlanmadan öğrenmelerine olanak sağlamak için ders programları ona göre hazırlanmalı ve ders kitapları da bu programın hedeflerine göre seçilmelidir. Uzun yıllar eğitim alıp tam manasıyla donanımlı bir ilim adamı olmak için çalışan talebelerin öğrenim hayatlarının çoğunu sadece Arapça ve mantık dersleri ile iştilal etmelerine neden olmak doğru bir yaklaşım değildir.⁷⁶² Türkçülere göre çağa ayak uyduracak öğrenciler yetiştirmek için benzer anlayışta olan öğretmenlere de ihtiyaç vardır. Ancak medrese hocalarının içerisinde bulunduğu durum böyle bir amacı gerçekleştirmekten çok uzaktır. Buradaki hocaların birçoğu kendi geçimlerini ve kendi şahsi çıkarlarını düşünmekten toplumsal sorunlarla ilgilenmemekte ve bu sorunların ortadan kalkması için gereken gayreti göstermemektedir.⁷⁶³

Medreselerin İkinci Meşrutiyet Dönemine kadar devam eden bu sıkıntılarını çözmeye yönelik en kapsamlı ıslah çalışmaları da yine bu dönemde yapılmıştır. Bu ıslah sürecinin belki en önemli girişimlerinden birisi de müderrislerin bu konu hakkında fikir beyan etmeleridir. 1913 yılında Beyazıt Medresesinden yaklaşık 10 kişilik bir müderris grubu verdikleri ortak beyanatta medreselerin içerisinde bulunduğu durum ve bu duruma karşı müderrislerin düşüncesinin ne olduğundan

⁷⁶¹ Ziya Gökalp, “Maarif Meselesi”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.12, 1 Temmuz 1333/1917, s. 357.

⁷⁶² Seyyid, “İçtihad ve Taklid”, 13 Mart 1330/1914, s. 108.

⁷⁶³ A. Y., “Avrupa’da Türk Talebesi”, s. 43-44.

bahsetmişlerdir. Bu önemli bir girişimdir; çünkü bizatihi için içerisinde olan müderrislerin medreselerin ıslahı konusunda fikir beyan etmeleri hem bu konunun dönemin birçok aydını tarafından tartışılmasına hem devleti yönetenlerin dikkatini çekmeye hem de müderrislerin kendileri hakkında bir öz eleştiri yapmalarına vesile olmuştur.⁷⁶⁴ Bu beyanatın bir diğer önemi de bunun sonucunda medrese müderrislerinin medreselerle ilgili yapılacak olan bir ıslahata karşı oldukları fikrinin yanlış olduğunun bu makale ile tespit edilmesidir. Çünkü bu dönem itibarıyla gerek halk gerekse ilmiye sınıfı medrese müderrisleri ile talebelerinin içerisinde buldukları vaziyetin çok kötü olduğunu her ortamda dile getirmişlerdir. Bu makale ile müderrislerin kendi durumlarını teyit etmesi çok doğru bir yaklaşım olarak kabul edilmiştir.⁷⁶⁵

Bu beyanat kısmen müderrislere karşı yapılan eleştirilerin hafiflemesine neden olmuştur; ancak onların söylediği bu hususlarla üzerlerindeki büyük sorumluluğun

⁷⁶⁴ Müderrisler söz konusu yazıda "...itiraf ve işhad ediyoruz ki: bugün yaşamak için lazım olan ma'lûmatı her sınıf gibi biz de bilmiyoruz, dünyada bekâ bulmak için ulûm ve fûnûn, sanayi, ticaret, ziraat, siyaset, askerlik gibi birçok eşkalde varlık göstermekle mümkün olduğu halde biz hissamıza düşen mevcudiyet-i ameliyeyi gösteremiyoruz; fakat o ma'lûmatı istihsâl ederek bu mevcudiyeti göstermeyi ikiyüzü mütecavüz bulunan muasırlarımızdan hemen hiçbiri geri kalmaksızın hepimiz istiyoruz. İkrar ediyoruz ki: okuyup okuttuğumuz ilimler her nedense kendilerine verilen emeklerle mütenasip semere veremediği cihetle milletin şu buhranlı zamanlarında mühim hizmetlerde bulunamıyoruz. Fakat şuna da işhad ediyoruz ki: bu halden müteellim ve mahcup olmakla beraber mesaimizin müsmir bir tarza ifrağ edilmesine de sed çekmiyoruz. Evet itiraf ediyoruz ki, takibine mecbur tutulduğumuz kurûn-ı vustâ mahsulü usullerle hiçbir vakit müfessirîn-i izâm, fukahâ-yı kirâm, vesâir ulemâ-yı a'lâmın derecelerine yetişemeyeceğiz...itiraf ediyoruz ki: medreselerde yetişenler ne lisanâ, ne ulûm-ı İslamiyeye, ne de sair fûnûna layıkıyla vakıf olamıyorlar. Fakat şu hususta işhad ediyoruz ki: şimdiki program mucibince biraz sarf ve nahv okumakla lisan öğrenmek, biraz metin ve şerh görmekle âli derecede ulûm-ı İslam tahsil etmek, senede yedi ay ve haftada birgün okunmak üzere ulûm-ı riyaziye ve tabiiyye vesâireyi ve lev meba'di derecesinde vukuf peyda etmek, sonra da bunların hepsini on iki seneye sıkıştırmak dünyanın hiçbir tarafında müterakki akvamın hiç birinde görülmedik gülünç işlerdendir...itiraf edilmeli ki: millet bizden şu devr-i hürriyette pek çok fedakarlıklar, yararlılıklar beklerdi. Lakin biz düştüğümüz girdab-ı akametten şu kurun-ı vusta programını takipten bir kere kurtaralım. O vakit milletin kalbinin en derin köşelerinde ne kadar arzu-yı dindarane ne kadar amal-i terakki-i perverane var ise, hepsinin istihsaline kudret-i semâdaniyenin bize bahşettiği kuvvetin müsait olduğu hududun son derecesine kadar çalışırız..."; Bu bilgi için bkz. "İtiraf ve İşhad", *Sebilürreşad*, S.51-233, 14 Şubat 1328/1913, s. 428-429.

⁷⁶⁵ Geniş bilgi için bkz. Halim Sabit, "İtiraf ve İşhad Makalesi Münasebetiyle", *Sebilürreşad*, S.236, 7 Mart 1329/1913, s.23.

kalkmayacağını belirten yazılar da kaleme alınmıştır.⁷⁶⁶ Bunun neticesinde Türkçüler müderrislerin medreselerin ıslahı konusunda asıl yapması gereken hususu şu şekilde özetlemektedir: “Kurtaralım diyorsunuz, acaba sizi bu düştüğünüz girdâb-ı akâmatten kim kurtaracak? Ümit ediyor musunuz ki bu hususta makâmât-ı resmiyenin yardımı olacak, yahut mesela Meşihatın, Ders Vekâletinin faydaları dokunacak? Heyhat! Ben saf ve halis bir mü'min sıfatıyla mutmainnâne derim ki: Kurtarılalım bırakınız; yerine kurtulalım deyiniz. Kendimiz çalışalım, başkasından beklemeyelim.”⁷⁶⁷

4- Medreselerdeki Ders Programları

Medreselerdeki ders programları hazırlanırken öncelikle varılmak istenen hedefin ne olduğunun iyi bir şekilde tespit edilmesi gerekmektedir. Hedefsiz, belirli bir amaca ulaşmak için yapılmayan bir ders programının hem bireysel hem de toplumsal anlamda olumlu bir sonuç vermesi mümkün değildir. Medreseler din eğitim-öğretimi veren kurumlar olduğuna göre ilk hedef insanların fikri ve ruhi özelliklerini eğitmek olmalıdır. Yani insanı insan yapan ve onu en şerefli varlık konumuna yükselten maddi ve manevi değerleri göz önüne alan bir eğitim anlayışı benimsenmelidir.⁷⁶⁸

Türkçülere göre medrese programlarının istenen sonuca ulaşması için hazırlık aşamasında iki hususa dikkat edilmelidir: Birincisi geçmişten o ana kadar aktarılan dini ve ilmi değerler; ikincisi çağın getirdiği yeni ihtiyaçlar. Medrese programının çerçevesi çizilirken bu iki etkenin denge içerisinde olmasına özen gösterilmelidir. Çünkü sadece zamanın şartlarına uymak için yılların ilmi birikimini görmezlikten

⁷⁶⁶ Örnek olarak bkz. M. Şemseddin, “İtiraf ve İşhad Makalesi Münasebetiyle”, *Sebilürreşad*, S.52-234, 21 Şubat 1328/1913, s. 447-451; M. Şemseddin, “Medreselerin Islahı Hakkında İtiraf ve İşhadcılara”, *Sebilürreşad*, S.238, 21 Mart 1329/1913, s. 64-66.

⁷⁶⁷ Sabit, “İtiraf ve İşhad Makalesi Münasebetiyle”, s. 25.

⁷⁶⁸ Geniş bilgi için bkz. Sabit, “İslah-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 331.

gelmek mümkün olmadığı gibi; geçmişe bağlanıp yeniliklere karşı çıkmak da tek başına tercih edilecek bir tutum değildir.⁷⁶⁹

Medreselerdeki programlar ile derslerin amacı çocukları ezberciliğe alıştırmak olmamalıdır. Aksine bu programlar öğrencileri okuyan, araştıran ve karşılaştıkları ilmi meselelerin üstesinden gelebilecek bir tarzda yetiştirmelidir. Bunun için Türkçüler, medreselerde sadece kısaltılmış metinlerin ve bunlara ait açıklamaların okutulmasına karşı çıkmışlardır. Çünkü sadece böyle bir yaklaşımı tercih etmekle iyi bir öğrenci ve iyi bir din adamı olmak çok zordur; çünkü: “...mütûn ü şürûhu ezber edenler malûmatlı olur, fakat âlim olamaz. Âlim-i muhakkık olmak için ulûmu usul ve felsefesiyle beraber keşf ü tenvîr eden eimme-i müctehidînin kitâblarını müdekkikâne okumalıdır. Binâenaleyh medreselerde metinlerle beraber kütüb-i eimme de tadrîs olunmalı. Ve her ilmin târîh-i tekâmülüne ve usûl-i tansîsine dâir bahisler de tadrîsâta ilave edilmelidir.”⁷⁷⁰

Medreselerin en şaşalı dönemlerinde burada hem dini ilimler hem de içtimai ilimler birlikte okutulmaktaydı. Yani öğrenciler sadece İslami ilimleri öğrenip diğerlerinden mahrum kalmıyordu. Aksine iki ilim dalına ait dersler öğrencinin ihtiyacına göre dengeli bir şekilde verilmekteydi. Bunun için Türkçüler yeni oluşturulan orta dereceli medreseler ile yüksek dereceli medreselerde bu durumun göz önüne alınmasını ve hazırlanacak ders programlarının bu amaca uygun olarak düzenlenmesini istemektedir.⁷⁷¹ Bunun yanında medrese programlarında ahlak derslerine de daha fazla yer verilmelidir.⁷⁷²

⁷⁶⁹ Seyyid, “İçtihad ve Taklid”, 13 Mart 1330/1914, s. 104-106.

⁷⁷⁰ Gökalp, “Medreseler”, s. 82.

⁷⁷¹ Gökalp, a.g.m, s. 81.

⁷⁷² Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 63; Türkçüler belirli bir bölgede bulunan medreselerin birleştirilerek oluşturulacağı medrese-i külliyyede her dersin o ders konusunda ehil olan uzmanlaşmış müderrisler tarafından verilmesini istemektedir. Bu önemlidir; çünkü ders

Türkçüleri medreselerde okutulacak olan dersleri üç sınıfta toplamaktadır:

- ✓ İslami ilimler: Tefsir, fıkıh, kelam, hadis vb.
- ✓ Fen ve Matematik bilimleri: Biyoloji, Fizik, Kimya, Matematik vb.
- ✓ Tabiat bilimleri: Coğrafya, jeoloji vb. Türkçüler üç sınıf dersten “birinci grubu İslami, ikinci grubu isti’dâdî, üçüncü grubu da hayati” olarak nitelemektedir.⁷⁷³

Medreselere konmasını istedikleri dersleri bu şekilde tasnif eden Türkçüler her dersin neden programa alınması gerektiği ile ilgili de açıklamalar yapmışlardır. Onlara göre medreseler için hazırlanacak olan bir programda mutlaka şu derslere yer verilmelidir: Kur’an-ı Kerim, hadis, tefsir, fıkıh, ahlak, dinler tarihi (tarih-i edyân), akaid, kelam, psikoloji (ilm-i ruh), biyoloji (ilm-i vezâif-i âzâ), pedagoji (ilm-i terbiye), fizik, kimya, jeoloji (ilm-i tabakât-ı arz), coğrafya ve tarih.⁷⁷⁴

Medreselerde bulunması istenen dersler bu şekilde belirlendikten sonra yapılması gereken bir diğer husus ise bu derslerle ilgili olarak okutulması gereken kitapların seçilmesi işidir. Medrese programını belirlemek ne kadar önemliyse, o programın öğrenciye yansıtılmasındaki en önemli materyal olan ders kitabının seçilmesi de bir o kadar önemlidir. Özellikle medreselerde okutulan tarih, tefsir ve hadis gibi derslere gerekenden daha fazla değer verilmeli ve bu derslerle ilgili mufassal bilgileri ihtiva eden kitapların ders materyalı olarak seçilmesine özen

---

programından istenilen sonucun alınması için o ders programına konan derslerin en iyi şekilde öğrencilere aktarılması gerekmektedir. Bunu yapacak olan yegane kişiler müderrislerdir. Bu nedenle Türkçüler, müderrislerin ders konusu üzerinde ciddiyetle durmaları için aldıkları maaşın artırılması; derslere geç gelen ya da hiç gelmeyen müderrislerin maaşlarından kesinti yapılması üzerinde de durmuşlardır. Bu bilgi için bkz. Gökalp, “Medreseler”, s. 81.

⁷⁷³

Sabit, “İslah-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 330-331.

⁷⁷⁴

Geniş bilgi için bkz. Sabit, a.g.m, s. 333-336.

gösterilmelidir. Ancak bu yaklaşım tarzı sadece bu derslere değil; imkan dahilinde medrese programında yer alan bütün dersler için de geçerli olmalıdır.⁷⁷⁵

---

⁷⁷⁵ Seyyid, “İçtihad ve Taklid”, 13 Mart 1330/1914, s. 107-108.

II-OKULLARDA DİN EĞİTİM-ÖĞRETİMİ

1-Okullardaki Din Eğitim ve Öğretimi

Dini sadece halkın arasındaki bazı dinsel ritüellerden ibaret görüp, dinin asli unsurları olan Kur'an ve Sünnet ekseninde anlaşılmasına çalışmamak doğru değildir.⁷⁷⁶ Çocuklardan başlayarak bütün halka hurafelerden ve batıl inançlardan arınmış bir din anlatmak için⁷⁷⁷ İslam'ın ilk önce ailede, ardından da mekteplerde doğru ve tutarlı; dinin asıl kaynaklarına dayanan bir yaklaşımla öğretilmesi gerekmektedir.⁷⁷⁸ Bu nedenle mekteplerde sadece Kur'an-ı Kerim okumak, namaz surelerini ezberlemek ve ufak ilmihal bilgilerini öğrenmekle kifayet eden zihniyetin değişip; yerine Türk çocuklarının fikrine ve ruhuna hitap edecek milli ve dini bir anlayış benimsenmelidir.⁷⁷⁹

İslam eğitiminin mahiyetinin nasıl olması gerektiği konusunda ciddi önerilerde ve özeleştirilerde bulunan Türkçüler, din eğitimi denince akla iki yaklaşımın geldiğinden bahsetmektedir. Bunlardan birincisi İslam dininin eğitimde hangi metodları uyguladığı; ikincisi ise çocukların gelişim süreçlerinde İslami bir anlayışa göre eğitilip-eğitilmedikleridir. İslam'ın eğitim metodlarını araştırmak eğitim tarihinin görevidir. Burada aslolan her milletin, kendi çocuğuna din eğitimi nasıl vermesi gerektiği üzerinde durmaktır.

Türkçüler bu hususu açıklarken görüşlerinin temelini üç kavram ve bu kavramların bünyesinde barındırdığı içerik üzerine oturtmaktadır. Bunlar Türklük,

⁷⁷⁶ Nami, "Dinî Terbiye", s. 19.

⁷⁷⁷ Şemseddin, "Müslümanlık Aleminde İntibah Emmâreleri 2", s. 113; Serverüddin, "İslam Matbuatı: Din-i İslam ve Ümmet", s. 220-221; M. Şemseddin'e göre dinin doğru bir şekilde öğretilmesi sayesinde toplumsal sorunların birçoğu kendiliğinden halledilebilir. Nitekim İslam terbiyesinin doğru bir şekilde uygulandığı zamanlarda kadın meselesi bugünkü anlaşıldığı manada herhangi bir sorun olma özelliğini taşımamıştır. Bu bilgi için bkz. Şemseddin, "İslam Kadını: İslam'da Kadının Mevki-i İçtimaiyesi 2", s. 311-314.

⁷⁷⁸ Agayef, "Türk Alemleri 8", s. 298-299.

⁷⁷⁹ Hoca Şir İdrisî, "İslam İntibahı: Ulema-i Kiram Hazerâtına Lozan'dan Bir Hitab", *İslam*, Y.1, S.3, 27 Şubat 1329/1914, s. 91; Nami, "Dinî Terbiye", s. 20.

İslamlık ve Muasırlıktır. Daha doğrusu onlar bu üç görüşün harmanlandığı ve ortaya çağa uygun bir insan modelinin çıktığı bir bakış açısı ile konuya yaklaşmaktadır. Meseleye bu noktadan bakıldığında Türkçülerin okullarda okuyan çocuklara verilmesini istedikleri dersleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- ✓ “Milli lisan, milli edebiyat, milli tarih” yani Türk toplumunu millet yapan özellikler ile,
- ✓ “Kur’an-ı Kerim, tecvid, ilmihâl, İslam tarihi ve Arapça” gibi Türk çocuklarının manevi yönünü geliştiren özellikler ile,
- ✓ “Matematik, tabiat gibi ilimlerle bu ilimlerin öğrenilmesine katkı sağlayacak batı dillerinin öğretilmesi” gerekmektedir.⁷⁸⁰

Derslerin bu sıralamasına baktığımızda birincisine milli eğitim, ikincisine din eğitimi, üçüncüsüne de çağdaş eğitim adını vermek mümkündür.⁷⁸¹ Bu eğitim anlayışları birbirlerini tamamlayan bir yapıya haizdirler. Bu nedenle din eğitimine önem verip milli ve çağdaş eğitimi ihmal etmek ya da önemsememek doğru değildir. Çünkü çocuklara din eğitimi ile manevi itiyatlar kazandırılırken, milli eğitimle millet olmanın önemi kavratılmakta; çağdaş bir eğitimle de zamanın gerektirdiği bilimsel ve teknolojik özellikler öğretilmektedir.⁷⁸²

Türkçülere göre Tanzimatla başlayan süreçte, konunun bu önemine rağmen, Türk çocuklarına ne sağlam bir din eğitimi ne de sağlam bir çağdaş eğitim verilebilmiştir. İkinci Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte din eğitimi ile çağdaş eğitimin yanında milli bir eğitim anlayışı da hakim olmuştur. Bu noktada bu üç eğitim anlayışının sahalarının ve sınırlarının ne olduğunun bilinmesi ve birinin diğerinin alanına girmesinin engellenmesi lazımdır. Çünkü çağdaş eğitim anlayışı bilim ve fen

⁷⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökalp, “İslam Terbiyesi: İslam Terbiyesinin Mahiyeti”, s. 14.

⁷⁸¹ Gökalp, a.g.m, s. 14-15.

⁷⁸² Zekeriya, “Dini Terbiye ve Dini Tahsil”, s. 559.

alanında kalmayıp manevi alana girdiği andan itibaren din eğitimi ile milli eğitimi ilgilendiren konuları olumlu ya da olumsuz anlamda etkilemesi mümkündür. Aynı şekilde din eğitimi ile milli eğitimin sınırlarını da çizmek çok zordur. Çünkü din eğitiminin çocuklara kazandıracığı manevi özelliklerin hangilerinin sadece Türklere ait olduğunun tespit edilmesi ile hangilerinin Araplara ve Farslara ait olduğunun bilinmesi, milli ve aynı zamanda dini bir eğitim anlayışı için hayati bir öneme sahiptir.⁷⁸³

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin Türkçü aydınları okullardaki din eğitimi meselesine, diğer konularda olduğu gibi, milliyetçi bir perspektiften yaklaşmışlardır. Yani okullardaki din eğitiminin çocuklara milli ve manevi özellikler kazandırıp kazandırmadığı üzerinde durmuşlardır. Çünkü Müslüman Türk milletinin kurtuluşunun yegane panzehiri hem İslam'a hem de Türklüğe sahip çıkmaktır. Bu anlayışın toplumun her kesimi tarafından paylaşılması için üç zümreye önemli görevler düşmektedir. Bu üç kesim “ulema-yı din, muallimler, muharrirler”dir.⁷⁸⁴

Görüldüğü üzere din eğitimi ile milli eğitim arasında sıkı bir ilişki vardır. Milli hislerin ufak yaşlardan itibaren çocuklara kazandırılmasında önemli etkilere sahip olan unsurlar arasında dil, din, edebiyat, tarih ve ananeyi saymak mümkündür. Çocuklar adı geçen bu etkenleri hem zihinlerinde hem de ruhlarında duydukları anda onların kendi toplumundan uzaklaşması daha doğrusu yozlaşması mümkün değildir. Çocuklara böyle hislerin kazandırılmasında din bu unsurlardan biri olduğuna göre bu

---

⁷⁸³ Gökalp, “İslam Terbiyesi: İslam Terbiyesinin Mahiyeti”, s. 16.

⁷⁸⁴ Türk milleti İslam dinine ve onun getirdiği kurallara inanan bir toplumdur. Zaten kaynağını toplumdaki hiçbir eğitim anlayışının ilerlemesi mümkün değildir. Toplumsal hayatı ayakta tutan kuralların çoğu kaynağını dinden ve ahlaktan aldığına göre din eğitimi yapmak isteğe bağlı değil mecburi bir eylem olmalıdır. Nitekim bu gerçeğin farkında olan Türk milleti bu şekilde dinine bağlı olduğundan dolayı hangi asırda olursa olsun din eğitiminden vazgeçmemiştir. Bu bilgi için bkz. Zekeriyâ, “Dini Terbiye ve Dini Tahsil”, s. 557; Agayef, “Türk Alemleri”, s. 297.

değerin çocuklara en iyi şekilde anlatılması ancak doğru ve yeterli bir din eğitimi ile mümkündür.⁷⁸⁵

Yaşamları boyunca insanlar tarafından örnek olarak gösterilen şahsiyetlerin ekserisinin çocukluk yıllarında sağlam bir din eğitimi aldıklarını görmek mümkündür. Çünkü hem bireylerin hem de toplumların mutlu ve huzurlu bir yaşam sürmelerinin en önemli şartlarından bir tanesi din ve dinin kurallarının öğretilmesidir.⁷⁸⁶ Bu nedenle genelde bütün insanlara özelde ise çocuklara verilecek olan din eğitimi-öğretiminde Hz. Muhammed'in uyguladığı metodları iyi bilmek ve ona uygun bir anlayış geliştirmek gerekmektedir. Çünkü Hz. Peygamber, bir taraftan Kur'an-ı ve onun emirlerini insanlara okuyup anlatırken diğer taraftan hem onların kulaklarına hem zihinlerine hem de ruhlarına hitap etmek için gayret göstermiştir.⁷⁸⁷

Zihinleri ve ruhları yeni şekillenmeye başlayan çocuklara din eğitimi verilmediği takdirde onların otokontrolünü sağlayan vicdanlarını da kaybetmeleri mümkündür. Türkçülere göre bu çok önemli bir meseledir; çünkü insanlar iyi ya da kötüyü seçerken daha çok o güne kadar oluşturdukları bu vicdanları ile hareket ederler. Vicdanı, milli ve manevi duygularla dolu olmayan insanlar hem kendine hem de içinde yaşadığı topluma zarar vermeye müsait bir yapıdadır. Bunun önüne geçilmesi için okullarda verilen din eğitiminin kalitesi yükseltilmeli ve var olan eksiklikler bir an önce giderilmelidir.⁷⁸⁸

Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu elim durumdan kurtulmasında, insanların sağlam bir imana sahip olmalarının katkısı çok büyüktür. Şimal Türklerinin büyük alimlerinden biri olan Musa Carullah: "İnsanın özüne özünden

---

⁷⁸⁵ Zekeriya, "Dini Terbiye ve Dini Tahsil", s. 557-558.

⁷⁸⁶ Gökalp, "Dine Doğru", s. 24.

⁷⁸⁷ Halim Sabit, "Sünnet ve Hadis: Kur'an-ı Kerim Tilaveti Hakkında Sünnet-i Nebeviyye", *İslam*, Y.1, S.1, 30 Kanun-i Sani 1329/1914, s. 7-8.

⁷⁸⁸ Zekeriya, "Dini Terbiye ve Dini Tahsil", s. 558.

yakın, her bir halinde vekil, hem hacetlerinde kefil, Kerim-i Mutlak bir ilahın vücuduna iman; yalnızlık hem de vahşet dakikalarında insan için en büyük enîs olur...” diyerek bu durumun önemine dikkat çekmektedir. Türkçülere göre okullarda verilen din eğitimi çocuklara böyle bir iman gücü kazandıracak bir tarzda yapılmalıdır.⁷⁸⁹ Bu bağlamda okullarda görülen din eğitimi sayesinde kendisi ile barışık bir insan olmaya yarayan imani bir gücün toplumsal yansımaları çok önemlidir. Çünkü böylesi bir içsel güce sahip bireylerin etrafa yaydıkları pozitif enerjinin büyük sıkıntılarla uğraşan Osmanlı Devletine, dolayısıyla bu devlet içerisinde yaşayan ahaliye olan katkısı azımsanamayacak derecede büyüktür.⁷⁹⁰

Türkçülerden bazıları çocukların din eğitim-öğretimi ile ilgili temel kavramları daha rahat, zorlanmadan ve isteyerek öğrenmeleri için şiirler yazmışlardır. Bu Türkçülerden biri olan Ziya Gökalp’in “Çocuk Duaları” ismiyle İslam mecmuasında yayımladığı “Elhamdülillâh” ile ilgili şiiri konumuz açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir:

“Her sabah erken	Koşuşur herkes,
Uyanırım ben,	Dua her nefes,
Derim Gönülden:	Yükselir bir ses:
Elhamdülillâh...	Elhamdülillâh...
Bülbüller sazda,	Nurlanır dağlar,
Güller niyazda	Tezgahlar dolar,
Derim namazda:	Vazife başlar,
Elhamdülillâh...	Elhamdülillâh...

⁷⁸⁹ Nami, “Dinî Terbiye”, s. 17.

⁷⁹⁰ Nami, a.g.m, s. 18.

Şimdî gün doğar,   Elimde cüzdan,
Altın anahtar,   Mektebe revân,
Mektebî açar.   Olurum heman
Elhamdülillâh...   Elhamdülillâh...⁷⁹¹

İkinci Meşrutiyet Dönemi itibariyle okullarda verilen din eğitimi kalitesinin oldukça düşük olduğunu görmek mümkündür. Çünkü okullarda din eğitiminin nasıl, hangi usullerle yapılacağı; çocukların seviyesine uygun kitapların nasıl oluşturulacağı; öğretmenlerin din eğitim-öğretiminde hangi metodları kullanacağı hususlarında büyük eksiklikler bulunmaktadır.⁷⁹² Bu nedenle Türkçüler okullarda çocuklara milli bir ruh kazandırılmadığını; çocuklara verilen bilgilerin daha çok soyut ve ezbere dayandığını; çocukların okulda öğrendiği bilgiler ile gündelik hayatları arasında bir bağ bulunmadığını ve dolayısıyla öğrencilerin okul ile normal yaşamı arasında sıkışmış bir vaziyette ne yapacağını bilemez bir hale geldiğini belirtmektedir.⁷⁹³

Türkçülerin sözünü ettiği bu olumsuzluklardan kurtulup okullardaki din eğitiminin kalitesinin yükseltilmesi için burada ders veren öğretmenlerin gerekli niteliklere sahip olması yanında ders kitaplarının da ehil kimseler tarafından hazırlanması gerekmektedir.⁷⁹⁴ Ayrıca okullarda görülen din eğitimi canlı, çocukları etkileyecek bir tarzda verilmeli; din eğitiminde kullanılacak metod ve teknikler bilimsel olarak araştırılmalı ve din eğitimi programları sayılan bu amaçları

⁷⁹¹ Ziya Gökalp, “Çocuk Duaları”, *İslam*, Y.2, S.26, 16 Nisan 1331/1915, s. 621.

⁷⁹² Agayef, “Türk Alemleri 8”, s. 297-298.

⁷⁹³ Agayef, a.g.m, s. 298; Okul ile hayat arasındaki bağın önemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nafi Atuf, “Hayatta Mekteb”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.24, 15 Ağustos 1334/1918, s. 831-835.

⁷⁹⁴ “İttihat ve Terakki Kongresi Münasebetiyle”, *İslam*, Y.3, S.50, 12 Kanun-i Sani 1332/1917, s. 1005.

karşılacak bir tarzda olmalıdır.⁷⁹⁵ Bununla birlikte okullarda çocukların yaşına ve zekasına uygun bir din eğitimi verilmelidir. Özellikle ilkokullarda okuyan öğrencilerin bilgiden ziyade dini duygularının oluşmasına dikkat edilmelidir. Çocukların fikirlerine ve ruhlarına hitap etmeyen, onların anlayamadığı fakat körü körüne ezberlediği bilgilerin aktarılması doğru değildir.⁷⁹⁶ Bunun yerine çocuklara peygamberin ve onun ashabının kısa hayat hikayeleri, ufak dualar ve ilahiler öğretilmelidir. Böylece çocuklara hem dinle ilgili gerekli bilgiler vermek hem de onların dini duygularının gelişmesini sağlamak mümkündür.⁷⁹⁷

Türkçülere göre burada vurgulanan durumlar yapılmadığı takdirde “...falaka, öğretmenin asık yüzü, mihaniki ezberlemeler, resimsiz, müziksiz, oyunsuz, oyuncaksız bu soğuk ve havası bozulmuş binalar, çocukların yüzleri gibi ruhlarını da soldurur, sarartır. Bu gibi şartlar içinde büyüyen bir çocuğun ruhunda şenlik, sevinç ve ferahlık kaynakları kurur, hayatla parlayan minimini gözleri, birkaç yıl sonra söner ve neşe uyuşukluğa döner. Böyle devamlı bir sıkıntı içinde büyüyen bir ruhta acılık, başkasına karşı güvensizlik, dostluk yerine yabancılık, yalnızlık ve bencillik, yaklaşma yerine uzaklaşma gibi haller doğmaya başlar...”⁷⁹⁸

---

⁷⁹⁵ Gökalp, “İslam Terbiyesi: İslam Terbiyesinin Mahiyeti”, s. 15.

⁷⁹⁶ Agayef, “Terbiye-i Milliye”, s. 783-784; Ayrıca bkz. Rahmi, “Yeni Terbiye Usulleri-Almanyalı Herman Lich ve “Yeni Mekteb”i (Ferrier’den Tercüme)”, s. 36.

⁷⁹⁷ Agayef, “Terbiye-i Milliye”, s. 784.

⁷⁹⁸ Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 79.

III-AHLAK EĞİTİM-ÖĞRETİMİ

1-Türkçülere Göre Ahlak Eğitim-Öğretimi

İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçüleri hem din konusuna hem de buna bağlı olarak ahlak konusuna çok ehemmiyet vermişlerdir. Türkçüler Osmanlı İmparatorluğu'nun ve diğer müslüman devletlerin tamamına yakınında görülen manevi eksikliklerin; halk arasındaki fitnelerin, kavga ve karmaşaların sebebi olarak din ve ahlak alanındaki eksik, yanlış ve tutarsız bilgilerin payının çok önemli olduğunu belirtmişlerdir.

Türkçüler din ve ahlakı birbirinden ayrı görmenin yanlış olduğu kanaatindedirler. Çünkü bu ikisi et ve tırnak gibi birbirinden ayrılmaz birer parçadır. Ahlaki öğretilerin kaynağı din olduğu için dinden beslenmeyen ahlaki davranışların herhangi bir toplum tarafından kabul görmesi ve uygulanması çok zordur. Bunun için toplumun bütün bireylerine daha küçük yaşlardan itibaren ailede başlayıp okulda ve yaşamın her safhasında devam edecek şekilde, bu anlayışı benimsetecek, bir eğitim modeli geliştirilmelidir.⁷⁹⁹

İyi bir ahlaka sahip bireyler yetiştirmek için ona uygun bir din eğitimi verilmelidir. Bunun için “...sekiz-dokuz yaşındaki çocuk farz, vacib, helal ve haram kelimeleri altında boğulup kalıyor. Çocukluk zamanlarında biz ona: “İslamiyet senden iyi adam olmanı istiyor ve bunun için de filan filan sıfatlara sahip olman gerekir” demiyoruz. Biz sekiz-dokuz yaşındaki çocukların kalplerini abdest almanın teferruatına, gusül ve teharetin çeşitlerine ait tafsilatla kurutuyor, öldürüyoruz. Onun

---

⁷⁹⁹ Rahmi, “Yeni Terbiye Usulleri-Almanyalı Herman Lich ve “Yeni Mekteb”i (Ferrier’den Tercüme)”, s. 35-36.

için de çocuk, okulu bitirirken bile, gerçek İslam sıfatlarının neden ibaret olduğunu anlamadan çıkıyor. Zorlukla ezberlemiş olduğu teferruatı bile unutuyor...”⁸⁰⁰

Buradan anlaşıldığı üzere, fiziki ve ruhi özellikleri tam olarak gelişmeyen sekiz- dokuz yaşındaki genç beyinlere ibadetlerin sadece bilgi boyutunu yükleyerek onlardan ahlaklı bireyler olmalarını beklemek çok zordur. İslam’ın bilgi boyutu yanında, Kur’an’ın insanların iyi bir yaşam sürmesi için istediği, ahlaki davranışların neler olduğunun küçük yaşlardan itibaren onlara anlatılması ve iyi birer örnek teşkil edilmesi lazımdır.

Türkçüler, bu nedenle, ahlakı dinin içerisinde görerek sadece dinle ilgili teorik bilgilerle yetinilip, okullarda ahlak eğitime ve ahlak eğitimi ile ilgili kitapların neşredilmesine ilişkin gerekli ilgi ve alakanın gösterilmemesini bir özeleştirici olarak kabul etmektedirler.⁸⁰¹ İkinci Meşrutiyet Dönemi’nin çalkantılı yıllarında, Osmanlı ahalisinin ahlaki bünyesinin yıprandığı bir esnada, Türkçülerin bu gerçeği fark edip İstanbul’daki okulların programları tanzim edilirken, Kur’an’daki ahlaka ait ayetlerin belirlenerek bir araya getirilmesini ve bir kitap halinde neşredilip çocuklara okutulmasını tavsiye ettiğini görüyoruz.⁸⁰²

Dinin özelliği itibari ile ahlaki davranışları da içine alacak kadar geniş bir boyutunun olması ahlak konusunun önemsiz bir konu gibi değerlendirilmesini gerektirmez. Nitekim Kur’an’da insanlara ulaşmaları için gösterilen nihai hedeflerin birçoğu ahlaki davranış kalıplarıdır. Bunun yanında İslam dininin en son peygamberi Hz. Muhammed: “Ben ahlakı itmam için gönderildim.” diyerek bu hususa dikkat çekmiştir.⁸⁰³

---

⁸⁰⁰ Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 58-59.

⁸⁰¹ Ağaoğlu, a.g.e, s. 59.

⁸⁰² A.g.e, s. 59-60.

⁸⁰³ Gökalp, “Dine Doğru”, s. 22.

Dinin ahlaka olan etkisinin farkında olan insanların sayısı oldukça azdır. Dinin ahlaki boyutunu anlamak demek; dünyevi arzu ve emelleri bir tarafa bırakarak sadece ibadetlerle meşgul olmak değildir. Aksine toplum içerisinde bulunup, aynı zamanda var olan kötülüklerle hem bireysel hem de toplumsal manada mücadele etmektir. Çünkü gerçek manadaki bir dindar sadece kendini değil içinde yaşadığı, havasını soluduğu vatanını da kurtarmak için gayret etmelidir. Böyle ahlaki ve dini bir hüviyete sahip olmak için dinin asli esaslarının neler olduğuna vakıf olup, bu hususları zamanın icapları ile uyumlu hale getirerek yaşama bilincine sahip olmak gerekir.⁸⁰⁴ İnsanların böylesi bir yaklaşıma sahip olması için onlara yol gösterecek, sözleri ve davranışları ile örnek olacak aydınlara ihtiyaç vardır. Bu manada Türkçüler, Müslüman alemine yardımcı olacak alimler olarak “Şeyh Abduh, Şeyh Cemâleddin-i Afganî ve Musa Begiyef” gibi önemli şahsiyetlerin isimlerini zikretmektedir.⁸⁰⁵

Ahlaki hem bireysel hem de toplumsal manada insanları birbirine sımsıkı bağlayan ve onların bir arada uzun süreler yaşamasını sağlayan en önemli amil olarak kabul eden Türkçüler, ahlaksız bir birey olmayacağı için ahlaksız bir toplumdan da bahsetmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Çünkü insanlar gerek ailede ve gerekse okulda alacakları iyi bir ahlaki eğitimden sonra kendi milletinin dertlerini vicdanlarında hissetmeye başlarlar. Hatta toplum içerisinde öyle insanlar meydana gelir ki, onlar her şeylerini bu uğurda feda etmekten çekinmezler. Nitekim böyle insanlara “ahlaki kahramanlar” adını vermek yanlış olmaz. Türk tarihi

---

⁸⁰⁴ Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 60-61; Ağaoğlu'nun burada bahsettiği hususu Ziya Gökalp biraz daha net ifadelerle dile getirmektedir. Gökalp, bireylere hem ailede hem de okullarda verilen eğitimin onların vatanlarına olan sevgisini arttırmasını; başka bir deyişle vatani ahlaklarını yükseltmesini istemektedir. Bu bilgi için bkz. Ziya Gökalp, “Milli Tesanüdü Güçlendirmek”, *Makaleler 4*, KBY, Haz: Ferit Ragıp Tuncor, Ank, 1977, s. 60-66; Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 89-103.

⁸⁰⁵ Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 61.

incelendiği zaman kendi insanları için her türlü sıkıntıya, bela ve musibete katlanıp canını feda etmekten çekinmeyen ahlaki dahileri görmek mümkündür.⁸⁰⁶

Ahlak eğitiminde çocuklara devamlı şunu yapacaksın; bunu yapmayacaksın tarzında komutlar vermek yerine, daha çok onlara örnek olan davranışlar sergilenmelidir.⁸⁰⁷ Çocuklara sevgiyle, muhabbetle yaklaşmak son din İslamiyet'in ulaşmak istediği hedeflerden bir tanesidir. Dolayısıyla çocukların gencecik ruhlarına ve dimağlarına korku yerine sevgi aşılanmalı ve böylelikle ahlaki davranışlar onlarda melekeler haline getirilmelidir.⁸⁰⁸ Türkçülere göre bunun sağlanması için her çocuğun kapasitesine ve anlayışına uygun bir eğitim metodu takip edilmelidir. Gerek anne ve babalar ve gerekse okuldaki öğretmenler, çocuklara kendi dönemlerindeki ahlaki öğretileri benimsetmeye uğraşmak yerine o anki mevcut ahlaki öğretileri kazandırmaya çalışmalıdır.⁸⁰⁹

İnsanların doğdukları andan itibaren fitri olarak getirdikleri bazı özellikler vardır ve bu özellikler insanların yaşamları boyunca onlardan ayrılmayan bir parça gibidirler. Buna karşın ahlak gibi diğer bazı özellikler de vardır ki, insanoğlu bunları daha sonra dinden, aileden, okuldan, muhitten vb etkilenecek kazanır. Adı geçen bu hususların insanlar üzerindeki tesirinin gücüne göre onlardaki ahlaki davranışlar yavaş yavaş “meyl” haline gelmeye başlar.⁸¹⁰ Türkçüler ahlaki davranışların oluşmasına katkı sağlayan en önemli amil olarak milli bir örf ve bu örfün uygulama imkanı bulunduğu uygun bir muhitten söz etmektedir.⁸¹¹

---

⁸⁰⁶ Gökalp, “Ahlaka Doğru”, s. 18-20.

⁸⁰⁷ Rahmi, “Talim ve Terbiye: Yeni Mektepler”, s. 77.

⁸⁰⁸ Zekeriya, “Yeni Hayat ve Ziya Gökalp”, s. 239.

⁸⁰⁹ Besim, “Ahlak: Nazar-ı İslam'da Ahlak 4”, s. 526-527.

⁸¹⁰ Besim, “Din ve Ahlak 6”, s. 606-607.

⁸¹¹ Besim, a.g.m, s. 608.

İnsanların kendi milletine ait uygun bir ortamdan kazandığı ahlaki özellikleri terk etmesi çok yanlıştır. Çünkü bir insanın herhangi bir ibadeti yapmaması Allah ile sadece onu ilgilendirmekte iken; ahlaki davranışlardan birini veyahut birkaçını terk ederek yerine tam zıttı olanlarını tercih etmek hem bireyi hem toplumu hem de yüce yaratıcıyı ilgilendirmektedir. Dolayısıyla ahlaksız bireylerin çok olduğu toplumlarda huzurlu ve mutlu bir yaşamın devam etmesi mümkün değildir.⁸¹² Ancak buradan ibadetlerin önemsizmiş gibi gösterilmesi anlamı çıkmamalıdır. Nitekim Türkçüler, İkinci Meşrutiyet Dönemi itibariyle Osmanlı ahalisinin genelinde dine ve dinin ibadetlerinin yapılması konusunda büyük eksikliklerinin olduğunu vurgulamışlardır. Onlara göre dini ibadetlerin maddi özellikleri yanında, her bireye kazandıracığı manevi düsturlar da bulunmaktadır. Bu nedenle yediden yetmişe her Müslümanın elinden geldiği kadar bu gerçeğe uygun hareket etmesi lazımdır.⁸¹³

Her namaz kılan, her oruç tutan, her zekat veren ve her hacca giden insanın yaptığı bu faaliyetlerin kendilerine geribildirim olarak gelen sevapları ve dünyevi pratiksel uygulamaları aynı olmuyorsa, ahlaki davranışlarda da benzer bir durum mevcuttur. Aynı anne ve babadan olan iki kardeşin ahlaki özellikleri bile diğer etkenlerin araya girmesiyle birlikte farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle çocukların ahlaki eğitimlerinden sorumlu olan herkes daha dikkatli davranmalıdır.⁸¹⁴

Bireyler doğuştan getiremediği ahlaki özellikleri eğitim yoluyla kazanmaktadır. İşte bu noktada insanlara verilen eğitimin ne gibi kriterlere dayanması gerektiği iyi tespit edilmelidir. Türkçüler, buradan hareketle, ahlakın eğitim yoluyla değişip

---

⁸¹² Atlı, “Din ve Ahlak: Nazar-ı İslam’da Ahlak 7”, s. 665.

⁸¹³ Besim Atlı, “Din ve Ahlak”, *İslam*, Y.2, S.32, 16 Temmuz 1331/1915, s. 715-716; Besim Atlı, “Din ve Ahlak 9”, *İslam*, Y.2, S.33, 30 Temmuz 1331/1915, s. 734-735.

⁸¹⁴ Besim Atlı, “Din ve Ahlak: İbadet-i İslami’ye ve Ahlak”, *İslam*, Y.3, S.39, 2 Teşrin-i Sani 1331/1915, s. 866-867; Besim Atlı, “Din ve Ahlak 11: İbadet-i İslami’ye ve Ahlak: Oruç, Hac ve Zekat”, *İslam*, Y.3, S.40, 19 Teşrin-i Sani 1331/1915, s. 839-842; Atlı, “Din ve Ahlak 9”, s. 735.

değişemeyeceğini tartışmışlardır. Onlara göre ahlak değişebilir; çünkü değişmez ahlaki bir hüviyete sahip olan insanoğluna, farklı zaman ve mekanlarda bir peygamber ve bir kutsal din gönderilmesinin bir anlamı olamaz.⁸¹⁵

Ahlakın bu yapısı dikkate alınarak okulda verilen eğitimin çocukların manevi dünyasını dolayısıyla ahlaki özelliklerini düzeltmesi için gayret edilmelidir. Bunun için özellikle öğretmenlere büyük görev düşmektedir. Öğretmenlerin giyimi, kuşamı, sözleri ve davranışlarının hepsi öğrenciler için örnek alınacak bir kıymete haizdir. Bu nedenle öğretmenler bunun bilinci içerisinde hareket etmelidir.⁸¹⁶

Ahlak eğitiminde dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da ailede verilen ahlak eğitimi ile okulda verilen ahlak eğitiminin birbirini tamamlamasıdır. Türkçülere göre bu sağlanmadığı takdirde hem ailede hem de okulda yapılan ahlak eğitiminden istenen sonuçların alınması mümkün değildir. Bu nedenle hem öğrenciler hem aileler hem de okul idarecileri arasında sağlam bir iletişim hattının kurulmasına ve bu hattın sürekli olmasına gayret edilmelidir.⁸¹⁷

---

⁸¹⁵ Besim Atlı, “Ahlak Değişir Mi?”, *İslam*, Y.3, S.52, 1 Mart 1333/1917, s. 1040-1042.

⁸¹⁶ Necmeddin Sadık, “Ahlaki Terbiyede Salâhiyet”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.10, 1 Mayıs 1333/1917, s. 303-304.

⁸¹⁷ Nafi Atuf, “Ahlak ve Mekteplerde Ahlak”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.16, 15 Teşrin-i Evvel 1333/1917, s. 574-576.

IV-YAYGIN DİN EĞİTİMİ

A-Camilerde Yaygın Din Eğitimi

1-Eğitim Mekanı Olarak Camiler

Allah'ın peygamberleri aracılığıyla insanlara gönderdiği en son din İslamiyet'tir. Bu son dinin peygamberi olan Hz. Muhammed yüce yaratıcıdan aldığı emirleri hem sözleri hem de uygulamaları ile insanlara aktarmıştır. Böylece Müslümanlar, Hz. Peygamberden duyarak ve görerek öğrendikleri bu iyi ve güzel olan davranışları yapmaya; kötü ve çirkin olan davranışlardan ise kaçınmaya başlamışlardır. Bu sayede İslamiyet ve onun öğretileri geldiği ilk andan itibaren bireylerin gündelik yaşamlarına yön veren bir özelliğe sahip olmuştur. Müslümanlar hergün İslam Dini'nin emrettiği bu ibadetleri ifa edip manevi anlamda canlı ve diri kalmak için uğraşmışlardır. Bu bağlamda onların bu amaçlarını gerçekleştirmek için oluşturduğu en güzel yerler camilerdir.⁸¹⁸

Camiler Allah'ın yeryüzündeki evi ve Müslümanların en önemli ibadet mekanıdır.⁸¹⁹ Türkçülerin de dediği gibi camiler bünyesinde bulunduğu bir toplum için çok önemli bir konuma sahiptir. Çünkü "camiler bir ibadet mahalli olmak itibariyle dini bir mahfel olduğu gibi, icra edilen mev'ızalar nokta-i nazarından da bir nev'i terbiyevi müessesedir. Halk camiye yalnız ibadet etmek için değil aynı zamanda vaaz dinlemek için de gider. Mevâiz ise halka dini vezaifini öğreten, aynı zamanda ona hayatta takip edilmesi lazım gelen yolu irâe eden bir derstir. Binaenaleyh camiler, hem bir ma'bed hem birer mekteptir. Halkın büyük bir kısmı hayat hakkındaki telkinlerini buradan alır."⁸²⁰

⁸¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 100.

⁸¹⁹ Hamdullah Subhi, "Fatih'te Yatsı Namazı", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.22, 19 Eylül 1912, s. 357.

⁸²⁰ Zekeriya, "Zühdi Terbiye", s. 598.

Müslümanlar, camilerin bu önemine binaen, İslam'ı kabul etmelerinden itibaren yüce yaratıcıya duydukları sevgi ve hürmeti göstermek için ibadet yapacakları mekanlar inşa etmişlerdir. Bu ibadet mekanları köylerde ve mahallelerde mecsid iken; büyük yerleşim yerleri, kazalar ve şehirlerde daha çok cami şeklini almıştır. Böylece adı geçen bu ibadet yerlerine hergün binlerce insan gelip gitmeye başlamıştır. Aslına bakılırsa buraya ibadet maksadı ile gelen Müslümanlar bilinçli bir şekilde gelmektedir. Bunlar toplumun dini ve ahlaki açıdan hassas insanlarıdır. Bu nedenle ahalinin büyük bir kesimini oluşturan bu ibadet insanlarına hizmet veren mecsid ve camilerin her açıdan en iyi şekilde muhafaza edilmesi gerekmektedir.⁸²¹

Camilerin özellikle hem iç hem dış güzelliği, tertip ve temizliği yerinde ve yeterli olmalıdır. Çünkü camilerin fiziki görünümünün iyi olması Müslümanların buraya daha fazla gelerek dini vecibelerini güzel bir şekilde yerine getirmelerine neden olmaktadır.⁸²² Türkçülere göre, bu sayede, insanlar camilerde hem ibadet yapıp hem de sosyalleşmektedir. Her gün beş vakit birbirini gören, aynı safta yer tutan, aynı duaya amin diyen kişiler birbirlerine karşı samimi duygular beslemeye başlamaktadır. Böylece bir toplumdaki birlik, beraberlik ve kardeşlik duyguları yerleşmeye başlar ki bu o toplumun devamını sağlayan en önemli etkidir.⁸²³

Mescidler ve camiler Hz. Peygamberin döneminden itibaren bu özelliklerini muhafaza ederek günümüze kadar gelmişlerdir. Ancak İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçüleri, camilerin hem fiziki yapısından hem de içerisinde icra edilmesi gereken dini ritüellerden istenen sonucun çıkmadığını; bu durumun biran önce bertaraf edilmesini ve bu kurumların eski asli unsurlarına dönmelerini istemektedir.⁸²⁴ Bu

---

⁸²¹ Ziya Gökalp, "Dinin İctimâî Hizmetleri 3", *İslam*, Y.2, S.37, 24 Eylül 1331/1915, s. 794-796.

⁸²² Subhi, "Fatih'te Yatsı Namazı", s. 357.

⁸²³ Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 100.

⁸²⁴ Sabit, "Altaylara Doğru", 30 Mayıs 1912, s. 239.

nedenle camiler Müslümanları her açıdan bilgilendirecek bir yapıya kavuşturulmalıdır. Camiye gelen Müslümanlar sadece ibadetini yaparak oradan ayrılmamalı aksine birbirlerini daha iyi tanımak için sohbet etmeli, dertlerini-sıkıntılarını paylaşmalı ve din görevlilerinden kafasına takılan sorularla ilgili gerekli cevapları almalıdır.⁸²⁵

2-Din Görevlileri

Din adamlarının bir toplumun gelişmesinde ve zamanın icaplarını yerine getirip gündelik yaşamlarında mutlu ve huzurlu bir süreç geçirmelerindeki rolü çok önemlidir.⁸²⁶ Bu yönü ile din adamları İslamiyet'in geldiği ilk andan bu yana kadar toplum tarafından değer gören en önemli meslek gruplarından biri olmuştur. Peygamberimizle başlayan bu süreç günümüze kadar kesintiye uğramadan devam edegelmiştir. Her dönemde insanları aydınlatacak, ortaya koyduğu eserlerle onların zihinlerine ve kalplerine hitap edecek din adamları yetişmiştir. Onlar gerek şahısları gerek davranışları ve gerekse sözleri ile halkı bilgilendirdikleri gibi ahalinin de kendilerinden her konuda istifade etmelerini sağlamıştır. Bilindiği üzere bu karşılıklı iletişimin güçlü olduğu dönemler aynı zamanda İslam medeniyetinin de en güçlü olduğu dönemlerdir.⁸²⁷

---

⁸²⁵ Hamdullah Subhi, "Delik Kiremit", *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.29, 26 Aralık 1912, s. 84-85; Türkçülerin bu konuda verdikleri şu örnek camilerin insanların duygu dünyalarını nasıl etkilediğini en güzel şekilde özetlemektedir: "...işte bekledikleri sesler (Müslümanların), nida-yı daveti tertile ibtidar etti. Semanın buhar mudîsi içinde kaybolmuş oklara benzeyen minarelerin, nihayetlerinde duran müezzinler, şimdi mehtaba pek yakın oldukları zannedilen bu sema sakinleri, kendilerini teshir eden bir nevi teblerze-i vecd içinde, nâgehân kuşlar gibi neşr-i elhân ettiler. O kadar müfrit derecede yüksek minarelerin üstünden seslerini duyurabilmek için, boğazları müstesna bir kuvvete malik adamlar intihab edilmiş olacak. Bir tek sadâ bile zayı olmuyor, aheng-i mahsus ile söylediklerinden hiç biri, bizim üstümüze sarıh, berrak ve asan nüzul etmekten hâli kalmıyor..."; Bu bilgi için bkz. Subhi, "Fatih'te Yatsı Namazı", s. 357.

⁸²⁶ Geniş bilgi için bkz. Agayef, "Türk Alemleri 8", s. 298-299.

⁸²⁷ Kazanlı Halim Sabit, "Ulema ve Avâm", *Sırat-ı Müstakim*, S.48, 23 Temmuz 1325/1909, s. 342-344.

Türkçülere göre dini sadece kitaplarda okuyup öğrenmek bir insanın gerçek anlamda dindar bir birey olması için yeterli değildir. Nitekim İslamiyet'in geldiği ilk dönemlerde insanlar Kur'an'ı Kerim'i bir yandan peygamberimizin sözlerinden dinlerken diğer yandan onun davranışlarını ve günlük hayattaki yapıp-etmelerini de gözlemleyerek taklit ettiler. Böylece insanlar İslam'ın getirdiği öğretileri hem duyarak hem görerek hem de bizzat yaşayarak eksiksiz bir şekilde hayata geçirme fırsatını yakalamışlardır.⁸²⁸

İkinci Meşrutiyet Dönemi itibariyle dünya üzerinde yaşayan Müslüman toplumların hemen hemen hepsinde mezhebi kavgaların; yanlış din anlayışlarının; siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki gerilemenin yaşandığına dikkat çeken Türkçüler, bütün bu sorunların temelinde Asrı-Saadet dönemindeki din anlayışından ve dünya görüşünden uzaklaşılmasının yattığını belirtmektedir. Onlara göre var olan bu sorunları bertaraf etmek için her ülkenin en ciddi okulunda yetişmiş arif, bilgili ve her türlü milli-manevi donanıma sahip din adamlarına ve bunların önderliğinde yeni bir bakış açısının geliştirilmesine ihtiyaç vardır.⁸²⁹ Bu yaklaşım çok önemlidir; çünkü "...bir çocuk için mürebbi ne ise bir kavm, bir millet için de ulema ve hocalar öyledir. Bir mürebbi nasıl ki çocukda olan kuvva-yı nefsanienin inkişâfâtını tahte murakabede bulunur, o kuvvanın yevmen feyevmen neşv-ü nemâ bulmasını teshîle gayret eyler; çocuğun ruhunda iyiliğe doğru bir meyl görürse ona takviyeye çalışır. Fakat fenalığa doğru bir arzu his ederse; hemen onu neşv-ü nemâ

---

⁸²⁸ Halim Sabit, "İslam İctimâiyyâtı: Dinişinaslar ve Fakihler", *İslam*, Y.2, S.35, 27 Ağustos 1331/1915, s. 760-763; Dinin insanlara sağladığı bireysel ve toplumsal faydalarla ilgili bilgi için bkz. Ziya Gökalp, "Dinin İctimâi Hizmetleri 2", *İslam*, Y.2, S.36, 10 Eylül 1331/1915, s. 772-776.

⁸²⁹ Agayef, "Türk Alemleri 8", s. 298-299.

bulmadan söndürmeye, irşada gayret eyler. İşte ulemada, hocalarda aynı mürebbi gibidirler...⁸³⁰

Toplumun istediği böyle bir amacı gerçekleştirecek din adamlarının yetişmesi için ona uygun bir eğitim verilmelidir. Bu din adamları hem bilgili hem ibadetlere sınıksıkıya bağılı hem de halkın rağıbet göstereceğı bir şahsiyete sahip olmalıdır.⁸³¹ Bu bir gerekliliktir; çünkü İslam aleminde bulunan farklı meslek dalları için aranan özel meziyetlerin din adamları için de gözetilmesi çok doğaldır.⁸³² Bu nedenle din adamları caminin, vaazların, ezanın, ilahilerin ve mevlitlerin hem bireysel hem de toplumsal anlamda sahip olduğı önemi bilecek bir fikir ve hisse sahip insanlar arasından seçilmelidir.⁸³³ Nitekim böyle bir metod takip edildiğı takdirde Türk toplumunun dine ve din adamlarına olan yaklaşımının daha olumlu olmasını sağılamak mümkündür. Bu çok önemlidir; çünkü dinin öğretilerinin hem bireysel hem de toplumsal amaçlarının en iyi şekilde öğrenilmesi ve uygulanması için bu tarzda bir bakış açısı geliştirilmelidir. Türkçülere göre, İkinci Meşrutiyet Dönemi itibariyle, İslam dininin geldiğı ilk yıllardan itibaren doğru bir şekilde anlaşılmasına ve insanlar tarafından kabul görüp toplumsal hayatta uygulanmasına vesile olan büyük din alimlerine çok büyük bir ihtiyaç duyulmaktadır. Türkçüler bu anlayışta din alimlerinin daha çok Darülfünun İlahiyat Fakültelerinde yetiştirilmesinden yanadırlar.⁸³⁴

Eski dönem İslam alimleri, kendi dönemlerine hitap edecek büyük eserler ortaya koymuşlardır. Onlar hem bu eserleri aracılığıyla hem de camilerde verdikleri

---

⁸³⁰ Kazanlı Halim Sabit, "Ulema ve Avâm", *Sırat-ı Müstakim*, S.49, 30 Temmuz 1325/1909, s. 357.

⁸³¹ Halim Sabit, "Kur'an-ı Kerim ve Seleflerimiz", *İslam*, Y.3, S.47, s. 947-948.

⁸³² Sabit, "İslam İctimâiyyâtı: Dinişinaslar ve Fakihler", s. 764-767.

⁸³³ Ağıaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 101.

⁸³⁴ Nami, "Dinî Terbiye", s. 19; Benzer bir görüş için bkz. Şemseddin, "İslam'da İnhitat ve İntibah", s. 709-711.

derslerle içinde yaşadıkları toplumu uyarmayı ve onlara örnek olmayı başarmışlardır. Ancak Türkçülere göre günümüz insanların zihni ve ruhi ihtiyaçlarını eski dönem İslam alimlerinin yazdığı bazı kitapların içerisinde aramak yerine; elimizdeki değişmez kaynaklar olan Kur'an ve Sünnete başvurarak, aynen önceki din adamları gibi, yeni eserler vücuda getirmek lazımdır.⁸³⁵

3-Vaaz ve Hutbeler

İnsanların yaşamları boyunca peşinden koştukları en önemli etkenlerden birisi doğru bilgiyi elde etme ihtiyacıdır. Din sahasına girildiğinde bu ihtiyacın daha önem kazandığını görmek mümkündür. İnsanlara dini olanla dini olmayı anlatmak için mutlaka yüce yaratıcı tarafından gönderilen temel kaynaklara müracat etmek gerekmektedir. Ancak her insan bu temel kaynakları okuyup anlamakta birbiri ile eşit şartlarda olmadığı için bu işi öncelikle peygamberler onların vefatından sonra da takipçileri olan din adamları yerine getirmiştir.

Hz. Muhammed ve onu takip eden din adamları insanlara söylemek istedikleri hususları daha çok vaaz ve hutbeler aracılığıyla iletmişlerdir. Bu anlamda vaaz ve hutbeler insanlar için bir zaruretin neticesinde ihdas edilmiş ibadetlerdir. Din adamları bu zarureti hiç gözden çıkarmamalıdır.⁸³⁶ Çünkü hutbeler gerek peygamberimiz gerekse ondan sonra İslamiyet'in insanlara anlatıldığı, tanıtıldığı ve gönüllerinin ısındırıldığı en önemli ibadetlerden biri olmuştur. Türkçülere göre, bu nedenle, din adamları hutbe ve vaaz vermeyi bir görev olarak değil bir ibadet olarak kabul etmelidir. Daha doğrusu bu ibadetin kendilerine Hz Muhammed'den miras kaldığı bilinci içerisinde olup ona göre bir bakış açısı geliştirmelidir. Çünkü kendisi hutbe ve vaazların önemini kavramamış, bu görevi sadece zorunlu olduğu için yapan

⁸³⁵ K. N., "Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2", 3 Nisan 1913, s. 208.

⁸³⁶ Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair Şetta", *Sırat-ı Müstakim*, S.13, 6 Teşrin-i Sani 1324/1908, s. 199-200.

bir din adamının ne kendisine ne de etrafındaki cemaata vereceği bir katkı yoktur.⁸³⁷

Nitekim böyle bir bilince sahip olunmadığı zaman hutbe ve vaazlarda sadece aynı konuları tekrarlamak, ya da daha önce yazılmış bir hutbe kitabını alıp içerisinden günün mevcut şartlarıyla hiç alakası olmayan bir başlığı okumaktan başka çare kalmamaktadır.⁸³⁸

Cuma ve Bayram namazlarında verilen vaaz ve hutbelerin öneminden bahseden Türkçüler, bu vaaz ve hutbelerde bulunması gereken ilk şartın halkın gündelik yaşamı ile alakalı konuları ihtiva etmesi olduğunu söylemektedir.⁸³⁹ Başka bir deyişle insanların mevcut şartlar içerisinde karşılaştığı sorunları çözmelerine yardımcı olacak hususlardan bahsedildiği takdirde hem ahalinin bu ibadetlere olan şevkinin çoğalması hem de insanların din adamlarına karşı beslediği duyguların daha pozitif olmasını sağlamak mümkündür.⁸⁴⁰ Ancak bu özelliğe dikkat etmek yerine, daha önce halka birkaç defa sunulmuş ve o an için onlara lüzumlu olmayan bilgilerin anlatılmaya çalışılması beyhude bir uğraştır.⁸⁴¹

Vaaz ve hutbelerin öneminin daha iyi anlaşılması için peygamber efendimiz dönemindeki uygulamalarının iyi tetkik edilmesi gerekmektedir. İmamlar Cuma günü en güzel, en temiz elbiselerini giyerek daha önce üzerinde çalıştıkları konuları halka en iyi şekilde sunmalıdır. Din adamları bunu yaparken cemaatin ilgisini

⁸³⁷ Halim Sabit, "Hutbelere Dair: Ba'del-Bi'set-i Hutbe", *Sırat-ı Müstakim*, S.10, 14 Teşrin-i Evvel 1324/1908, s. 154-155; Peygamberimizden önce Araplar arasında hutbe konusu ile ilgili bilgi için bkz. Halim Sabit, "Hutbelere Dair: Kable'l-Bi'set-i Hutbe", *Sırat-ı Müstakim*, S.6, 18 Eylül 1324/1908, s. 88-89.

⁸³⁸ Sabit, "Hutbelere Dair Şetta", s. 199-200.

⁸³⁹ Sabit, "Altaylara Doğru", 30 Mayıs 1912, s. 239; Subhi, "Delik Kiremit", s. 85-86.

⁸⁴⁰ Türkçüler bu konuda ismini ve görev yaptığı yer hakkında bilgi vermedikleri bir müftünün verdiği hutbeyi şu şekilde övmektedirler: "...dertlerim Türklük kaygısına aittir ve beni bu dertleşmeye sürükleyen, kasabamızın öz Türk oğlu hazret-i müftüsü olmuştur. Bu derin düşünceli alimin her Cuma günü okuduğu hutbeleri dinlemeye pek çok yanık kalpliler koşar. Bu mübarek hatip efendinin bir usulü vardır ki, pek beğenirim. O hutbelerini evvelce Arap lisani üzerine okur sonra cemaate Türkçe ve iyice anlatır..."; Yavuz, "Köprülü'den Mektup", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.11, 18 Nisan 1912, s. 184; Benzer bilgiler için bkz. Zekeriya, "Yeni Hayat ve Ziya Gökalp", s. 239.

⁸⁴¹ Sabit, "Altaylara Doğru", 30 Mayıs 1912, s. 239; Subhi, "Delik Kiremit", s. 85-86.

çekecek bir anlatım metodu takip etmelidir. Bunun için imamlar öncelikle ses tonlarını iyi ayarlamalı; daha sonra konunun durumuna göre seslerini alçaltmalı ya da yükseltmeli; gerektiğinde insanların duygularını cezp edecek bir tarzda konuşmalı; beden hareketleriyle de diğer bütün bu hususları desteklemelidir.⁸⁴²

Vaaz ve hutbelerin insanları etkilemesi için dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da bu iki ibadetin halkın kendi diliyle icra edilmesidir. Bu çok önemli bir durumdur; çünkü insanlar duydukları şeyleri anlayıp öğrenmek isterler. Anlaşılmayan, sadece körü körüne dinlenen bir vaaz ve hutbenin insanlara katacağı daha doğrusu onların yaşamlarına vereceği bir katkı yoktur.⁸⁴³ Nitekim her insanın Allah ile kendisi arasındaki en güzel manevi duyguları yaşadığı an kendi diliyle ona yalvardığı ve yakardığı andır. Dolayısıyla din adamları tarafından verilen hutbe ve vaazların cemaatin gönlüne ve ruhuna nüfuz edebilmesi için mutlaka Türkçe okunması gerekmektedir. Türkçüler, hutbe ve vaazların bazı kısımlarının Türkçe okunmasına karşı çıkmamanın yanlış bir görüş olduğunu söylerken, İmam-ı Azam'ın beş vakit namazdaki surelerin, gereken durumlarda, her insanın kendi diliyle okunabileceği fetvasını örnek göstermektedir.⁸⁴⁴

İslam mecmuasında bahsedildiği üzere Türkçülerin üzerinde durduğu bu husus bazı Gümüşhaneli kimseler tarafından Meşihat makamına sorulmuştur. Meşihat makamı konuyla ilgili yayınladığı fetvada Cuma ve Bayram namazlarındaki hutbelerin Türkçe okunmasının tahrimen mekruh olduğunu vurgulamıştır.⁸⁴⁵ Bu fetva üzerine İslam mecmuasında bazı tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalara göre

---

⁸⁴² Halim Sabit, "Hutbelere Dair: Hutbeler Hakkında Siret-i Nebeviye", *Sırat-ı Müstakim*, S.12, 30 Teşrin-i Evvel 1324/1908, s. 179-180.

⁸⁴³ Akçuraoğlu, "Türklük", s. 468.

⁸⁴⁴ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 176-177.

⁸⁴⁵ İslam Mecmuası'nda Meşihat makamının yayınladığı fetvanın orijinal metni yoktur. Sadece yayınlanan fetvanın genel bir değerlendirmesi yapılmaktadır.

Meşihat makamının verdiği bu fetva doğru değildir; çünkü bir insanın dinlediği ya da dinleyeceği bir hutbenin ona kendi diliyle anlatılmasından daha doğal bir durum yoktur.⁸⁴⁶

Türkçülere göre camilerde özellikle Cuma ve bayram namazlarında verilen hutbelerin şekli ve içeriği Hz. Peygamberin döneminden farklıdır. Hutbeler daha önce olduğu gibi insanların camiye gelmesine ve ibadetlerini huşu içerisinde yapıp günlük sorunlarına karşı bir çözüm üretememektedir. Bunun başlıca nedeni hutbelerin genellikle aynı konulardan seçilmesi ve benzer fikirler etrafında şekillenmesinden kaynaklanmaktadır.⁸⁴⁷ Bu olumsuzluğun ortadan kaldırılması çok önemlidir; çünkü vaaz ve hutbeler Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliğin, sıkıntılar karşısındaki dayanışmanın, milli ve manevi değerler noktasındaki fikir birliğinin insanlara anlatıldığı en önemli zaman dilimleridir.⁸⁴⁸

Vaaz ve hutbelerin etkili olması için insanların milli ve manevi duygularını geliştirecek bir içeriğe sahip olması gerekmektedir. Türkçülere göre günlük hayattan uzak, mazinin sorunlarını konu edinen ve bu özelliği ile topluma herhangi bir faydası

---

⁸⁴⁶ “İslam Havadisi: Bâb-ı Meşihat”, İslam, Y.1, S.6, 10 Nisan 1330/1914, s. 190-191; Bu İtirazlarla ilgili olarak bkz. Mehmed Bahâeddin, “Makam-ı İftanın Bir Fetavası Münasebetiyle”, *İslam*, Y.1, S.9, 22 Mayıs 1330/1914, s. 261-266.

⁸⁴⁷ Sabit, “Altaylara Doğru”, 30 Mayıs 1912, s. 238-239; Ahmed Ağaoğlu hutbe ve vaazların bu durumunu şu sözleri ile dile getirmektedir: “...hutbe ve vaazlarımız yüzyıllardan beri tekrarlanan ve halkça dili anlaşılmayan bilmecelerden ibaret, aynı nakaratlardır. Halkın manevi ve maddi ıstırap ve endişelerinin hiç birisini tatmin edecek mahiyette değildir. Ne zamanın ihtiyaçlarını giderir, ne meselelerini halleder, ne de insanda ebedi olarak yaşayan yüksek fikir ve ahlak ihtiyaçlarını tatmin eder. Hutbeler, genellikle dinleyenlerin binde biri tarafından anlaşılmaz. Vaazlara gelince, çok kere hurafeler etrafında dolaşır. Bunlar, Hz Muhammed’in ve ilk dört Halife’nin zamanlarındaki hutbe ve vaazlardan pek farklıdırlar. O zaman Arapça anlayan halka söylenen ve zaman ve mekanın ihtiyaçlarına göre düzenlenen hutbelerde, halk, ya gündelik meselelerin hal şekline, ya yüksek din fikirlerinin anlatılmasına, ahlak prensiplerinin açıklanmasına ait çok faydalı sözler dinlerdi. Bugün ise, zaman ve mekanın dışında kalmış ve halkça hiç anlaşılmayan aynı şeyler ezberlenerek, tutî kuşu gibi söylenip gidiyor. Vaazlar ise bütün bütün bozulmuş ve pek adi bir şekil alarak, ahlak konularından ziyade, çok kere halkın cehalet ve tassubunu arttıran bir takım hurafe ve hikayelerden ibarettir. Şöyle ki, insan akıl ve zekası bu vaaz ve hutbelerden hiçbir gıda almıyor, kalp ise bütün bütün yabancı kalıyor...” Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 101.

⁸⁴⁸ Sabit, “Dinin Şekl-i Aslîsine İrca-i Lüzumu”, s. 274-275.

olmayan vaaz ve hutbelerden vazgeçilmelidir.⁸⁴⁹ Çünkü Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan azınlıkların mabetleri olan kiliselere bakıldığında onların halka anlattığı konularla camilerde verilen hutbeler arasında ne kadar büyük bir fark olduğunu görmek mümkündür. Onlar kilisede kendi halklarının hergün yaşadıkları, içinde oldukları meselelerden ve bu meselelerle ilgili ne yapacakları hakkındaki çözüm önerilerinden bahsederken; camilerdeki vaaz ve hutbelerde ise daha çok hayattan uzak, insanların ilgisini çekmeyen konulardan söz edilmektedir.⁸⁵⁰ Bunun yanında kilisedeki papazlar cemaate nasihat ederken her türlü dini, siyasi, içtimai, kültürel ve sosyal materyalleri kullanmaktadır. Papazlar bu şekilde anlatacakları meseleleri karşısındaki cemaati sıkmadan, onların ilgi ve alakasını devamlı canlı tutmak için yapmaktadır. Ayrıca bu papazlar kendi dinlerinin kutsal kitaplarından ve peygamberlerinin hayatlarından çok güzel örnekler vererek insanların dini duygularının artmasına da vesile olmaktadır.⁸⁵¹

Kiliselere bu mevcut durumların camilerde verilen hutbe ve vaazlarda bulunmaması büyük bir eksiklik. Halbuki Müslümanların yüce kitabı Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında insanların hem zihinlerine hem de gönüllerine hitap eden birçok ayeti kerimenin olduğunu görmek mümkündür. Ancak buradaki asıl sorun bu güzel değerleri insanların istifadesine sunacak kendi alanında yeterli din adamlarının bulunmamasından kaynaklanmaktadır.⁸⁵² Türkçüler mevcut halin devam etmesini şu şekilde sorgulamaktadır: "Hıristiyanlık alemleri bu kadar terakkî ve teâlilerine rağmen onların uleması yalnız kendi memleketlerinde değil; tekmil aktâr-ı cihana dağılarak böyle hayret-bahş bir derecede çalışdıkları halde siz hala mübarek minberlerde dini

⁸⁴⁹ Subhi, "Delik Kiremit", s. 85.

⁸⁵⁰ Subhi, a.g.m, s. 84-85.

⁸⁵¹ İdrisî, "İslam İntibahı: Ulemâ-yı Kiram Hazerâtına Lozan'dan Bir Hitab", s. 89-90.

⁸⁵² İdrisî, "İslam İntibahı: Ulemâ-yı Kiram Hazerâtına Lozan'dan Bir Hitab", s. 90; K. N., "Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2", 3 Nisan 1913, s. 208-209.

ve dünyevi hiçbir faidesi olmayan hutbeleri tekrar ederek ahalimizi camilerden tebrîd etmekde devam edecek misiniz?”⁸⁵³

Türkçüler vaaz ve hutbelerdeki eksikliklerin devam etmesine kesinlikle karşıdrlar. Onlara göre adı geçen sıkıntıların giderilmesi için başta devleti yönetenler olmak üzere herkese büyük görevler düşmektedir. Bu konunun hafife alınacak ya da önemsenmeyip geçiştirilecek bir yönü kalmamıştır. Çünkü binlerce insanın kendilerini iyi ve güzel olan davranışlara yönlendirecek vaaz ve hutbelerden mahrum edilmesinin mazur gösterileceği herhangi bir sebep olamaz. Bunun için vaaz ve hutbelerdeki sorunların nedenlerinin araştırılması ve neticesinde belirlenen çözüm önerilerinin yavaş yavaş hayata geçirilmesi gerekmektedir.⁸⁵⁴

Bu bağlamda Türkçüler hutbelerin şekil ve içerik olarak ıslahı için üç yol takip edilmesini önermektedir:

- ✓ Birincisi hutbenin yüce yaratıcıyı öven ilk kısmı ile devamındaki hadisler ve ayetler, tercüme edilmek üzere, Arapça okunmalıdır.
- ✓ İkincisi hutbenin asıl bölümü olan konu, nasihat kısmı mutlaka ahalinin dili neyse ona göre okunmalıdır.⁸⁵⁵
- ✓ Üçüncüsü hutbenin içeriği çağa uygun olmalıdır. Din adamları vaaz ve hutbelerde daha çok insanların seveceği ve onların motive olacağı

---

⁸⁵³ İdrisî, “İslam İntibahı: Ulemâ-yı Kiram Hazerâtına Lozan’dan Bir Hitab”, s. 91. Türkçülere göre sözü edilen bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için vaaz ve hutbelere bütün camilerde dikkat edilmelidir; ancak özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde bulunan ve her gün binlerce insanın doldurduğu Ayasofya, Sultan Ahmet gibi büyük camilerde normalden biraz daha fazla özen gösterilmelidir. Çünkü bu uyarı dikkate alınmadığı takdirde bunun hem bireysel hem de toplumsal olarak ortaya çıkacak olumsuz sonuçlarına katlanmak gerekmektedir. Bu bilgi için bkz. İdrisî, a.g.m, s. 88.

⁸⁵⁴ A.g.m, s. 92.

⁸⁵⁵ Sabit, “Dinin Şekl-i Aslîsine İrcâ-i Lüzumu”, s. 275.

konuları tercih etmelidir. Onlar bunu yaparken mutlaka cemaatin ilgi ve alakasını cezp edecek bir metod takip etmelidir.⁸⁵⁶

Din adamlarının vaaz ve hutbe verirken nasıl bir metod takip etmesi gerektiği konusunda Ziya Gökalp'in aşağıdaki şiiri konumuz açısından çok güzel bir örnek teşkil etmektedir:

“Vaiz deme cehennemın ateşi,
Çıkar bilmem kaç bin çeki odundan;
De ki vardır bir güzellik güneşi,
Doğmuş bizim aşkımızın od'undan.

De ki vardır “Tuba” adlı bir ağaç,
Kökü gökte, gönüllerde dalları;
Yemişinden yedi ruhum, değil aç,
Bütün sevgi, şefkat onun balları.

Vaiz, bana muhabbeti şerheyle,
Ben aramam melek nedir, şeytan ne?
Erenlerin esrarından söz söyle,
Seven kimdir? Sevilen kim? Sevmek ne?

Beni cennet vaadiyle avutma,
O, kalbimdir çünkü sevgi ilidir;
Cehennemın azabıyla korkutma,

---

⁸⁵⁶ İdrisî, “İslam İntibahı: Ulemâ-yı Kiram Hazerâtına Lozan'dan Bir Hitab”, s. 90; K. N., “Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2”, 3 Nisan 1913, s. 208-209.

Korku nedir bilmez, gönlüm delidir.”⁸⁵⁷

Türkçüler, buraya kadar anlatılan, Cuma namazı ile dini bayramlarda camilerde verilen hutbelerin dışında, dönemin süreli ve süresiz yayınlarında halkın okuması ve dini duygularının gelişmesi için bayram hutbeleri yayınlanmasını istemişlerdir. Onların bu dileği neticesinde Türk Yurdu dergisinde Ramazan ve Kurban bayramları ile ilgili hutbe örnekleri yayınlanmıştır.⁸⁵⁸ Bunun yanında Türk Yurdu Mecmuası’nda “Milli Hutbeler” başlığı altında özellikle aile hayatı, çocuklar ve onlara verilmesi gereken emel ve ideallerle ilgili de hutbe örnekleri verilmiştir.⁸⁵⁹

Türk Yurdu’ndaki bu hutbe örneklerinin dışında bir diğer Türkçü yayın organı olan “İslam Mecmuası”nda da “Halim Sabit”, “Şeyh Edebâli” ve “Üryânîzâde Vahîd” imzalı hutbeler yayınlanmıştır. Bu hutbelerin içeriğine bakıldığında daha çok o dönem insanların içerisinde bulunduğu durumlardan ve bu durumların kurtuluş çarelerinden bahsedildiği anlaşılmaktadır. Kur’an-ı Kerim’den ayetler ve Hz. Peygamberin yaşamından örneklere yer verilen hutbelerde sade, herkesin anlayacağı bir dil kullanılmıştır.⁸⁶⁰

⁸⁵⁷ Ziya Gökalp, “Türk’e Göre: Din”, *İslam*, Y.2, C.2, S.22, 12 Şubat 1330/1915, s. 552.

⁸⁵⁸ Hutbe örnekleri için bkz. “Matbuat: Bayram Makaleleri”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.91, 9 Eylül 1915, s. 215-216; Celal Sahir, “Bayram’da”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.52, 13 Kasım 1913, s.65-66; Hamdullah Subhi, “Allah Geçen Senelere Yetiştirsin”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.52, 13 Kasım 1913, s. 65-67; “Bayram Makaleleri: İkdâm’dan-Tanin’den-Vakit’ten”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.52, 13 Kasım 1913, s. 67-68; A. Y., “Bayram İhtiyacı”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.52, 13 Kasım 1913, s. 68-69; A. E., “Almanya’da Müslüman Esirler Ordugahında Kurban Bayramı”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.11, S.126, 18 Ocak 1917, s. 320-321.

⁸⁵⁹ Dursun Fakih, “Milli Hutbeler: Türk Çocukluğunun Dertleri”, s. 328-330; Hamdullah Subhi, “Milli Hutbeler: Ocaklılara”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.115, 17 Ağustos 1916, s. 157-158.

⁸⁶⁰ Halim Sabit, “Hutbe: Birinci Hutbe-İkinci Hutbe”, *İslam*, Y.1, S.1, 27 Şubat 1329/1914, s.27-29; Şeyh Edebâli, “Hutbe”, *İslam*, Y.1, S.17, 4 Kanun-i Evvel 1330/1914, s. 467-469; Şeyh Edebâli, “Hutbe”, *İslam*, Y.1, S.18, 18 Kanun-i Evvel 1330/1914, s. 485-487; Şeyh Edebâli, “Hutbe”, *İslam*, Y.2, S.19, 1 Kanun-i Sani 1330/1915, s. 500-502; Üryânîzâde Vahîd, “Köy Hatibinin Bayram Haftası Hutbesi”, *İslam*, Y.2, S.34, 13 Ağustos 1331/1915, s. 743-745; Üryânîzâde Vahîd, “Türkçe Hutbe Örneklerinden”, *İslam*, Y.3, S.53, 15 Mayıs 1333/1917, s. 1047-1048; Üryânîzâde Vahîd, “Hutbe”, *İslam*, Y.4, S.55, 3 Kanun-i Sani 1334/1918, s. 1104-1106.

B-Yaygın Din Eğitiminin Bireysel ve Toplumsal Faydaları

İnsanların bilinçli bir şekilde hareket etmelerinde din ve dinin emrettiği ibadetlerin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Her ibadetin bir yapılış şekli vardır. İbadetlerin zahiri özellikleri olduğu gibi manevi lezzetleri de vardır. İbadetlerin bu iki yönü insanları kötülükten uzaklaştıran ve onların hem dünya hem de ahiret saadetlerini kurmalarına yardımcı olan en önemli amillerin başında yer almaktadır. Ancak bugün Müslümanların düçar olduğu kötü durumun en önemli sebebi dine ve dinin kurallarına karşı gereken önemi ve saygıyı göstermemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu noktada Türkçüler bunun altında yatan iki sebebin olduğundan söz etmektedir:

Birincisi İslam'ın insanlara doğru anlatılmaması, onları harekete geçirecek bir tarza sahip olmamasıdır. Daha doğrusu bu hususta Peygamber efendimiz dönemindeki gibi bir usulün takip edilmemesidir.⁸⁶¹ Bunun için yapılması gereken en önemli iş eğitim-öğretimdeki metodların yeniden gözden geçirilmesidir. Çocuklara Kur'an'ın en güzel şekilde anlatılması ve onların seveceği bir metod takip edilmesi gerekmektedir.⁸⁶²

İkincisi dinin emirlerini yerine getirmedeki eksikliklerdir. Peygamberimizin vefatından sonra İslam'ın geniş bir coğrafyaya yayılması ile birlikte başka kavimlerin insanları ve o insanların dini inançları ister istemez Müslümanları ve onların din anlayışlarını etkilemiştir. Bu etkinin yanına Müslümanların kendi içerisindeki siyasi, içtimai, sosyal ve kültürel olaylardan kaynaklı birçok olumsuz

---

⁸⁶¹ Sabit, "Dinin Şekl-i Aslîsine İrca-i Lüzumu", s. 273.

⁸⁶² Sabit, a.g.m, s. 273-274.

nedenler de eklendiğinde hem İslam'a hem de onun emirlerine bakışta bir lakaydlık meydana gelmiştir.⁸⁶³

Yaşanan bu olumsuz süreç neticesinde ibadetler bir mana, bir ruh, bir lezzet almak için değil sadece bir görev olduğu için yapılmaya başlanmıştır. Namazın, orucun, zekatın ve diğer ibadetlerin sadece bir zorunluluk olarak addedilmesi insanların bu ibadetlerden hasıl olan manevi duygulardan mahrum olmasına neden olduğu için zamanla insanlar hem ibadetlere hem de onların yapıldığı mekanlara karşı bir mesafe koymuşlardır. Burada aslolan dinin emirlerindeki bir eksiklik değildir. Aksine insanların dine ve onun emirlerine karşı oluşturduğu yanlış algılamalarından kaynaklanmaktadır. Kur'an'da ibadetlerin neden farz kılındığı ve insanlara olan faydalarından bahsedilmektedir. Ancak bu bilgiler ve onların uygulama şekilleri insanlara doğru bir şekilde, aynen Asr-ı Saadet'te olduğu gibi yeniden anlatılmalıdır.⁸⁶⁴ Böyle bir amaç için işe küçük yaşlardan başlamak gerekmektedir. Çünkü insanların çocukluk yıllarında aldıkları olumlu ve tutarlı davranışların etkilerini, onların yaşamlarının sonuna kadar görmek mümkündür. Bireylerin bugünü ile yarını, yarını ile bugünü arasında bir bağ kurmadan herhangi bir yoruma ve sonuca ulaşmak imkansızdır. Bu nedenle geleceğin varisleri olan çocukların eğitiminde dini duygu ve düşüncelerin etkisinin farkında olan Türkçüler, bu gerçeğin herkes tarafından bilinmesini ve ona göre hareket edilmesini istemektedir.⁸⁶⁵

İnsanların geçmiş yaşantılarına ait duygu ve düşüncelerine bakıldığında daha çok ailevi ya da dini hususlarla ilgili hatıraların çok önemsendiği anlaşılmaktadır.

---

⁸⁶³ A.g.m, s. 274.

⁸⁶⁴ A.g.m, s. 274-275.

⁸⁶⁵ Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 78; Ayrıca bkz. Fakih, "Milli Hutbeler: Türk Çocukluğunun Dertleri", s. 328-330;

Çocukluk yıllarından itibaren camilerdeki dini temsiller; Ramazan gecelerinin tatlı eğlenceleri; bayram günlerinde giyilen güzel kıyafetler ile akraba ziyaretleri; mevlidler ve kandil gecelerinde⁸⁶⁶ okunan Kur'an-ı Kerim'in ve ilahilerin insanların hislerine olan etkilerinin ne kadar büyük olduğu ortadadır. Nitekim insanların yukarıda dikkatini çeken hususlar bir çocuğun yaşamında gördüğü ilk dinsel uygulamalar olması bakımından da çok önemlidir.⁸⁶⁷

Batı toplumu bu gerçeği fark ederek dini ve milli bayramlarına gereken önemi vermiştir. Onların çocuklarının hem bireysel hem de toplumsal açıdan ortak bir bilince sahip olması için gerek ailede gerek okulda ve gerekse toplumsal çevrede bu hususa göre hareket ettiklerini belirten Türkçüler, Osmanlıda benzer bir tutumdan bahsetmenin, batı ile kıyaslandığında, zor olduğunu vurgulamaktadır. Bunda aile içerisindeki eşit olmayan ortam; okullardaki kuru, renksiz, baskıya ve dayaja dayanan bir yaklaşım; camilerdeki dini ayinlerin yetersizliği ile toplumun birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmemesinden kaynaklanan birçok neden etkili olmaktadır.⁸⁶⁸

Gerek evde gerek camide ve gerekse diğer yerlerde yapılan ibadetler insanların birbirleriyle kaynaşmasına, ibadet şevkinin artmasına ve neticesinde bireylerin iyi bir Müslüman şahsiyet olmalarına katkıda bulunmaktadır.⁸⁶⁹ Özellikle toplu bir şekilde ifa edilen Bayram, Cuma ve Teravîh namazları ile hac ibadetinin insanın nefsinin kötülüklerden uzaklaştırıp Allah'a daha iyi kul olmadaki olumlu etkileri çok büyüktür.⁸⁷⁰ Türkçülere göre, bu açıdan bakıldığında, böyle önemli gün ve gecelerde

---

⁸⁶⁶ Bu konu ile ilgili örnek için bkz. "Mevlûd Gecesi", *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.59, 19 Şubat 1914, s. 194.

⁸⁶⁷ Gökalp, "Dine Doğru", s. 23-24; Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 176-177.

⁸⁶⁸ Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 79.

⁸⁶⁹ Subhi, "Fatih'te Yatsı Namazı", s. 358-359.

⁸⁷⁰ Gökalp, "Dinin İctimâî Hizmetleri 3", s. 794. Türkçüler toplu halde yapılan ibadetlerle

mevlid okunması; fakir ve kimsesiz insanlar için sadaka dağıtılması ve aç olan insanların doyurulması gibi İslam dininin en güzel öğütlerinin de uygulanmasına vesile olmaktadır. Benzer güzel hasletleri kazanmak isteyen herkes iyi ve güzel olan davranışlar sergilemeli ve kendi nefisini kardeşinin nefisine tercih etmelidir. Nitekim bu güzel dinsel uygulamaların yaygınlaştığı toplumlarda birlik, beraberlik ve kardeşlik duyguları herkesi kuşatacak kadar genişlemiştir.⁸⁷¹

Türkçüler özellikle Ramazan ve Kurban Bayramı günlerinde insanların bir araya geldiklerini; önce camide birlikte namaz kılıp daha sonra birbirleriyle bayramlaştıklarını; kūs olanların barıştığını; toplum arasında maddi ve manevi bir birlikteliğin meydana geldiğini söylemektedir. Bu nedenle böyle bayram günlerinin herkes tarafından iyi değerlendirilmesi ve kıymetinin bilinmesi gerekmektedir. Nitekim Cenab-ı Allah kendisi dışındaki hiçbir varlığı tek başına yaşaması için yaratmamıştır. Bunun için bayram günleri toplumla kaynaşma, var olan sıkıntıları bertaraf etme günleridir.⁸⁷²

Ramazan ayı insanların kendilerini hesaba çektikleri, o ana kadar yaşadığı hayatlarını tekrar gözden geçirdikleri rahmet ve bereket dilimleridir. Ramazan süresince insanlardaki ibadet şevki, birlik ve beraberlik duygusu, kimsesizlere ve yetimlere yardım etme isteği yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. İnsanların kaynaşmasının ve kucaklaşmasının en üst seviyeye çıktığı bu dönem herkesin maddi

---

ilgili bu durumu "...kalbin huzuruyla yapılan abdest, gusul, oruç...un ruhi bir neşe-i tevlid ettiğini Müslümanlardan bir çok kimseler kendi nefislerinde tecrübe etmiş olsalar gerek. Taki zamanında müezzinin salat ve selamını, sabahleyin ezanını işitmek ne kadar hoştur. Bayram ve Cuma namazlarının ve cemaatle kılınan sair namazların da ihlası olanlar için manevi zevk verdiğiine şüphe yoktur. Hac seferinin o kadar zahmetlerine rağmen hacıların birinci duası Allah'tan tekrar nasib etmesini dilemek oluyor. Hele halkın mevlüd meclislerine nasıl rağbet ettiğini hepimiz görüyoruz. Cemaatle yapılan bütün ibadetler de böyledir." Şeklinde ifade etmektedir. Bu bilgi için bkz. Sabit, "Kur'an-ı Kerim ve Seleflerimiz", s. 948. Halim Sabit, "Altaylara Doğru", *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.46, 21 Ağustos 1913, s. 413. Mansur, "Petersburg (Rusya'nın Payitahtın)'dan", *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.5, 25 Ocak 1912, s. 84-85.

⁸⁷¹

⁸⁷²

ve manevi dünyasındaki bir yenilenmenin de başlangıcıdır.⁸⁷³ Bu nedenle bu ayların dolu dolu yaşanması gerekmektedir. Ramazan gecelerinin hem bireysel hem de toplumsal manada en iyi şekilde ifa edilmesi için usulüne uygun eğlenceler, oyunlar, sohbetler tertib edilmelidir. Bu sayede özellikle çocukların bu aylardan daha fazla etkilenmeleri mümkündür. Çünkü ufak yaşlardan itibaren din ve dinin emirlerine karşı olumlu bir tutumun geliştirilmesinde ramazan gibi bütün insanların bir arada olabileceği ibadetlerin katkısı büyüktür.⁸⁷⁴

Ramazan ayında yapılan ibadetler, okunan ilahiler, getirilen salavatlar; zenginlerin fakirlere yardım etmesi, verilen zekatlar ve fitreler ile daha sayılamayacak kadar iyi ve güzel işlerin yapılması insanların manevi dünyalarını zenginleştirmektedir. Türkçülere göre insanlar kendilerini Ramazanın manevi iklimine bıraktıklarında zamanın nasıl geçtiğini, bir aylık orucun nasıl bittiğini anlamaları mümkün değildir. Bu ay rahmet, bereket ve ibadet ayıdır. İnsanların nefesine hakim olmayı öğrendiği; geçici dünya zevklerinden bir an olsun uzaklaşıp Allah ve rasulünün düşünüldüğü aylardır.⁸⁷⁵

C-Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye Çevrilmesi

Kur'an-ı Kerim Allah'ın insanlara gönderdiği en son kutsal kitaptır. Kur'an bütün insanlar için bir feyz ve rahmet kaynağıdır. Kur'an'ın bu özelliği onun her harfinde, her sayfasında, her suresinde ve her ayetindedir. Bu bağlamda Kur'an'ın hem okunması hem de dinlenilmesi onun nurundan istifade etmenin en önemli iki

---

⁸⁷³ İspartalı Hakkı, "Bizim Ramazanlar", *İslam*, Y.4, S.54, 14 Temmuz 1333/1917, s. 1074.

⁸⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Ragıb, "Ramazan Hatıralarından", *İslam*, Y.4, S.54, 14 Temmuz 1333/1917, s. 1071-1073; İsmail Hakkı, "Ramazanın Bendeki Hayali", *İslam*, Y.4, S.54, 14 Temmuz 1333/1917, s. 1073; "Ramazan-ı Şerif Ayının Hulûlî Münasebetiyle Bab-ı Celil-i Meşihatın Ümmete Mev'ızası", *İslam*, Y.3, S.45, 30 Haziran 1332/1916, s. 920-923; Hakkı, "Bizim Ramazanlar", s. 1074-1082; Fahri, a.g.m, s. 1070.

⁸⁷⁵ Âlimcan el-İdrisî, "Ramazan", *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.88, 29 Temmuz 1915, s. 183-185; "Bayram Makaleleri", *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.91, 9 Eylül 1915, s. 215-216.

yoludur.⁸⁷⁶ Bu iki yol çok önemlidir; nitekim İslam'ın ilk yıllarında İslam'a ve Müslümanlara karşı şiddetle mücadele eden Hz Ömer, Kur'an'ı ve onun anlatmak istediği mesajı duyduğu ve okuduğu andan itibaren bu amacından vazgeçip İslam'ın ve Müslümanların en büyük hamisi haline gelmiştir.⁸⁷⁷

İslam'ın en büyük kaynağı olan Kur'an'ı Kerim'i bütün insanların istifadesine sunmak için onun anlaşılması gerekmektedir. Türkçülere göre özellikle toplu halde kılınan Cuma, Bayram ve Teravih namazlarında insanların hem dünya hem de ahiret saadetini anlatan ilgili Kur'an ayetlerinin okunmasında fayda vardır. Ancak okunan ayetlerin insanların kalbine ve zihnine tesir edebilmesi için öncelikle onların bu ayetleri anlaması lazımdır.⁸⁷⁸ Bunun için "...Müslümanlık iddiasında bulunan herkesin Kur'an-ı Kerim'i okuyarak, dinleyerek aklının, fikrinin erdiği kadar anlamaya, anladığını düşünmeye ve düşündüğüyle amel etmeye..." ihtiyacı vardır. İslamiyet'in eski güzel günlerindeki gibi canlı ve herkesi kucaklayan yüzünü tekrar görmek için bu husus yapılması gereken en öncelikli iş olmalıdır.⁸⁷⁹

Müslümanların içerisine düştükleri kötülüklerden uzaklaşmasının en önemli yolu Allah'ın onlara gönderdiği yüce kitaba sınıksız sarılmaktan geçmektedir. Müslümanların hem dünya hem de ahiret hayatı baz alındığında, son dönemde, kötü bir vaziyette olduğunu görmek mümkündür. Onlar bu istenmeyen durumlardan kurtulmak için Allah'ın kelimasında bahsedilen buyruklara dikkat etmelidir. Ancak Müslümanların anlamadığı bir kitaptan faydalanmaları da mümkün değildir. İşte bu noktada Türkçüler Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye çevrilmesini istemektedir.⁸⁸⁰

---

⁸⁷⁶ Sabit, "Kur'an-ı Kerim ve Seleflerimiz", s. 948-949. Ayrıca bkz. Sabit, "Sünnet ve Hadis: Kur'an-ı Kerim Tilaveti Hakkında Sünnet-i Nebeviyye", s. 7-8.

⁸⁷⁷ Sabit, a.g.m, s. 950.

⁸⁷⁸ A.g.m, s. 952-953.

⁸⁷⁹ A.g.m, s. 955.

⁸⁸⁰ K. N., "Halk Nazarına Bir Niçe Mesele 2", 3 Nisan 1913, s. 206-207; Serverüddin, "İslam

Türkçüler, İkinci Meşrutiyet Dönemi itibari ile Osmanlı Türklerinin kendi dinleri olan İslam'a karşı yabancılaştığını ve bu nedenle yabancı bir lisanla en ufak bir isteğin bile dile getirilmesinin zor olduğunu söylemektedir. Çünkü İslam'ın yüce kitabı Kur'an-ı Kerim'i anlamadan sadece Arapça lafzıyla okuyup ağlamanın insanlara katacağı özellikler çok fazla değildir. Bu açıdan bakıldığında Türkçüler Türk insanının yaşayacağı vatani şu şekilde tarif etmektedir:

“Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur.

Köylü anlar manasını namazdaki duanın;

Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur.”⁸⁸¹

Türkçüler, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye çevrilmesini bir uyanış vesilesi olarak görmektedir. Çünkü Müslümanlar çok uzun bir zamandır Avrupa medeniyeti karşısında sönük bir vaziyette, adeta onların Ortaçağ'da yaşadığı gibi bir skolastik zihniyetin içerisinde ne yapacağını bilemez bir haldedir. Bunun için Müslümanların kalkınmasına, yeniden şahlanmasına ihtiyaç vardır. Buradaki en önemli etken ise dindir. Ancak dinden kasıt hurafeleşmemiş, Kur'an'ın içerisindeki saf İslam'dır. Bu nedenle Müslümanların bu saf İslamla tanışması için Kur'an'ın tercüme edilmesi çok önemlidir. Bu sayede insanlar Allah'ın söylediği buyrukları herhangi bir aracı olmadan doğrudan kendileri öğreneceklerdir.⁸⁸²

Türkçüler, İslam dininin yeniden anlaşılması ve eskiden olduğu gibi insanların, ondan etkilenerik, kendi hayatlarına olumlu manada yön vermesi gerektiği fikrinden hareketle Kur'an-ı Kerim'in başka dillere çevrilmesi düşüncesini desteklemişlerdir. Ancak Türkçüler dinde ıslahat yapmak demenin dinin temel kurallarını değiştirmek manasına gelmeyeceğini de belirtmektedirler. Çünkü İslam dini bütün insanlığa

---

Matbuatı: Din-i İslam ve Ümmet”, s. 220-221.

⁸⁸¹ Zekeriya, “Yeni Hayat ve Ziya Gökalep”, s. 239.

⁸⁸² Akçuraoğlu, “Türklük”, s. 468.

gönderilen en son ve en mükemmel din olduğuna göre, bu dinin emirlerinin ne olduğunun mutlaka her insan tarafından bilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ı Kerim başka dillere çevrilmelidir; ancak namaz kılarken Arapça şekliyle okunmasına dikkat edilmelidir.⁸⁸³

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde özellikle İslam dininin anlaşılması ve başkalarına anlatılması için büyük bir çaba gösterilmiştir. İslamiyet'in, her yönüyle insanlar tarafından bilinmesi için gerek şimal Türkleri arasında ve gerekse Osmanlı'da Kur'an-ı Kerim'in tercümesinin yapılması ve ortaya çıkan nüshaların basılması için gayret sarfedilmiştir. Şimal Türkleri arasında Kur'an tercümesi ile ilgilenenlerin başında dönemin en önemli Türk alimlerinden biri olan Musa Carullah gelmektedir. Kafkasya bölgesinde böyle çalışmalar yapılırken Osmanlı'da "İslam" mecmuası Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerini tercüme ederek okuyucuları ile buluşturmuştur.⁸⁸⁴

İslam Mecmuası "Müslümanların faydasına çalışır" düsturu ile her sayının ilk sayfalarını değişik Kur'an ayetlerinin tercümesine ve tefsirine ayırmıştır. Bu açıdan bakıldığında İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin çalkantılarla dolu dünyasında "İslam" mecmuasını çıkaranların ve orada yazı yazarların Kur'an-ı Kerim'in tercümesini

---

⁸⁸³ "Mahmud Esad Efendi'nin Şimal Türkleri Arasında Seyahate Dair", *Türk Yurdu*, 11 Aralık 1913, s. 111; Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 177; Zekeriya, "Yeni Hayat ve Ziya Gökalp", s. 239-240; İnsanların gerek Kur'an-ı Kerim'deki ayetleri ve gerekse kendi dinlerini öğrenmeleri için yazılan dini kitapları daha iyi anlamaları ve anladıkları hususları yaşamlarına aktarmaları için bunların Türkçeye tercüme edilmesi önemli bir konudur. Türkçüler, İslam'da ibadet dilinin ne olacağı ile ilgili İmam-ı Şafii'nin, İmam-ı Ebu Hanife'nin ve İmameynin görüşlerini ele almış ve ardından bu üç görüşten kendisi için en uygun olanı seçmişlerdir. Onlara göre insanlar inandıkları dinleri ile ilgili birçok uygulamayı kendi dillerinde yapabilirler. Bu uygulamalardan birisi ve hatta en önemlisi sayılabacak olan ise Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme edilmesidir ki böylece birçok insan yüce yaratıcının kendilerine ne demek istediğini öğrenecektir. Bu bilgiler için bkz. Bahâeddin, "Makam-ı İftanın Bir Fetavâsî Münasebetiyle", s. 262-266; Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 176-177.

⁸⁸⁴ A. Y., "1329 Senesinde Türk Dünyası", s. 278.

desteklemesi ve insanları aydınlatmak için kendilerine gelecek olan eleştirileri göğüslemesi çok önemli bir girişimdir.⁸⁸⁵

---

⁸⁸⁵ İslam Mecmuasından örnek ayet tercümeleri ile ilgili olarak bkz. H. N., “Kur’an-ı Kerim: Fatiha-i Şerife”, *İslam*, Y.1, S.1, 30 Kanun-i Sani 1329/1914, s. 1; H. N., “Kur’an-ı Kerim: Sure-i Hucurât”, *İslam*, Y.1, S.2, 13 Şubat 1329/1914, s. 33.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli akımlarından biri olan Türkçülüğün genel eğitim, din eğitim ve öğretimi konularının ele alındığı bu araştırmanın sonuç ve değerlendirme kısmında üzerinde durulması gereken iki temel husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun onyedinci yüzyıldan itibaren başlayıp İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen ve Türkçülük akımının siyasi bir hüviyet kazanmasına neden olan süreci ile bunun neticesinde ortaya çıkan bütün sorunların geniş bir şekilde ele alınıp tartışıldığı İkinci Meşrutiyet Dönemidir. İkincisi ise bu dönemin en önemli akımlarından biri olan Türkçülüğün daha doğrusu bu akıma mensup aydınların eğitim-öğretim görüşlerinin şekillenmesine kaynaklık eden temel meseleler ile bu meselelerin ışığında Türkçülerin ortaya koyup tartıştığı genel eğitim, din eğitim ve öğretimi konularıdır.

Onaltıncı yüzyılın sonlarından itibaren eski gücünden uzaklaşmaya başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut kötü durumunun bertaraf edilmesi için başlatılan “yıkılışa çare arama devri”, Tanzimat'ın ilanına kadar, daha çok, askeri alandaki ıslahat çalışmaları ile devam etmiştir. Bu süreçte, ıslahat çalışmalarının sorunsuz bir şekilde yürütülmesi için Avrupa'dan askeri uzmanlar getirildiği gibi yine Avrupa'nın önemli şehirlerinde elçilikler de açılmıştır. Ancak yapılan bütün girişimlere ve bunun neticesinde ortaya konan bütün çözüm önerilerine rağmen devletin kötü gidişatı durdurulamamıştır.

Babıali, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile daha önce başlatılan ıslahat faaliyetini yeniden gündeme getirmek istemiştir. Hükümet bu fermanla İmparatorluğun toprakları altında yaşayan vatandaşların hepsine eşit haklar vaat etmiş ve birinin diğerinden üstün olmadığını söyleyerek “Osmanlılık” üst kavramı

etrafında bütün unsurları birleştirmeyi amaçlamıştır. Ancak Osmanlının bünyesine uymayan bu girişim ile o ana kadar yaşanan olumsuz süreç daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

Osmanlı Devlet yöneticileri, bu tarihten sonra, hem kendi ahali si hem sınırları içerisinde yaşayan azınlıklar hem de bu azınlıklar aracılığıyla devlet yönetimini etkisi altına almaya çalışan yabancı güçlerle mücadele etmeye başlamıştır. Yapılan bu mücadelede azınlıklara ve yabancı devletlere verilen her imtiyaz yeni bir başka imtiyazı doğurmuştur. Nitekim 1856 tarihli Islahat Fermanı ve ardından ilan edilen 1876 tarihli Birinci Meşrutiyet ile azınlıklara daha fazla haklar verilmiştir.

Hükümetin yaptığı bu girişimlerden rahatsız olan dönemin aydınları, “Millet-i Hakime” olarak kabul edilen Müslümanlara verilen önemin giderek azalmasına karşı çıkmışlardır. Onlara göre toplum içerisinde yaşayan bir unsura diğerinden fazla hak vererek bireysel ve toplumsal barışı sağlamak mümkün değildir. Burada asıl olarak yapılması gereken İkinci Mahmud döneminden itibaren uygulanmak istenen siyasetin devam ettirilmesidir. Bu nedenle kendilerine “Genç Osmanlılar” adını veren aydın grubu özellikle Avrupa’da milliyetçi düşüncelerin ortaya çıkmasının en etkili aktörü olan “Meşrutî” yönetim anlayışının Osmanlı’da da kabul edilmesini istemişlerdir. Onlar bu amaçla kendilerine destek verme sözünü aldıkları İkinci Abdülhamid’i tahta geçirtmişlerdir.

İkinci Abdülhamid, 23 Aralık 1876 tarihinde Birinci Meşrutiyet’i ilan etmiştir; ancak, devletin kötü gidişatının durdurulması için, kendi dönemine kadar uygulanan fakat bir türlü olumlu netice alınamayan “Osmanlıcılık” fikri yerine “İslamcılık” düşüncesini benimsemiştir. İkinci Abdülhamid, bunun yanında, kendi otoritesini güçlendirmek, şahsına ve takip ettiği politikalara karşı eleştirileri bertaraf etmek için

çok sıkı bir politika izlemiştir. Padişahın bu tavrı üzerine başlangıçta ona büyük destek veren Genç Osmanlılar, İkinci Abdülhamid'e karşı çok ciddi bir muhalefete başlamışlardır. Babıali, kendi toprakları içerisinde bu sorunlarla uğraşırken dış siyasette ise bir taraftan Avrupalı büyük güçlerin kendi toprakları üzerindeki emellerini ortadan kaldıracak bir denge siyaseti yürütmüş; diğer taraftan da savaş meydanlarındaki yenilgiler sonucunda imzalanan antlaşmalar neticesinde toprak kayıpları yaşamaya devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hem siyasi hem mali hem sosyal hem de askeri alana ait sıkıntılarının en üst sınıra yaklaştığı bu dönemde, daha sonra, Türkçülük akımının en önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilen Yusuf Akçura, Mısır'da çıkan "Türk" adlı gazetede yayınladığı "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı makalesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşu için onyedinci yüzyıldan o ana kadar takip edilen ya da uygulanmak istenen "Osmanlıcılık" ve "İslamcılık" düşüncesinin yanına yeni olarak "Türkçülük" fikrini de eklemek istemiştir.

Akçura bu girişimi ile hem Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemdeki siyasal hayatına yön vermeye çalışan temel düşünceleri genel hatlarıyla ele alıp inceleyerek bu fikirler arasında bir karşılaştırma yapmış; hem de Tanzimat Dönemi'nden itibaren dil, edebiyat ve sanat gibi alanlarda var olan kültürel anlamdaki Türkçülük fikrinin siyasi anlamdaki önemi üzerinde durmuştur. İkinci Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık dört yıl önce yayınlanan bu yazıdan daha önce Türkçülük düşüncesini Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşu için bir çözüm aracı olarak ortaya koyan başka bir çalışma bulunmamaktadır. Akçura bu eserinde;

- ✓ İmparatorluk bünyesinde bir "Osmanlı Milleti" meydana getirmenin mümkün olmadığına inanıyordu. Onu bu düşünceye sevk eden

amillerin başında Fransız İhtilali ve bu ihtilal neticesinde ortaya çıkan milliyetçi düşünceler gelmekteydi. Nitekim Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da Almanların ırk esasına, Fransızların da kültürel yaklaşımına dayalı milliyetçilik anlayışları şekillenmeye başlamıştır. Akçura, Almanların benimsediği tarzdaki bir milliyetçiliğe binaen sadece Türklere dayalı bir "Osmanlı Milleti" meydana getirmek ile Osmanlı'da yaşayan Türkleri görmezlikten gelerek Fransızların kültür milliyetçiliğine göre düşüncede, acıda, sevinçte, geçmişte ve gelecekte ortak bir amaç için hareket edecek bir millet oluşturulabileceği fikrine katılmamaktadır.

- ✓ Akçura yazısında, özellikle İkinci Abdülhamid Dönemi'nden itibaren tartışılan "İslamcılık" düşüncesi sayesinde Osmanlı ahalisi arasındaki bir fikir ve ideal birlikteliğinin oluşmasının engelleri üzerinde de durmaktadır. Akçura bu engelleri genel olarak iki kategoriye indirgemektedir: Bunlardan birincisi Avrupa'nın önde gelen devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun İslamcılık düşüncesi ile hareket etmesine izin vermeyeceği ve bu hareketi engellemek için ellerinden gelen bütün çabayı göstereceğine olan inancı; ikincisi ise Müslüman olan ancak Türk olmayan ahalinin kendi etnik kökenlerini bir tarafa bırakarak Osmanlı Devletine sadece İslamiyet bağı ile kenetlenmesinin mümkün olmayacağına dair kanaatidir. Akçura bu fikrini desteklemek için hem Rusya, Fransa ve İngiltere gibi devletlerin İmparatorluk üzerindeki çıkarlarından hem de Müslüman Arap

ülkelerinin bazılarında Osmanlıya karşı yapılan olumsuz girişimlerden örnekler vermektedir.

- ✓ Akçura, yukarıda adı geçen iki düşünceye karşılık Türkçülüğün onlara göre daha yeni bir yaklaşım olduğunu söylemektedir. Ona göre Türkçülük düşüncesinin, bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun takip etmesi gereken siyasi bir düşünce haline gelmesinin birkaç nedeni vardır: Bunlardan ilki Avrupa'da yapılan Türkoloji araştırmaları ve bu araştırmalar neticesinde Türklere ve Türklerin tarihine olan ilginin artması; ikincisi özellikle Kafkasya kökenli Türk aydınlarının kendi ülkelerinde yaptıkları milli uyanış hareketine Osmanlı topraklarında da devam etmeleri; üçüncüsü de Şemseddin Sami, Veled Çelebi, Mehmet Emin gibi aydınların Türk dili, Türk edebiyatı, Türk örf ve adetleri üzerine yaptıkları kültürel faaliyetlerdir.

Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşanan bütün bu olumlu ve olumsuz gelişmeler İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesine ve bu sürece kadar var olan ve İmparatorluğun içerisinde bulunduğu kötü durumdan kurtulması için bir çözüm aracı olarak ileri sürülen “Osmanlıcılık” ve “İslamcılık” gibi düşüncelerin yanında, o ana kadar, daha çok Türk dili ve edebiyatı üzerine yaptıkları çalışmalarla tanınan aydınların ortaya koyduğu kültürel anlamdaki Türkçülük fikri, Akçura'nın adı geçen makalesinden sonra, imparatorluğun bir diğer kurtuluş reçetesi olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Nitekim bu değerlendirme neticesinde toplumun her kesimi tarafından tanınmaya başlayan Türkçülük düşüncesi, İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte siyasi bir hüviyet kazanarak diğer fikir akımlarıyla mücadele etmenin yollarını aramıştır.

Türkçüler, bu tarihten sonra, bir taraftan “Türk Derneği”, “Türk Yurdu”, “Genç Kalemler” ve “Türk Ocağı” gibi dernekler kurarken; diğer taraftan kurdukları bu dernekler aracılığıyla yayın hayatına hazırladıkları mecmualarla Osmanlı ahalisinin siyasi, sosyal, kültürel ve mali alanlarına ait savundukları temel meseleleri kendi insanlarına anlatmak için gayret etmişlerdir. Onlar bu amaçlarına ulaşmak için “Türk Derneği”, “Türk Yurdu” ve “Genç Kalemler” mecmualarında daha çok (hepsinde kısmen eğitimle ilgili makaleler olsa da) dil, tarih, edebiyat ve kültürel hayata ait konuları ele alırken; İslam mecmuasında Osmanlı toplumunun Kur’an ve sünnete dayalı, hurafeden arınmış bir din anlayışına sahip olması gerektiğinden söz etmiş; Muallim mecmuasında ise kendi savundukları görüşlerin eğitim aracılığıyla başta çocuklar olmak üzere toplumu meydana getiren her bireye aktarılması üzerinde durmuşlardır.

Türkçülerin dilden tarihe, edebiyattan kültüre, iktisadi hayattan eğitime kadar vurgulamak istedikleri temel mesaj Türk toplumunun kendi özüne, kendi milli ve manevi değerlerine dönerek millileşmesidir. Türkçüler millileşmekten daha doğrusu millet ya da milliyetçilikten ne anladıklarını ortaya koymak için bazı temel meseleler üzerinde durmuşlardır. Onların millet-milliyet, medeniyet, iktisat, aile, ahlak, kadın, din ve dil alanında söyledikleri hususlar aynı zamanda bir toplumun millet olması için lazım olan en önemli saç ayaklarını oluşturan temel dinamiklere yüklediği anlamların da bilinmesi manasına gelmektedir.

İkinci Meşrutiyet’in temel meseleleri üzerinde ortaya koydukları fikirlerinin temel hareket noktası millet-milliyetçilik olan Türkçüler, ele aldıkları her konuyu bu kavrama yükledikleri içeriğe göre değerlendirmişlerdir. Onlar milliyetçilik düşüncesini ele alırken daha çok Fransızların savunduğu kültürel milliyetçilik

yaklaşımını tercih etmişlerdir. Bu yaklaşıma göre aynı dili konuşan, aynı dine inanan, aynı örf ve adetleri paylaşan ve içinde yaşadığı vatanın her karışığı için canını seve seve verecek bir niteliğe sahip bireylerin oluşturduğu toplumlarda bir milletten söz edilebilir. Türkçüler bu kavramların benimsenmesi yanında her insan tarafından kendi hayatında yaşanacak bir değer olarak görülmesini ve değer gören bu kavramların da pratiğe dönüştürülmesini milliyetçiliğin olmazsa olmaz şartlarından biri olarak kabul etmektedirler. Bir başka ifade ile söylemek gerekirse Türkçüler için sadece sözde kalan ancak uygulama fırsatı olmayan temel unsurların herhangi bir değeri ya da anlamı yoktur. Buradan hareketle Türkçülerin genel eğitim, din eğitim-öğretimi görüşlerinin oluşmasına katkı sağlayan temel meseleler hakkındaki görüşlerini aşağıdaki şekilde değerlendirmek mümkündür:

- ✓ Türkçüler, onyedinci yüzyıla kadar güçlü olan Osmanlı Devleti'nin yaptığı gibi Batı'yı ve Batı'daki gelişmeleri yakından takip etmemenin yanlış olduğu kanaatindedirler. Onlar bunun aksine dünya siyasetinde söz sahibi olmak için mutlaka dünyadaki bilimsel ve teknolojik gelişmeler yanında diğer siyasi, sosyal, mali ve kültürel özelliklere ait yeniliklerin de izlenmesinden yanadırlar. Türkçüler, Batı'nın bilimsel ve teknolojik verilerinin alınmasında herhangi bir sakınca görmemelerine karşılık; siyasi, sosyal, mali ve kültürel öğelerin alınmasında ise çok dikkatli olunması konusunda hemfikirdirler. Onlara göre bu alanlara ait hususlar Türklerin kendi bünyelerine ve kendi toplumunun öz değerlerine uygun bir hale getirilerek taklit edilmelidir. Nitekim herhangi bir değerlendirme yapmadan ya da bir kontrol süzgecinden geçmeden taklit edilen ve Türklerin milli-manevi hayatlarına katkısı

olmayan özelliklerin Türk milleti için “ameli ve içtimai” bir faydası bulunmamaktadır.

- ✓ Siyasi, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında güçlü ve etkili olmak için mali hayatla adı geçen unsurlar arasında bir paralellik olmalıdır. Çünkü bir toplumu millet yapan öğelerin oluşup güçlenmesi ve varlığını devam ettirebilmesi için iktisadi alanda da etkili ve verimli bir yapı kurulmalıdır. Türkçüler, Osmanlı İmparatorluğu’nun her açıdan en ihtişamlı olduğu dönemlerin mali açıdan da en kuvvetli olduğu zamanlarda yaşandığını vurgulayarak bu hususa dikkat çekmişlerdir. İktisadi hayattaki gerilemelerin ve mali açıdan başka devletlere bağımlı olmanın zararlarından söz eden Türkçüler, bu kötü durumdan kurtulmanın bazı çarelerinden de bahsetmişlerdir. Onların ortaya koyduğu çözüm önerilerinden biri ve hatta en önemli olanı “Milli İktisat” anlayışıdır. Türkçüler bu anlayışla, Osmanlı Türk toplumunun kendi kendine yeten bir millet haline gelmesini istemişlerdir. Çünkü kendi bünyesinde yaşayan insanların mali hayatlarındaki sorunları çözen bir devlette milli benliğin, milli birlik ve beraberliğin tesis edilmesi ve oluşan bu olumlu havanın uzun bir süre devam ettirilmesi mümkündür.
- ✓ İnsanların hayata dair öğrendikleri her türlü bilginin ilk kaynağı anne ve babalardan oluşan aile yuvasıdır. Aileler bu özelliği itibariyle her toplumun temel taşıdır. Geleceğin büyükleri olan çocukların daha sonra içerisine dahil olacakları toplumun değer yargılarını, milli ve manevi özelliklerine ait bilgi, duygu ve düşüncelerinin kuvvetli olması için bu

dönemde yapılan aile eğitimi çok önemlidir. Türkçüler ailenin bu önemine binaen a-Evliliklerin bilinçli bir şekilde yapılmasını b-Anne ve baba adaylarının mutlaka çocuk eğitimi konusunda bilgili olmasını c-Ane ve babaların çocuk eğitiminde Avrupa'nın yaymaya çalıştığı kültürel değerler yerine, Türk toplumuna ait dini, milli ve ahlaki öğretileri tercih etmesini istemektedirler.

- ✓ Türkçüler ahlakı ve ahlaki özellikleri Türk milletinin sıkıntılı anlarında onların birbirilerine kenetlenmesi için lazım olan bir itici güç olarak kabul etmektedirler. Onlar, diğer meselelerde olduğu gibi, böylesine önemli bir etkenin ahali içerisinde faal bir şekilde uygulanan; Türk milletinin geçmişten o ana kadar getirdiği özellikler sayesinde şekillenmiş; toplumun geneli tarafından kabul gören ve değer verilen bir yapıda olmasını istemektedirler. Bunun yanında Türkçüler, ahlaki davranışların bireyler üzerindeki etkisinin kalıcı olması için bugünkü anlamda sivil toplum kuruluşlarına büyük önem düştüğünü söylemektedir. Bu önemli bir yaklaşımdır; çünkü toplum tarafından desteklenmeyen ve herhangi bir yaptırım gücü olmayan davranışların varlığını devam ettirmesi mümkün değildir.

Türkçüler toplumsal baskı mekanizmasının daha doğrusu ahlaki davranışlarla ilgili oluşan toplumsal müeyyidelerin sadece kadınlara yönelik olmasına da karşıdırlar. Onlar kadını da erkeği de toplumu oluşturan bir birey olarak kabul ettikleri için ahlaki konularda yanlış yapan bir kadına uygulanan olumsuz tavrın aynısının benzer bir davranış içerisinde olan erkeğe de gösterilmesinden yanadırlar.

- ✓ İkinci Meşrutiyet Dönemi Türkçüleri, kadına ve kadın haklarına gereken önemin verilmesi konusunda hemfikirdirler. Onlar kadınları Türk milletinin geçmişten gelen milli ve manevi özellikleri ile örf ve adetlerini gelecek nesillere aktaran bir aracı olarak görmektedirler. Olaya bu gözle bakıldığında kadınlar toplumsal hareketliliği ve dinamizmi sağlayan en önemli etkenlerdir. İkinci Meşrutiyet'in genel havası düşünüldüğünde Türkçülerin kadınlara yönelik ortaya koydukları bu özgürlükçü yaklaşım çok önemlidir.

Türkçüler kadının toplum içerisindeki yeri ve önemi konusunu ele alırken hem genel olarak İslam dinini özelde ise Hz Muhammed'i ve onun davranışlarını örnek gösterirken hem de Avrupa'nın ileri gelen devletlerinin kadına ve kadın haklarına ait uygulamalarından söz etmektedirler. Meseleye bu açıdan bakıldığında Türkçülerin, kadın ve kadın hakları konusunda, mevcut dönem itibarıyla kadınların içerisinde buldukları bazı olumsuz durumlardan bahsetmesi ve bu hususların yanlışlığı ile ilgili olarak İslamiyetin kadınlarla ilgili görüşlerini referans alması "İslamcılık" akımı mensupları ile; kadınların kendi toplumları içerisinde rahatça hareket etmesi ve erkekler gibi birçok hakka sahip olması konusunda Batı toplumlarını örnek alması ise "Batıcılık" akımı mensuplarıyla kısmen de olsa paralel bir yaklaşıma sahip olduklarını göstermektedir.

- ✓ Dil konusundan sonra dönemin Türkçü aydınları arasında tartışılan en önemli mesele din konusudur. Bunun en önemli nedeni dinin bizatihi yaşamın içerisinde yer alan ve bir şekilde insanların hayatına yön veren

bütün unsurları etkileyen bir özelliğe sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Türkçüler, İslamiyet'in Müslüman bireyler tarafından Kur'an ve sünnete uygun bir şekilde dosdoğru olarak anlaşılmasından yanadırlar. Onlara göre bu olmadığı takdirde dinin sadece uhrevi yönüyle ilgilenen; dini duygu ve düşünceleri hurafe bilgilerle donanmış; kendi toplumunun dini, milli ve örfi değerlerine yabacılaşmış bir insan modelinin ortaya çıkması muhtemeldir.

- ✓ Dil herhangi bir insanın hangi millete ait olduğunu belirleyen en önemli etkenlerin başında yer almaktadır. İnsanlar dil sayesinde içerisinde doğduğu, büyüyüp geliştiği toplumunun ufak-büyük her türlü özelliğini öğrenmekte ve bu özellikleri kendisinden sonra gelecek nesillere aktarmaktadır. Türkçüler konunun bu önemine binaen Türkçe'nin Osmanlı topraklarında yaşayan herkes tarafından anlaşılır bir dil olması için uğraşmışlardır. Çünkü bir toplumun birbiriyle sıkı bir iletişim kurmasında ve bu iletişimin her dönem sürekli olarak devam etmesindeki en önemli etken dildir. Dili olmayan bir toplumun millet olması çok zor olduğu gibi millet haline gelen bir toplumun dilini kaybettiği zaman millet özelliğini yitirmesi de bir o kadar kolaydır.

Türkçüler dil konusundaki amaçlarına ulaşmak için "Milli Vezinle" yazılan ve Türk milletinin bünyesinde taşıdığı hislere tercümanlık eden eserlerin artması için uğraşmışlardır. Onların bu uğraştaki temel gayesi, bu eserler aracılığıyla, Türk toplumuna mensup insanların kendilerine ait olan ve onların millet olmasına kaynaklık

eden geçmiş tarihlerinin, dini inançlarının, edebiyatlarının, ahlaki özelliklerinin, örf ve adetlerinin herkes tarafından bilinmesini sağlamaktır.

Türkçülük akımının diğer akımlardan farklı olan en önemli yönlerinden birisi bu akımın önde gelen aydınlarının daha çok Kafkasya kökenli insanlar olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bölgeden gelen aydınlar hem yaşadıkları milli uyanış hareketi ile buna bağlı olarak gelişen ve şekillenen yeni eğitim yaklaşımına ait birikimlerini İstanbul'da tanıştıkları Türk aydınlarına aktarmışlardır. Onların bu girişimleri Türkçülük düşüncesinin Osmanlı topraklarında yeşermesine ve kısa bir süre içerisinde İkinci Meşrutiyet Döneminin en önemli siyasi akımlarından biri hale gelmesine vesile olmuştur.

Kafkasya bölgesinden gelen bu aydınlar içerisinde eğitim konularıyla en çok ilgilenen ve kendi yaşadığı topraklarda "Usul-i Cedid" ismini verdiği yeni eğitim modeli ile insanların kısa bir sürede okuma yazmasına vesile olan kişi İsmail Gaspıralı'dır. Aslında Gaspıralı yeni eğitim modeli ile eskiden farklı olan bir insan modeli teşkil etmek için uğraşmıştır. Onun bu konudaki asıl amacı, içinde yaşadığı toprakların önemini bilen ve kendini diğer milletlerden ayıran milli-manevi özelliklerin ne olduğunun farkında olan insanlar yetiştirmektir. Gaspıralı bu hedefe ulaşmanın en kısa ve en etkili yolu olarak eğitimi ve eğitim faaliyetlerini gördüğü için işe bu konudan başlamıştır.

Gaspıralı'nın Kafkasya bölgesinde açtığı bu milli uyanış fikri İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli Türkçü aydınlarından olan Ahmed Ağaoğlu ve Ziya Gökalp tarafından daha sistematik bir hale getirilmiştir. Ahmed Ağaoğlu ve Ziya Gökalp daha önce Osmanlı topraklarında hiç ele alınmayan bir konu olan

eğitimin her kademesinde yapılan uygulamaların milli olmasını yani “Milli Eğitim” fikrini ortaya atmışlardır. Onların ortaya koydukları bu yeni yaklaşıma göre genel eğitimden din öğretimine; ilkokuldan liseye, medreselerden Darülfünuna kadar eğitim-öğretim yapılan her kurumdaki temel hareket noktası öğrencilere Türklerin kendi öz değerlerinin, kendi öz kültürlerinin başka bir ifadeyle Türk halkına ait dini, milli, manevi ve örfi özelliklerin onlara kazandırılmasıdır.

Eğitim-öğretim konularını bir bütün olarak ele alıp inceleyen Türkçüler, bunu yaparken kendi dünya görüşleri ve kendi din-ahlak anlayışları çerçevesinde, eskiden birçok yönüyle farklılaşan, yeni bir eğitim felsefesi tesis etmeye gayret etmişlerdir. Bu noktada Türkçülük akımının savunduğu ana düşünce olan “milliyetçilik”, aynı zaman da onların ortaya koymak istedikleri yeni eğitim felsefesinin de temelini oluşturmaktadır. Türkçüler bu yeni yaklaşımı insanlara aktarırken millet ya da milliyetçilik düşüncesinin içerisinde barındırdığı daha doğrusu doğrudan irtibat kurduğu diğer bazı alanlardan da yardım almaktadır. Bu alanlar din, dil, tarih, edebiyat, medeniyet ve örf-adetler vb.’dir.

Türkçülerin bu konuda yazdıkları dikkatle incelendiğinde onların millet-milliyetçilik ile birlikte eğitim-öğretim görüşlerine yön veren diğer en önemli iki ana etmenin “din” ve “medeniyet” olduğu görülmektedir. Aslına bakılırsa onların eğitim-öğretim yaklaşımını “Türkleşmek”, “İslamlaşmak” ve “Muasırlaşmak” şeklinde formüle etmek de mümkündür. Türkçülerin formüle ettiği bu yaklaşım eğitim açısından daha da somutlaştırıldığında:

a-Türkleşmek milli eğitimle

b-İslamlaşmak dini eğitimle

c-Muasırlaşmak ise çağdaş eğitimle bağlantı kurularak anlatılmak istenmektedir.

Türkçüler, milli eğitim konusunu ele alırken din eğitimi ile çağdaş eğitimden de faydalanmışlardır. Daha doğrusu Türkçüler, genel anlamda millet olmanın en önemli etkenlerinden biri olan din, özel anlamda ise İslamiyet ile modern dünyanın ortaya koydu bilimsel ve teknolojik gelişmelerden destek almayan bir milli eğitim anlayışının kendilerini, bu konuyla ilgili, hedefledikleri sonuçlara götürmeyeceğinin bilincindedirler.

Vurgulamak istedikleri eğitim düşüncesinin çerçevesini bu şekilde çizen Türkçülere göre, eğitim-öğretim için yapılacak olan her türlü faaliyetin değeri, bunların, milli eğitim anlayışının ulaşmaya çalıştığı hedeflerin başarılı bir şekilde sonuçlanmasına sağladıkları katkı kadardır. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, eğitim-öğretimin saç ayaklarını oluşturan öğretmenler, veliler, kitaplar, araç-gereçler ile takip edilen ders anlatım metodlarının önemi Türkçülerin hedeflediği bir bireyi gerçekleştirip-gerçekleştiremeyeceği ile doğru orantılıdır. O halde Türkçülerin istediği manada etkili bir eğitim için onların yetiştirmeyi düşündüğü insan modelinin hem milli değerlere bağlı hem dini öğretileri özümsemiş hem de yakınında ya da uzağındaki yeniliklere açık bir birey profilinin olduğu anlaşılmaktadır.

İçinde yaşadığı toplumun dini değerlerini özümsemiş bireyler yetiştirmek için onlara sağlam ve tutarlı bir din eğitiminin verilmesi gerekmektedir. Sağlam ve tutarlı bir din eğitim-öğretimi içinse, bu konularla alakalı, söylenmesi gereken ya da uygulanması istenen hususlar geniş bir şekilde ele alınıp açıklanmalıdır. Bu noktada Türkçülerin, dönemin diğer iki önemli akımı olan İslamcılık ve Batıcılıkla

karşılaştırıldığında,⁸⁸⁶ bu konularla ilgili daha az materyal bıraktıklarını görmek mümkündür. Nitekim Türkçülerin en önde gelen yayın organları ile Türkçülerin önde gelenlerinin eserlerinde din eğitim-öğretimi denince akla ilk gelen kurum olan medreseler hakkında görüş belirttikleri ve ismi doğrudan “medrese” olan sadece bir tane makale bulunmaktadır. Aslına bakılırsa, bu durum sadece medreseler için de geçerli değildir. Mekteplerdeki din eğitim-öğretimi; ahlak eğitim-öğretimi ile yaygın din eğitim-öğretimi alanlarında da Türkçülerin fikirlerinin daha iyi anlaşılması için onların görüşlerini geniş bir şekilde ortaya koyan makale sayısı çok azdır. Kanaatimizce bu durumun birçok nedeni olabilir; ancak en önemli iki sebebini aşağıdaki şekilde açıklamak mümkündür:

a-Türkçülük akımına mensup aydınlar, İkinci Meşrutiyet Dönemi itibariyle siyasi bir hüviyet kazanan bu yeni düşüncelerinin toplumun her kesimi tarafından değerlendirilip kabul görmesi için hareketlerinin temel noktası olan millet-milliyetçilik kavramlarının içeriğini doldurmak ve halka anlatmak için uğraşmışlardır. Nitekim Türkçülerin yukarıda adı geçen dergileri incelendiğinde onların üzerinde durdukları en önemli konuların millet ya da milliyet kavramının oluşmasını sağlayan dil, edebiyat, tarih, örf-adet gibi unsurlar olduğu görülmektedir. Çünkü Türkçülere göre bu kavramların içeriğini belirlemeden yeni bir felsefe, yeni bir yaklaşım ortaya koymak mümkün değildir.

b-Türkçüler özellikle milliyetçiliğin İslamiyet ile bağdaşıp bağdaşmadığı konusunda dönemin bir diğer önemli akımı olan İslamcılar ile çok yoğun bir tartışma içerisine girmişlerdir. Türkçüler bu tartışmada İslam dininin milliyetçiliğe olan bakış açısının olumsuz olmadığını vurgulamak istemişlerse de karşılarında kendileri kadar

---

⁸⁸⁶ Karşılaştırma yapmak için bkz. Recai Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Ank., 1999; Recai Doğan, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank., 1996.

hatta kendilerinden daha fazla bu konu hakkında söz söyleyen bir grupta karşılaşmışlardır. Bu nedenle Türkçüler, belki de, din gibi insanlar için hayati öneme sahip olan bir konuda kendi görüşleri bağlamında çok fazla yorumda bulunmaktan daha doğrusu dönemin mevcut kamuoyu tarafından yanlış anlaşılmaktan ve gereğinden fazla tepki almaktan çekinmişlerdir.

Milli değerlere sınıksız bağlı olan bireylerin aynı zamanda iyi bir Müslüman olması gerektiğinden de söz eden Türkçülere göre, Osmanlı ahalisinin kaynağını tamamen Kur'an ve sünnetten alan bir din anlayışına sahip olması gerekmektedir. Çünkü İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanan büyük yıkımlardan sonra insanların ayakta kalmaları ve içine düştükleri sıkıntılardan kurtulmaları için milli, dini ve ahlaki öğretilere sarılmaktan başka çaresi yoktur. Bu nedenle Türkçüler, din eğitim ve öğretiminin yapıldığı okul ve medreselerde hurafeden uzak, tamamen doğru bilgiye dayanan ve orada eğitim gören öğrencilerin çok yönlü bir bakış açısına sahip olmalarını sağlayacak bir eğitim görmesinden yanadırlar. Onlara göre okul ve medreselerde eğitim-öğretim adına yapılan her şey en ince ayrıntısına kadar planlanmalıdır. Çünkü bu kurumlarda okuyan öğrencilerin hem milli hem dini hem de manevi özelliklerinin bir bütün olarak gelişmesi için orada ders veren öğretmenler ile öğrencilerin kalitesi, eğitimi yapılan derslerin içeriği, bu derslerin hangi metodlarla öğrencilere aktarılacağı ve bu kurumların fiziki özellikleri gibi hususlar yerinde ve yeterli olmalıdır.

Türkçüler, din eğitiminin en önemli amacının Allah'a ve peygamberine inanan ve Allah tarafından gönderilen bütün nasihatlere uyan; cehalet ve taassuptan uzak duran; kendine, ailesine ve mensubu olduğu milletin öz değerlerine sahip çıkan; hayatının merkezine iyilik, güzellik, doğruluk, merhamet ve yardımseverlik gibi

öğretileri yerleştiren bir Müslüman yetiştirmek olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak onlara göre mektep ve medreselerin, tek başına, yukarıda belirtilen hedefleri gerçekleştirmesi mümkün değildir. Bu nedenle okul ve medreselerdeki eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanında camilerde yapılan ibadetlerin, Cuma ve bayram namazlarında verilen vaaz ve hutbelerin, Müslümanlara ait dini bayramlardaki etkinliklerin de olumlu katkılarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Türkçüler için örgün eğitim ile yaygın eğitim arasındaki bu birlikteliğin ve işbirliğinin önemi çok büyüktür. Çünkü toplum içerisindeki birlik ve beraberliğin, dostluk ve kardeşliğin tesis edilmesi için eğitimin her boyutunda benzer hedeflerin gerçekleşmesi için uğraşılmalıdır.

Bu bağlamda Türkçülere göre din eğitim-öğretimi asla insanların millet ya da milliyetçilik düşüncelerinin törpülenmesi anlamına gelmemektedir. Aksine din eğitim-öğretiminin yapıldığı mektep ve medreselerde, her bireyin hangi topluma ait olduğunu ve mensubu olduğu milletin maddi ve manevi menfaati için daha fazla çalışması gerektiğini sağlayacak bir bilinç oluşturulmalıdır. Nitekim bu sağlandığı takdirde öncelikle kendini ve kendi toplumuna ait her türlü özelliklerinin farkında olan kişilerin bir “Vicdan-ı Milli” oluşturarak etraflarında karşılaştıkları olaylara bu gözle bakmaları mümkündür.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: İkinci Meşrutiyet Dönemi ile birlikte, her türlü konunun etraflıca bir tartışma imkanı yakaladığı bir zaman diliminde, eğitim-öğretim konuları ile de ilgilenen Türkçüler konuya kendi hayat görüşleri çerçevesinde bir yaklaşım tarzı getirmişlerdir. Gerek genel eğitim gerekse din eğitim-öğretiminin eksik olan yönlerinin neler olduğunun farkında olan Türkçüler, bu eksikliklerin giderilmesi için geçmişten o ana kadar gelen eğitim-öğretimin

birikimleri ile mevcut zamanın getirdiği yeniliklerin bir bütün olarak değerlendirilmesi ile oluşan bir ıslahattan yanadırlar.

BİBLİYOGRAFYA

A-MAKALELER

- “Avrupa’da Türk Talebesi”, *Muallim*, C.1, S.4, 15 Teşrin-i Evvel 1332/1916.
- “Bayram Makaleleri: İkdam’dan-Tanin’den-Vakit’ten”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.52, 13 Kasım 1913.
- “Bayram Makaleleri”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.91, 9 Eylül 1915.
- “Çocuk Kitapları”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.8, 1 Mart 1333/1917.
- “Darüleytamlar”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.17, 15 Kanun-i Evvel 1333/1917
- “Din ve Şeriat”, *İslam*, Y.3, S.44, 12 Mayıs 1332/1916.
- “Fikir Hayatı: Maarif Islahatında “Tuba” Nazariyesi”, *Yeni Mecmua*, C.1, S.5, 1917.
- “II. Abdülhamid”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, C.7, İst., 1993.
- “İki Haftalık Cihad Haberleri”, *İslam*, Y.2, S.21, 29 Kanun-i Sani 1330/1915.
- “İkinci Meşrutiyet”, *AnaBritannica*, Ana Yayıncılık, C.22, İst., 1994.
- “İkinci Meşrutiyet”, *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, Meydan Yayınevi. C.8, İst., 1981.
- “İlm Mesleği ve Ahlak Mesleği”, *Muallim*, Y.2, C.2, 15 Kanun-i Sani 1334/1918
- “İslam Havadisi: Bâb-ı Meşihat”, *İslam*, Y.1, S.6, 10 Nisan 1330/1914.
- “İslam Havadisi: İki Haftalık Cihad Haberleri”, *İslam*, Y.2, S.19, 1 Kanun-i Sani 1330/1915.
- “İslam Havadisi: İki Haftalık Cihad Haberleri”, *İslam*, Y.2, S.20, 15 Kanun-i Sani 1330/1915.
- “İslam Kadını: “Müracaat Ediyorum” Makalesi Münasebetiyle”, *İslam*, Y.1, S.3, 13 Mart 1330/1914.
- “İslam Mecmuası: Şiarî”, *İslam*, Y.1, S.2, 13 Şubat 1329/1914.
- “İslamiyet ve Asrî Medeniyet”, *İslam*, Y.3, S.51, 26 Kanun-i Sani 1332/1917.

- “İslamiyet ve Asrî Medeniyet 2”, *İslam*, Y.3, S.52, 1 Mart 1333/1917.
- “İtiraf ve İşhad”, *Sebilürreşad*, S.51-233, 14 Şubat 1328/1913.
- “İttihat ve Terakki Kongresi Münasebetiyle”, *İslam*, Y.3, S.50, 12 Kanun-i Sani 1332/1917.
- “Kızıl Elma Kitabına Dair”, *İslam*, Y.1, S.17, 4 Kanun-i Evvel 1330/1914.
- “Maarif Nazırının Beyânâtı”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.9, 1 Nisan 1333/1917.
- “Maarif Şuûnû: Mesleğe Doğru”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.4, 15 Teşrin-i Evvel 1332/1916.
- “Maarifimiz”, *Sabah*, S.7341, 28 Şubat 1910.
- “Mahmud Esad Efendi’nin Şimal Türkleri Arasında Seyahate Dair”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.54, 11 Aralık 1913.
- “Maksat ve Meslek”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.1, 30 Kasım 1911.
- “Matbuat ve Terbiye”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.23, 15 Haziran 1334/1918.
- “Matbuat: Bayram Makaleleri”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.91, 9 Eylül 1915.
- “Meclis-i Mebusan ve Maarif”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.18, 15 Kanun-i Sani 1334/1918.
- “Medâris-i İlmiye Nizamnamesi”, *Düstur*, Tertib-i Sâni 2.
- “Medâris-i İlmiye Nizamnamesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnamesi”, *Matbaa-i Âmire*, İst, 1326/1910.
- “Medrese”, *AnaBritannica*, Ana Yayıncılık, C.22, İst, 1994.
- “Mektuplar ve Cevaplarımız”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.1, 30 Mayıs 1912.
- “Meşrutiyet (Birinci)”, *AnaBritannica*, Ana Yayıncılık, C.22, İst., 1994.
- “Meşrutiyet (Birinci)”, *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, Meydan Yayınevi, C.8, İst., 1981.
- “Mevlûd Gecesi”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.59, 19 Şubat 1914.

- “Muhterem Okuyucularımıza”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.2, 24 Aralık 1911.
- “Pek Eski Türk Medeniyeti”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.4, 11 Ocak 1912.
- “Ramazan Hakkında Ediplerimizin Tahassüslerinden”, *İslam*, Y.4, S. 54, 14 Temmuz 1333/1917.
- “Ramazan-ı Şerif Ayının Hulûlî Münasebetiyle Bab-ı Celil-i Meşihatın Ümmete Mev’ızası”, *İslam*, Y.3, S.45, 30 Haziran 1332/1916.
- “Resmimiz: Talebe Yurdu”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.18, 25 Temmuz 1912.
- “Şeyhülislam Efendi Hazretlerinin Beyanâtı”, *Sebilürreşad*, S.404-405, 10 Nisan 1335/1919.
- “Talebe Yurdu”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.10, 4 Nisan 1912.
- “Talim ve Terbiye: Türk Gücü”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.35, 20 Mart 1913.
- “Tanzimat”, *AnaBritannica*, Ana Yayıncılık, C.29, Haz: Komisyon, İst., 1994.
- “Tanzimatı Hayriye”, *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, Meydan Yayınevi, C.11, İst., 1981.
- “Türk Derneği Beyannamesi”, *Türk Derneği*, Y.1, S.1, 1327/1909.
- “Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.12, 2 Mayıs 1912.
- “Türk Kadınlarının Faaliyet ve Fedakarlığı”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.33, 20 Şubat 1913.
- “Türk Talebesi Derneği”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.7, 22 Şubat 1912.
- “Türkleri Bilmeli ve Bilmeliyiz”, *Türk Derneği*, Y.1, S.1, 1327/1909.
- “Türklük Şuûnu: Harflerimizin Islahı”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.9, 22 Mart 1912.
- “Türklük Şuûnu: Türk Ocağının Dersleri”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.9, S.98, 16 Aralık 1915.

“Türkolog W.Radloff ve Wilhelm Thomsen Hazerâtının Jübileleri”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.6, 8 Şubat 1912.

A. E., “Almanya’da Müslüman Esirler Ordugahında Kurban Bayramı”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.11, S.126, 18 Ocak 1917.

A. Y., “Türk Aleminde”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.17, 11 Temmuz 1912.

....., “Türk ve Tatar Tarihi”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.18, 25 Temmuz 1912.

....., “Avrupa’da Okuyan Talebemizden Bir Sual”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.50, 16 Ekim 1913.

....., “Avrupa’da Türk Talebesi”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.50, 16 Ekim 1913.

....., “Bayram İhtiyacı”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.52, 13 Kasım 1913.

....., “1329 Senesinde Türk Dünyası”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.65, 14 Mayıs 1914.

B. N., “Dilimiz: Gayr-i Müslim Mekteplerde Türkçe”, *Türk Yurdu*, Y.6, C.13, S. 143, 13 Eylül 1917.

F. N., “İslam Kadını: Müracaat Ediyorum”, *İslam*, Y.1, S.2, 13 Şubat 1329/1914.

H. N., “Kur’an-ı Kerim: Fatiha-i Şerife”, *İslam*, Y.1, S.1, 30 Kanun-i Sani 1329/1914.

....., “Kur’an-ı Kerim: Sure-i Hucurât”, *İslam*, Y.1, S.2, 13 Şubat 1329/1914.

....., “Kur’an-ı Kerim: Sure-i Hucurât”, *İslam*, Y.1, S.3, 27 Şubat 1329/1914.

K. N., “Halk Nazarında Bir Niçe Mesele 2”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.34, 6 Mart 1913.

....., “Halk Nazarında Bir Niçe Mesele 2”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.36, 3 Nisan 1913.

....., “Zulmetten Nura”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.42, 26 Haziran 1913.

....., “İzmir Seyahati”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.45, 7 Ağustos 1913.

M., “Şûûn: Dârülfünûn ve Kadın Meselesi”, *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S.152, 16 Ocak 1918.

M. F., “Bursalı Tahir Bey”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.46, 21 Ağustos 1913.

R. F., “Osmanlı Türkçesi’nde Vurgu”, *Türk Derneği*, Y.1, S.1, 1327/1909.

....., “Osmanlı Türkçesi’nde Vurgu”, *Türk Derneği*, Y.1, S.2, 1327/1909.

S. A., “Geçen Yıl: Maarif Yılı”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.105, 23 Mart 1916.

T. Y., “İmparatorluk Haricindeki Türklerde Türklük Hakimiyeti”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.28, 12 Aralık 1912.

....., “Petesburg’da Rusça Türk-Müslüman Gazetesi”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.28, 12 Aralık 1912.

....., “Küçük Muhtıra”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.47, 4 Eylül 1913.

....., “Peyama Cevap”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.66, 28 Mayıs 1914.

....., “Türk Kadınlarında İktisadi Terakkiyat”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.71, 6 Ağustos 1914.

....., “İsmail Bey’e Türk Milletinin İhtiramı”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914.

Z. N., “Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.11, S.128, 15 Şubat 1917.

....., “Türk Kadınlığı”, *Türk Yurdu*, Y.6, C.13, S.147, 8 Kasım 1917.

....., “Kadınlar Hukuku”, *Türk Yurdu*, Y.6, C.13, S.149, 6 Aralık 1917.

ABDÜRREŞİD, Fevziye, “Kadın Meselesi”, *İslam*, Y.3, S.53, 15 Mayıs 1333/1917.

ADİL, M., “Muallimler ve Tedris Usulleri”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.17, 15 Kanun-i Evvel 1333/1917.

ÂGAH, A. – TOKTAMIŞ, Ufalı, “Türk Dili Üzerine Tetebbu ve Tahkikler”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.9, S.104, 9 Mart 1916.

AGAYEF, Ahmed, “Daru’l-Hilafe’de Maarif-i İbtidaiye’nin Hali ve Suret-i Islahı 1: Mukaddime”, *Sırat-ı Müstakim*, S.113, 21 Teşrin-i Evvel 1326/1910.

....., “Daru’l-Hilafe’de Maarif-i İbtidaiye’nin Hali ve Suret-i Islahı 2”, *Sırat-ı Müstakim*, S.114, 28 Teşrin-i Evvel 1326/1910.

....., “Daru’l-Hilafe’de Maarif-i İbtidaiye’nin Hali ve Suret-i Islahı 3”, *Sırat-ı Müstakim*, S.115, 4 Teşrin-i Sani 1326/1910.

....., “Türk Alemleri 1”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.1, 30 Kasım 1911.

....., “Türk Alemleri 2”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.2, 24 Aralık 1911.

....., “Türk Alemleri 3”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.3, 28 Aralık 1911.

....., “Türk Alemleri 5”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.7, 22 Şubat 1912.

....., “Türk Alemleri 6”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.10, 4 Nisan 1912.

....., “Biraz Tarihten 1”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.11, 18 Nisan 1912.

....., “Biraz Tarihten 2”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.13, 16 Mayıs 1912.

- ....., “Türk Alemi 7”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.14, 30 Mayıs 1912.
- ....., “Terbiye-i Milliye”, *İçtihad*, S.27, 15 Temmuz 1327/1911.
- ....., “Türk Alemi 8”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.18, 25 Temmuz 1912.
- ....., “Türk Medeniyet Tarihi: Mukaddime”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.40, 29 Mayıs 1913.
- ....., “Müthiş Rakamlar : Mektepler ve Miyonerler”, *Hak*, S.7, 1 Haziran 1328/1912.
- ....., “Türk Medeniyet Tarihi 2”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.41, 12 Haziran 1913.
- ....., “Müthiş Rakamlar 2: Mektepler ve Miyonerler”, *Hak*, S.9, 15 Haziran 1328/1912.
- ....., “Türk Medeniyet Tarihi 3”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.43, 10 Temmuz 1913.
- ....., “Osmanlı İnkılabının Şarktaki Tesirâtı”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.44, 24 Temmuz 1913.
- ....., “Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendiye”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.45, 7 Ağustos 1913.
- ....., “Cevaba Cevap”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.48, 18 Eylül 1913.
- ....., “İslam Aleminde Görülen İnhitatın Sebepleri 1”, *İslam*, Y.1, S.2, 13 Şubat 1329/1914.
- ....., “İslam’da Dava-yı Milliyet”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.71, 6 Ağustos 1914.
- ....., “İslam’da Dava-yı Milliyet”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.70, 23 Temmuz 1914.

....., “İsmail Bey Gasprinski”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914.

....., “Milli Cereyan”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.80, 1 Nisan 1915.

....., “Almanya Seyahati İntibââtundan: Alman Kadınlığı”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.84, 3 Haziran 1915.

AĞAOĞLU, Ahmed, “Üç Medeniyet: Ahlak”, *Türk Yurdu*, Y.15, C.17-3, S.176, Ocak 1926.

....., “Üç Medeniyet”, *Türk Yurdu*, Y.15, C.17-3, S.177, Şubat 1926.

....., “Hadiseler Karşısında: Sinema Meselesi”, *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1935.

AHMAD, Feroz, “İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst., 1985.

AHMED, Şakir, “Tedrisatta Sinematoğraf”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332.

AKARLI, Engin, “II. Abdülhamid (1876-1909)”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985.

AKÇALI, Pınar, “Türk Kimliğinin İki Öncü İsmi: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp”, *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler*, Türksoy Yayınları, Haz: H. Dünder Akarca, Ank., 2003.

AKÇURAOĞLU, “Mektuplar ve Cevaplarımız: Mithat Cemal Beyefendiye”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.5, 25 Ocak 1912.

....., “Emel ve İdeal 1”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.16, 27 Haziran 1912.

AKÇURAOĞLU, Yusuf, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair”, *Sirat-ı Müstakim*, S.39, 11 Mayıs 1325/1909.

....., “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair”, *Sirat-ı Müstakim*, S.40, 28 Mayıs 1325/1909.

....., “Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold’a Göre Cengiz Han”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.1, 30 Kasım 1911.

....., “Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold’a Göre Cengiz Han”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.2, 24 Aralık 1911.

....., “Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold’a Göre Cengiz Han”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.6, 8 Şubat 1912.

....., “Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine 1”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.18, 25 Temmuz 1912.

....., “Türklerin Büyük Muallimi ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.22, 19 Eylül 1912.

....., “Türk ve Tatar Birdir. Türkler Medeniyete Hizmet Etmiştir”, *Türk Yurdu*, (Altın Armağan), Y.1, C.2, S.24, 17 Ekim 1912.

....., “Ahmed Midhat Efendi”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.30, 9 Ocak 1913.

....., “Milliyet Fikri ve Millet Muharebeleri”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.33, 20 Şubat 1913.

....., “Milliyet Fikri ve Millet Muharebeleri 2”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.34, 6 Mart 1913.

....., “Türklük”, *Türk Yurdu*, (Altın Armağan 2-İlave), Y.2, C.4, S.48, 18 Eylül 1913.

....., “Avrupa’da Milliyet Fikrine ve Milliyet Cereyanlarına Dair”,
Türk Yurdu, Y.3, C.6, S.67, 28 Mayıs 1914.

....., “Muallime Dair”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914.

AKSANYAR, Necati, “Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımları”, *Yeni Türkiye*, 8/46,
Ank., 2002.

AKTAR, A. Yücel, “Ermeni Mezalimine ve Soykırım İddialarına İlişkin Kavram
Karmaşası”, *Yeni Türkiye*, 17/31, Ank., 2000.

AKYILMAZ, Gül, “Tanzimat’tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti’nde
Garyrimüslimlerin Hukuki Statüsü”, *Yeni Türkiye*, 7/38, Mart-Nisan, Ank., 2001.

AKYÜZ, Yahya, “Anaokullarının Türkiye’de Kuruluş ve Gelişim Tarihiçesi”, *Milli
Eğitim*, S.132, Ekim-Kasım-Aralık 1996.

ALAADDİN, İbrahim, “Etfâliyât ve Terbiye”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.6, 15 Kanun-i
Evvel 1332/1916.

....., “Meslek ve Kabiliyet”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.3, 15 Eylül
1332/1916.

....., “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 1”, *Türk Yurdu*, Y.4,
C.11, S.121, 9 Kasım 1916.

....., “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 2”, *Türk Yurdu*, Y.4,
C.11, S.122, 23 Kasım 1916.

....., “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 3”, *Türk Yurdu*, Y.4,
C.11, S.124, 21 Aralık 1916.

....., “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 4”, *Türk Yurdu*, Y.4,
C.11, S.127, 1 Şubat 1916.

....., “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 5”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.12, S.131, 29 Mart 1917.

....., “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 6”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.12, S.135, 24 Mayıs 1917.

....., “Talim ve Terbiye: Terbiye-i Bediye 7”, *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S.158, 15 Haziran 1918.

ALP, Tekin, “Milli İktisad”, *İslam*, Y.2, S.22, 12 Şubat 1330/1915.

ALPARSLAN, Tirebolulu, “Türkçenin Başına Gelenler-Gelmekte Olanlar: Yapma Değiştirmelerden”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.8, 7 Mart 1912.

ARAİ, Masami, “Devlet ve Toplum Arasında Türk Yurdu Dergisine Yeni Bir yaklaşım”, *Türk Yurdu*, C.1 s. XXXVII.

ARIBAŞ, Selahattin, “Başlangıçtan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, *Yeni Türkiye*, 17/31, Ocak-Şubat, Ank., 2000.

ARSLAN, Oğuz, “Türk Dili”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.8, S.78, 4 Mart 1915.

ASIM, Mustafa, “Memleketin Halası Neye Mutevaffıktır?”, *İctihad*, S.74, 1 Ağustos 1329/1913.

ASIM, Necip, “Tasfiyecilik”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.85, 17 Haziran 1915.

ASIM, Selahaddin, “Kadın ve Cemiyet Hayatı”, *Genç Kalemler*, C.3, S.19, 11 Nisan 1328/1912.

ATALAR, Münir, “Osmanlı Yönetiminde Ortadoğu Arap Eyaletleri (Osmanlı-Arap İlişkileri)”, *Yeni Türkiye*, 17/31, Ank., 2000.

....., “Ahmed Ağaoğlu (1869-1939)”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, EÜY, Kayseri, 1996.

ATLI, Besim, “Din ve Ahlak: Nazar-ı İslam’da Ahlak 7”, *İslam*, Y.2, S.29, 28 Mayıs 1331/1915.

....., “Din ve Ahlak”, *İslam*, Y.2, S.32, 16 Temmuz 1331/1915.

....., “Din ve Ahlak 9”, *İslam*, Y.2, S.33, 30 Temmuz 1331/1915.

....., “Din ve Ahlak: İbadet-i İslami’ye ve Ahlak”, *İslam*, Y.3, S.39, 2 Teşrin-i Sani 1331/1915.

....., “Din ve Ahlak 11: İbadet-i İslami’ye ve Ahlak: Oruç, Hac ve Zekat”, *İslam*, Y.3, S.40, 19 Teşrin-i Sani 1331/1915.

....., “Din ve Ahlak”, *İslam*, Y.3, S.51, 26 Kanun-i Sani 1332/1917.

....., “Ahlak Değişir Mi?”, *İslam*, Y.3, S.52, 1 Mart 1333/1917.

ATUF, Nafi, “Terbiyede Muhit ve Nüfuz”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.107, 20 Nisan 1916.

....., “Tabiat Terbiyesinden”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332/1916.

....., “Maarifimiz Hakkında”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.110, 1 Haziran 1916.

....., “Maarifimiz Hakkında 2”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.112, 29 Haziran 1916.

....., “Anormaller Hakkında”, *Muallim*, Y.1, S.2, 10 Ağustos 1332/1916.

....., “Maarifimiz Hakkında 3”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.115, 17 Ağustos 1916.

....., “Maarifimiz Hakkında 4”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.116, 31 Ağustos 1916.

....., “Terbiyede Kadın”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.10, 1 Mayıs 1333/1917.

....., “Şakirtlerimizin Nümâ-yı Bedeniyesi”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.11, 1 Haziran 1333/1917.

....., “Çocuklarımızda Sîn ve Zeka Münasebeti”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.13, 1 Ağustos 1333/1917.

....., “Ahlak ve Mekteplerde Ahlak”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.16, 15 Teşrin-i Evvel 1333/1917.

....., “Bizde Darüleytamlar”, *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S.151, 1 Ocak 1918.

....., “Japonya’da Mektepler”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.18, 15 Kanun-i Sani 1334/1918.

....., “Çocuklarda Temâyülât”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.22, 15 Mayıs 1334/1918.

....., “Aile Münasebetlerimiz”, *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S.158, 15 Haziran 1918.

....., “Hayatta Mekteb”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.24, 15 Ağustos 1334/1918.

AYAZ, Kazanlı, “Rusya Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakim*, S.55, 10 Eylül 1325/1909.

....., “Rusya Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakim*, S.56, 17 Eylül 1325/1909.

BAHÂEDDİN, Mehmed, “Makam-ı İftanın Bir Fetavasî Münasebetiyle”, *İslam*, Y.1, S.9, 22 Mayıs 1330/1914.

BAHİR, Yekta, “Sanat ve Edebiyat”, *Genç Kalemler*, C.3, S.14, 13 Kanun-i Sani 1327/1912.

BAYSUN, M. Cavid, “Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.6, İst., 1985.

BESİM, Ahmed, “Ahlak ve Din”, *İslam*, Y.1, S.10, 5 Haziran 1330/1914.

....., “Ahlak ve Din 2”, *İslam*, Y.1, S.13, 17 Temmuz 1330/1914.

....., “Din ve Ahlak 3”, *İslam*, Y.1, S.15, 6 Teşrin-i Sani 1330/1914.

....., “Din ve Ahlak 6”, *İslam*, Y.2, S.25, 2 Nisan 1331/1915.

....., “Ahlak: Nazar-ı İslam’da Ahlak 4”, *İslam*, Y.2, S.20, 15 Kanun-i Sani 1330/1915.

....., “Din ve Ahlak 4”, *İslam*, Y.2, S.22, 12 Şubat 1330/1915.

BEY, Can, “Büyük Milli Emeller 2”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.2, 24 Aralık 1911.

BOLSEVER, G. H., “1815-1914 Tarihleri Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.105-107, Çev: Yuluğ Tekin Kurat, Ekim-Kasım-Aralık 2005.

CANİB, Ali, “Milli Edebiyat Meselesi 3: Edebiyat ve Milliyet”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.57, 20 Ocak 1914.

CEMAL, Midhat, “Medreseler”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.42, 26 Haziran 1913.

ÇAYLAK, Adem, “Osmanlı’da Özerk Milletler Modeli: Sosyolojik Çözümleme”, *Yeni Türkiye*, 17/32, Ank., 2000.

DEVLET, Nadir, “Yusuf Akçura’nın Hayatı (1876-1935)”, *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu (11-12 Mart 1985)*, TKAE, Ank., 1987.

EDEBÂLİ, Şeyh, “Hutbe”, *İslam*, Y.1, S.17, 4 Kanun-i Evvel 1330/1914.

....., “Hutbe”, *İslam*, Y.1, S.18, 18 Kanun-i Evvel 1330/1914.

- ....., “Hutbe”, *İslam*, Y.2, S.19, 1 Kanun-i Sani 1330/1915.
- EDİB, Ahmed, “Talim ve Terbiye: Kızıma”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.29, 26 Aralık 1912.
- EDİB, Halide, “Felaketlerden Sonra Milletler”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.40, 29 Mayıs 1913.
- ....., “Talim ve Terbiye: 1332 Senesi Vakıf Kız Mekteplerinin Senelik Raporu”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.11, S.118, 28 Eylül 1916.
- ....., “Talim ve Terbiye”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.11, S.118, 28 Eylül 1916.
- EFGÂNÎ, Cemalettin, “Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi”, *Türk Yurdu*, Çev: M. E. Resulzade, Y.2, C.3, S.26, 14 Kasım 1912.
- ....., “Saadetin Altı Köşeli Kasrı”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.27, 28 Kasım 1912.
- EL-İDRİSÎ, Âlimcan, “Ramazan”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.88, 29 Temmuz 1915.
- EMİN, Mehmed, “İsmail Gasprinski’ye”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914.
- ....., “Kızlarımızın Terbiyesi”, *Muallim*, C.2, S.18, 15 Kanun-i Sani 1334/1918.
- ERASLAN, Cezmi, “Osmanlı’da Son Dönem Fikir Akımları”, *Yeni Türkiye*, 6/33, Mayıs-Haziran, Ank., 2000.
- ERCİLASUN, Bilge, “XX. Yüzyılın Eşiğinde Dört Türk Aydını: Gaspıralı İsmail, Hüseyinzade Ali, Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.14, Ank., 2002.

ERDEM, Yasemin Tümer, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Dönemi’nde Kadın Eğitimi Hakkındaki Görüşler”, *Yeni Türkiye*, 8/46, Ank., 2002.

ERDOĞAN, “Lisanlar İlmî: Osmanlıcanın Yazısı, Lügati, İmlası, Kavaidi, Edebiyatı”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.36, 3 Nisan 1913.

....., “Lisanlar İlmî: Osmanlıcanın Yazısı, Lügati, İmlası, Kavaidi, Edebiyatı”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.58, 3 Şubat 1914.

ERTOP, Konur, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Dil Sadeleşmesi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst., 1985.

ERYILMAZ, Bilal, “Osmanlılarda Millet Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, C.6, İst., 1993.

....., “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Yeni Türkiye*, 7/38, Mart-Nisan, Ank., 2001.

FAHRÎ, Halid, “Ramazan Hakkında Ediplerimizin Tahassüslerinden”, *İslam*, Y.4, S.54, 14 Temmuz 1333/1917.

FAKİH, Dursun, “Milli Hutbeler: Türk Çocukluğunun Dertleri”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.9, S.102, 10 Şubat 1916.

FENDOĞLU, H. Tahsin, “Osmanlı Yenileşme Döneminde Türk Düşüncesi”, *Yeni Türkiye*, 8/46, Ank., 2002.

FEYZİ, Abdülbaki, “Yurdumuzda Gördüklerim: İzmit”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.27, 28 Kasım 1912.

FUAD, Raif Mehmed, “Türk Dilini Sadeleştirmek Meselesi”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.60, 5 Mart 1914.

GALİB, Doktor Reşid, “Mekteplerde Teftiş-i Sıhhi”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.13, 1 Ağustos 1333/1917.

....., “Mektep Binaları”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.17, 15 Kanun-i Evvel 1333/1917.

GANSPRİNSKİ, İsmail, “Alem-i İslamı Uyandıracak Çareler: Umumi Mû’temer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi”, *Sırat-ı Müstakim*, S.42, 11 Haziran 1325/1909.

....., “Terakkiyât-ı İslamiye Kongresi”, *Sırat-ı Müstakim*, S.48, 23 Temmuz 1325/1909.

....., “Tedrisât-ı Umumiye Hakkında”, *Sırat-ı Müstakim*, S.49, 30 Temmuz 1325/1909.

....., “Türk Yurducularına”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.7, 22 Şubat 1912.

....., “Türk Yurducularına”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.8, 7 Mart 1912.

....., “Büyük Türk Mualliminin Büyük Türk Şairine Bir Mektubu”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914.

GENÇ KALEMLER TAHRİR HEYETİ, “Yeni Lisan: Muarızlardan Bir Numune”, *Genç Kalemler*, C.3, S.21, Mayıs 1328/1912.

GÖKALP, “İslam Terbiyesi: İslam Terbiyesinin Mahiyeti”, *İslam*, Y.1, S.1, 30 Kanun-i Sani 1329/1914.

....., “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 1”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.35, 20 Mart 1913.

....., “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 3”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.39, 15 Mayıs 1913.

....., “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 5”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.46, 21 Ağustos 1913.

....., “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 6”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.47, 4 Eylül 1913.

....., “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 7”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.56, 8 Ocak 1913.

....., “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 8”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.62, 2 Nisan 1914.

GÖKALP, Ziya, “Türk’e Göre: Din”, *İslam*, Y.2, C.2, S.22, 12 Şubat 1330/1915.

....., “Çocuk Duaları”, *İslam*, Y.2, S.26, 16 Nisan 1331/1915.

....., “Diyanet ve Kaza”, *İslam*, Y.2, S.35, 27 Ağustos 1331/1915.

....., “Dinin İctimâî Hizmetleri 2”, *İslam*, Y.2, S.36, 10 Eylül 1331/1915.

....., “Dinin İctimâî Hizmetleri 3”, *İslam*, Y.2, S.37, 24 Eylül 1331/1915.

....., “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 1”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332/1916.

....., “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 2”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.2, 15 Ağustos 1332/1916.

....., “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 3: Terbiyenin Gayesi Nedir? Fert mi, Yoksa Millet Mi?”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.3, 15 Eylül 1332/1916.

....., “Milliyet ve Terbiye: Milli Terbiye 4”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.4, 15 Teşrin-i Evvel 1332/1916.

....., “Terbiye Münakaşaları: Milli Terbiye 6”, *Muallim*, Y.2, C.1, S.8, 1 Mart 1333/1917.

- ....., “Maarif Meselesi”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.11, 1 Haziran 1333/1917.
- ....., “Maarif Meselesi”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.12, 1 Temmuz 1333/1917.
- ....., “Ahlak Buhranı”, *Yeni Mecmua*, C.1, S.7, 23 Ağustos 1917.
- ....., “Cinsi Ahlak”, *Yeni Mecmua*, C.1, S.9, 6 Eylül 1917.
- ....., “Türk Ailesinin Bünyesi”, *Yeni Mecmua*, S.23, 13 Kanun-i Evvel 1917.
- ....., “Terbiye Meselesi: Mekteplerde Mükafat ve Mücazat”, *Yeni Mecmua*, S.32, 14 Şubat 1918.
- ....., “Terbiye Meselesi: Mükafat ve Mücazat Meselesi”, *Yeni Mecmua*, S.34, 7 Mart 1918.
- ....., “Terbiye Meselesi: Mükafat ve Mücazat Hakkında”, *Yeni Mecmua*, S.36, 21 Mart 1918.
- ....., “İçtimaiyat: Maarif ve Hars”, *Yeni Mecmua*, S.52, 13 Temmuz 1918.
- ....., “Medreseler”, *Makaleler 1*, Milli Eğitim Basımevi, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst, 1976.
- ....., “Tekkeler”, *Makaleler 1*, Milli Eğitim Basımevi, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst, 1976.
- ....., “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, *Makaleler 2*, KBY, Haz: Süleyman Hayri Bolay, Ank., 1982.
- ....., “Bir Kavmin Tedkikinde Takip Olunacak Usul”, *Makaleler 3*, KBY, Haz: M. Orhan Durusoy, Ank., 1977.

....., “Milli Tesevüdü Güçlendirme”, *Makaleler 4*, KBY, Haz: Ferit Ragıp Tuncor, Ank, 1977.

....., “Milli Vicdanı Kuvvetlendirmek”, *Makaleler 4*, KBY, Haz: Ferit Ragıp Tuncor, Ank., 1997.

....., “Muallimler Derneğinin İlmî Münakaşaları”, *Makaleler 4*, KBY, Haz: Ferit Ragıp Tuncor, Ank., 1977.

....., “Tam ve Medeni Bir Millet Olmak İçin Nelerimiz Eksik?”, *Makaleler 4*, KBY, Haz: Ferit Ragıp Tuncor, Ank., 1977.

....., “Türk Harsı ve Osmanlı Medeniyeti”, *Makaleler 4*, KBY, Haz: Ferit Ragıp Tuncor, Ank., 1977.

....., “Ahlaka Doğru”, *Makaleler 7*, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay,

....., “Aile Enzumeçleri”, *Makaleler 7*, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982.

....., “Dâr’ül-Eytâm”, *Makaleler 7*, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982.

....., “Dehaya Doğru”, *Makaleler 7*, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982.

....., “Dine Doğru”, *Makaleler 7*, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982.

....., “Garp Meselesi 3”, *Makaleler 7*, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982.

....., “İktisada Doğru”, *Makaleler 7*, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982.

....., “Millet Nedir?”, *Makaleler 7*, KBY, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Ank., 1982.

....., “Hars Teşkilatı”, *Makaleler 9*, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980.

....., “İnkılapçılık ve Muhafazakarlık”, *Makaleler 9*, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980.

....., “Kadınla Erkeğin Müsaviliği”, *Makaleler 9*, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980.

....., “Milletlerin Müsaviliği”, *Makaleler 9*, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980.

....., “Teşkilatçılar”, *Makaleler 9*, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980.

....., “Türk Kimdir?”, *Makaleler 9*, KBY, Haz: Şevket Beysanoğlu, İst., 1980.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender, “Azerbaycan Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Türk Yurdu*, C.10, Mart 1990.

HAKKI, İsmail, “Asrımızın Terbiye Gayeleri”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332/1916.

....., “Asrın Gayeleri-Milletin Gayeleri”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.2, 15 Eylül 1332/1916.

....., “Ramazanın Bendeki Hayali”, *İslam*, Y.4, S.54, 14 Temmuz 1333/1917.

HAKKI, İspartalı, “Türkçe’nin Sadeleştirilmesi”, *Türk Derneği*, Y.1, S.4, 1327/1909.

....., “Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.19, 8 Ağustos 1912.

....., “Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.21, 5 Eylül 1912.

....., “Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.28, 12 Aralık 1912.

....., “Kimin Ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.34, 6 Mart 1912.

....., “Bizim Ramazanlar”, *İslam*, Y.4, S.54, 14 Temmuz 1333/1917.

HAKKI, İzmirli İsmail, “İfta ve Kaza”, *Sebilürreşad*, S.358, 29 Eylül 1332/1916.

....., “Müftü ve Kadı”, *Sebilürreşad*, S.359, 6 Teşrin-i Evvel 1332/1916.

HANIOĞLU, Şükrü, “Baticılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985.

....., “Osmanlılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985.

....., “Türkçülük”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985.

HATEMİ, Hüseyin, “19. Yüzyılda Medreseler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst, 1983.

HAYDAR, Ali, “Türkiye’de Rum Mektepleri 1”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.5, 15 Teşrin-i Evvel 1332/1916.

....., “Türkiye’de Rum Mektepleri 2”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.6, 15
Kanun-i Evvel 1332/1916.

....., “Türkiye’de Rum Mektepleri 3”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.7, 15
Kanun-i Sani 1332/1917.

....., “İbtidaiye Mektepleri: Yurt Terbiyesi”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3,
S.31, 23 Ocak 1913.

HİKMET, A., “Mekteplerde Sanat ve Zevk: Bir Cevap”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.7, 15
Kanun-i Sani 1332/1917.

....., “Derin Bir Yara”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.20, 15 Mart 1334/1918.

HİKMET, Ahmed, “Milli Aruz”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.8, 7 Mart 1912.

....., “Milli Aruz”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.9, 22 Mart 1912.

....., “Milli Aruz”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.10, 4 Nisan 1912.

....., “Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar”, *Türk Yurdu*,
Y.1, C.1, S.12, Çev: Akçuraoğlu, 2 Mayıs 1912.

HULUSİ, “Mekatib-i İbtidaiye’de Ders Planı ve Faideleri”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.2,
15 Ağustos 1332/1916.

....., “Çocukların Ruhuna Nüfuz Çareleri”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.20,
15 Mart 1334/1918.

IGNATUS, Doktor, “Yeni Lisan Hakkında Mektup”, *Genç Kalemler*, C.3, S.14, 13
Kanun-i Sani 1328/1913.

İDRİSÎ, Şir “Avrupa’da Ruhaniler”, *İslam*, Y.1, S.13, 17 Temmuz 1330/1914.

İDRİSÎ, Hoca Şir, “İslam İntibahı: Ulema-i Kiram Hazerâtına Lozan’dan Bir Hitab”,
İslam, Y.1, S.3, 27 Şubat 1329/1914.

- İDRİSÎ, Sibiryalı, “Avrupa’nın İslamiyet ve Türklük Hakkındaki Nazarı”, *İslam*, Y.1, S.7, 24 Nisan 1330/1914.
- İNALCIK, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.6, İst., 1985.
- İZZET, Mehmed, “Tanzimat’a Dair”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.6, İst., 1985.
- KAPLAN, Mehmet, “Gaspıralı İsmail’in Avrupa Medeniyeti, Sosyalizm ve İslamiyet Hakkındaki Eseri”, *Türk Kültürü*, S.180, 1977.
- KARA, İsmail, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985.
- KARAL, Enver Ziya, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dil Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst., 1985.
- KARASU, Cezmi, “1848 İhtilallerinin Osmanlılar Tarafından Algılanışı”, *Yeni Türkiye*, 17/31, Ank., 2000.
- KASIMÎ, Pirmilli Zafer, “Rusya’daki İslamların Terakkiyât-ı Diniye ve Milliyyeye Hizmetleri”, *Sırat-ı Müstakim*, S.62, 29 Teşrin-i Evvel 1325/1909.
- KEMALEDDİN, Mimar, “Mektuplar ve Cevaplarımız”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.30, 9 Ocak 1913.
- KİREÇÇİ, Mehmet Akif, “Toynbee ve Gökalp’te Medeniyet Değiştirme Sorunsalı ve Osmanlı Devleti’nin Çöküşüne Bakışlar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.14, Ank., 2002.
- KOÇAK, Cemil, “Abdülaziz (1861-1876)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985.

....., “Abdülmeccid (1839-1861)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985.

....., “II. Mahmud (1808-1839)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985.

....., “V. Murad (1876)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985.

KODAMAN, Bayram, “II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.13, Ank., 2002.

....., “İttihat-Terakki ve Almanya”, *Yeni Türkiye*, 8/44, Mart-Nisan, Ank., 2002.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad, “Ümit ve Azim”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.32, 6 Şubat 1913.

....., “Türklük, İslamlık, Osmanlılık”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.45, 7 Ağustos 1913.

....., “Edebiyatımızda Milliyet Hissi”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.44, 24 Temmuz 1913.

KURAN, Ercüment, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ank., 1976.

....., “III. Selim Zamanında Türkiye’nin Çağdaşlaşması ve Fransa”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997.

....., “Karlofça’dan Tanzimat’a Osmanlı Tarihçiliği”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997.

....., “Müsbet Bilimlerin Türkiye’ye Girişi (1797-1839)”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997.

....., “Rusya Türklerinde “Usul-i Cedid” Hareketi”, *Yeni Türkiye*, 3/15, Mayıs-Haziran, Ank., 1997.

....., “Tanzimat Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997.

....., “Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihinde Yeri”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997.

....., “Türk Adı ve Türklük Kavramı”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997.

....., “Türkiye’nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997.

....., “Türklerde Milli Hakimiyet Ülküsü”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997.

....., “XIX. Yüzyılda Türkiye’de Kültür Değişmesi”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997.

....., “XIX. Yüzyılda Milliyetçiliğin Türk Aydınları Üzerindeki Tesirleri”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDVY, Haz: Mümtazer Türköne, Ank., 1997.

KURNAZ, Şefika, “Osmanlı Aydınlarının Kadınlarla İlgili Düşünce ve Önerileri”, *Yeni Türkiye*, 17/32, Ank., 2000.

KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı Devleti’nde “Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye*, 7/38, Mart-Nisan, Ank., 2001.

MANSUR, “Petersburg (Rusya’nın Payitahtı)’dan”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.5, 25 Ocak 1912.

MARDİN, Şerif, “19. yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst., 1985.

....., “İslamcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İst., 1985.

....., “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.3, İst., 1985.

MATBUAT, “Süleyman Paşa’nın Recaizâde Ekrem Bey’e Bir Mektubuyla Ekrem Bey’in Ona Cevabı”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.67, 28 Mayıs 1914.

MENDE, Gerhard von, “İsmail Bey Gansprinskiy: Rusya Türklerinin Milli Faaliyetleri Hakkında”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Haz: Hakan Kırımlı, Ank., 2004.

MESAROS, Doktor Jul, “Vambery Armin (1831-1913)”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.52, 13 Kasım 1913.

MUALLİM HEYET-İ TE’SİSİYESİ, “Niyete Dair Birkaç Söz”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332/1916.

MUHTAR, Doktor Âkıl, “Doğru Düşünmek Niçin Gayet Güçtür”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.20, 22 Ağustos 1912.

MUHYİDDİN, Ahmed, “Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı 1”, *İslam*, Y.2, S.33, 29 Temmuz 1331/1915.

....., “Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı 1”, *İslam*, Y.2, S.36,
10 Eylül 1331/1915.

....., “Milli İktisat”, *İslam*, Y.2, S.37, 24 Eylül 1331/1915.

....., “Milli İktisat: Dahili İsti’âmâr 1”, *İslam*, Y.3, S.50, 12 Kanun-i
Sani 1332/1917.

....., “Milli İktisat: Dahili İsti’âmâr 1”, *İslam*, Y.3, S.51, 26 Kanun-i
Sani 1332/1917.

MUHYİDDİN, Bin Hacı Emin, “Kırım’da Münteşir “Tercüman” Ceridesi Sahibi
İsmail Gansprinski Bey’e”, *Sırat-ı Müstakim*, S. 64, 11 Teşrin-i Sani 1325/1909.

NAMİ, Kazım, “Yeni Lisan: Hasta Bir Mantık Psikolojisi”, *Genç Kalemler*, C.3,
S.17-18, Mart 1328/1912.

....., “Türkçe Sarfın Mucidi”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.24, 17 Ekim
1912.

....., “Yeni Hayata Doğru 1”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.26, 14 Kasım
1912.

....., “İzmir Seyahati 2”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.50, 16 Ekim 1913.

....., “Dini Terbiye”, *İslam*, Y.1, S.1, 30 Kanun-i Sani 1329/1914.

....., “Musa Efendi Carullah’ın Terbiyeye Dair Fikirleri”, *Türk
Yurdu*, Y.5, C.9, S.99, 30 Aralık 1915.

....., “Çocukluğu Sevmek”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.23, 15 Haziran
1334/1918.

NAZİF, Süleyman, “Ahmed Agayef Beyefendiye Cevap”, *İçtihad*, S.74, 1 Ağustos
1329/1913.

....., “Ahmed Agayef Bey’e Cevap”, *İçtihad*, S. 76, 15 Ağustos
1329/1913.

....., “Ahmed Agayef Bey’e Cevap”, *İçtihad*, S. 79/2, 5 Eylül
1329/1913.

NECDET, Doktor Ethem, “Hayat Emareleri”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.53, 27 Kasım
1913.

NECDET, Rauf, “Yeni Lisan Hakkında Mektup”, *Genç Kalemler*, C.3, S.15, 1 Şubat
1328/1913.

NEJAD, Edhem, “Terbiye-i Fikriye”, *Sırat-ı Müstakim*, S.126, 20 Kanun-i Sani
1326/1910.

....., “Terbiye-i Bedeniye”, *Sırat-ı Müstakim*, S.132, 3 Mart
1326/1910.

....., “Mektep ve Terbiye Bahisleri: Gezinti”, *Sırat-ı Müstakim*,
S.138, 21 Nisan 1327/1911.

....., “Çocuğun Terbiyesinde Valide”, *Sırat-ı Müstakim*, S.157, 25
Ağustos 1327/1911.

....., “Terbiye-i Umumiye de Noksanlık Var”, *Sırat-ı Müstakim*,
S.177, 12 Kanun-i Sani 1327/1912.

....., “Manastır’dan: Manastır’da Hayat-ı Aile”, *Türk Yurdu*, Y.1,
C.1, S.8, 7 Mart 1912.

....., “Manastır’dan: Manastır’da Hayat-ı Aile”, *Türk Yurdu*, Y.1,
C.1, S.9, 22 Mart 1912.

....., “Fevkalade Talebeler”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.23, 15 Haziran
1334/1918.

NERMÎ, M., “Yeni Lisan: Yeni Lisan İstilasası Karşısında”, *Genç Kalemler*, C.3, S.22, 2 Haziran 1328/1912.

NORDAU, Max, “Milliyet”, *Türk Yurdu*, Çev: Takrim Boyacı, Y.5, C.8, S.87, 15 Temmuz 1915.

NUREDDİN, Tefik, “Türk İbtidai Mektep Kitapları”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.22, 19 Eylül 1912.

NURÎ, Celal, “Mektuplar ve Cevaplarımız: Akçuraoğlu Yusuf Bey’e”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.5, 25 Ocak 1912.

NÜŞİREVAN, Ziyetullah, “Türk Kadınlığının Terbiyevi Mevkii”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.114, 30 Temmuz 1916.

....., “Türk Kadınlığının Terbiyevi Mevkii”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.115, 17 Ağustos 1916.

ORTAYLI, İlber, “Balkanlar’da Milliyetçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.4, İst., 1985.

....., “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.4, İst., 1985.

....., “Tanzimat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.6, İst., 1985.

....., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Milliyetçilik (En Kalıcı Miras)”, *XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler 4-8 Ekim 1999)*, TTKB, Ank., 2002.

OSMANOV, Mirkasım, “Türk-Tatar Maarifçilik Tarihinde İsmail Bey Gaspıralı: Bir Fikrin Yükselişi ve Düşüşü”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Haz: Hakan Kırımlı, Ank., 2004.

ÖZAKPINAR, Yılmaz, “Türk Düşünce Tarihinde Ziya Gökalp’in Yeri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.14, Ank., 2002.

ÖZÇELİK, İsmail, “Mukayeseli Tarih Bakımından Batı’daki Gelişmeler Işığında Türkçülüğün Doğuşu ve Mahiyeti”, *Yeni Türkiye*, 8/46, Ank., 2002.

ÖZDEMİR, Yavuz, “I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele”, *Yeni Türkiye*, 8/44, Mart-Nisan, Ank., 2002.

PARLATIR, İsmail, “II. Meşrutiyet Sonrası Türk Dili”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.15, Ank., 2002.

PARVUS, “1327 Senesinin Ahval-i Maliyesine Bir Nazar”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.13, 16 Mayıs 1912.

....., “Türkiye Avrupa’nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 1”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.16, 27 Haziran 1912.

....., “Türkiye Avrupa’nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 2”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.17, 11 Temmuz 1912.

....., “Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.19, 8 Ağustos 1912.

....., “Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akça”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.25, 31 Ekim 1912.

....., “Devlet ve Millet”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.27, 28 Kasım 1912.

....., “Mali Tehlikeler”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.29, 26 Aralık 1912.

....., “İş İşten Geçmeden Gözlerinizi Açınız”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.36, 3 Nisan 1913.

....., “Türk İli Maliyeni Gözet”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.39, 15 Mayıs 1913.

....., “Türk Gençlerine Mektup”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.41, 12 Haziran 1913.

....., “Türk Gençlerine Mektup 2”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.45, 7 Ağustos 1913.

....., “Köylü ve Devlet”, *Türk Yurdu*, Y.3, S.5, C.57, 20 Ocak 1914.

PERVÎZ, “Yeni Lisan”, *Genç Kalemler*, (Özel Sayı), 10 Temmuz 1328/1912.

POLAT, Nazım H., “II. Meşrutiyet Devri Kültür ve Edebiyat Hayatında Türkçü ve Türkçeci Yayın Organları”, *Yeni Türkiye*, 6/33, Mayıs-Haziran, Ank., 2000.

RAGİB, Hüseyin, “Mekteplerde Sanat ve Zevk 1”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.5, 15 Teşrin-i Sani 1332/1916.

....., “Mekteb Kitabı”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.6, 15 Kanun-i Evvel 1332/1916.

....., “Harbin Yetimleri: Meclis-i Mebusan’da Şehid Çocukları 1”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.9, 1 Nisan 1333/1917.

....., “Meclis-i Mebusan’da Şehid Çocukları 2”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.11, 1 Haziran 1333/1917.

....., “Tatiller Münasebetiyle”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.12, 1 Temmuz 1333/1917.

....., “Ramazan Hatıralarından”, *İslam*, Y.4, S.54, 14 Temmuz 1333/1917.

RAHMÎ, M., “Yeni Terbiye Usulleri-Almanyalı Herman Lich ve “Yeni Mekteb”i (Ferrier’den Tercüme)”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.106, 6 Nisan 1916.

....., “Talim ve Terbiye: Yeni Mektepler”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.109, 18 Mayıs 1916.

....., “Talim ve Terbiye: Cenevre Koleji ve Mukafat Tevzii”, *Türk Yurdu*, Y.6, C.13, S.143, 13 Eylül 1917.

RİSAL, P., “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.21, 5 Eylül 1912.

....., “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.23, 3 Ekim 1912.

....., “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 2”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.24, 17 Ekim 1912.

....., “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 4”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.25, 31 Ekim 1912.

....., “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 5”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.26, 14 Kasım 1912.

....., “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 6”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.26, 14 Kasım 1912.

....., “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 7”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.27, 28 Kasım 1912.

....., “Türkler Bir Ruh-i Milli Arıyorlar 9”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.28, 12 Aralık 1912.

SABİT, Doktor Fuad, “Anadolu Duygularından”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.28, 12 Aralık 1912.

SABİT, Halim, “Hutbelere Dair: Kable’l-Bi’set-i Hutbe”, *Sırat-ı Müstakim*, S.6, 18 Eylül 1324/1908.

....., “Hutbelere Dair: Ba’del-Bi’set-i Hutbe”, *Sırat-ı Müstakim*, S.10, 14 Teşrin-i Evvel 1324/1908.

....., “Hutbelere Dair: Hutbeler Hakkında Siret-i Nebeviye”, *Sırat-ı Müstakim*, S.12, 30 Teşrin-i Evvel 1324/1908.

....., “İçtihad Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, S.63, 5 Teşrin-i Sani 1325/1909.

....., “İçtihad Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, S.69, 17 Kanun-i Evvel 1325/1909.

....., “İçtihad Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, S.71, 31 Kanun-i Evvel 1325/1909.

....., “İçtihad Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, S.77, 11 Şubat 1325/1910.

....., “İçtihad Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, S.78, 18 Şubat 1325/1910.

....., “Altaylara Doğru”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.14, 30 Mayıs 1912.

....., “Altaylara Doğru”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.31, 23 Ocak 1913.

....., “Altaylara Doğru”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.46, 21 Ağustos 1913.

....., “İtiraf ve İshad Makalesi Münasebetiyle”, *Sebilürreşad*, S.236, 7 Mart 1329/1913.

....., “Dinin Şekli Asliyesine İrca-i Lüzumu”, *Sebilürreşad*, S.78, 27 Kanun-i Evvel 1329/1913.

....., “Sünnet ve Hadis; Kur’an-ı Kerim Tilaveti Hakkında Sünnet-i Nebeviyye”, *İslam*, Y.1, S.1, 30 Kanun-i Sani 1329/1914.

....., “Hutbe: Birinci Hutbe-İkinci Hutbe”, *İslam*, Y.1, S.1, 27 Şubat 1329/1914.

- ....., “İçtihad ve İcma”, *İslam*, Y.2, C.3, S.25, 2 Nisan 1331/1915.
- ....., “İçtihad ve İcma”, *İslam*, Y.2, C.3, S.26, 16 Nisan 1331/1915.
- ....., “Velayet-i Diniye”, *İslam*, Y.2, C.3, S.29, 28 Mayıs 1331/1915.
- ....., “Velayet-i Diniye”, *İslam*, Y.2, C.3, S.30, 11 Haziran 1331/1915.
- ....., “Velayet-i Hukukiye”, *İslam*, Y.2, C.3, S.31, 2 Temmuz 1331/1915.
- ....., “Velayet-i Hukukiye”, *İslam*, Y.2, C.3, S.33, 30 Temmuz 1331/1915.
- ....., “İslam İctimâiyyâtı: Dinişinaslar ve Fakihler”, *İslam*, Y.2, S.35, 27 Ağustos 1331/1915.
- SABİT, Kazanlı Halim, “Hutbelere Dair Şetta”, *Sırat-ı Müstakim*, S.13, 6 Teşrin-i Sani 1324/1908.
- ....., “Ulema ve Avâm”, *Sırat-ı Müstakim*, S.48, 23 Temmuz 1325/1909.
- ....., “Ulema ve Avâm”, *Sırat-ı Müstakim*, S.49, 30 Temmuz 1325/1909.
- ....., “İslah-ı Medâris Münasebetiyle”, *Sırat-ı Müstakim*, S.124, 5 Kanun-i Sani 1326/1911.
- SADIK, Necmeddin, “Matbuat ve Edebiyatın İctimai ve Terbiyevi Tesirleri”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.2, 15 Ağustos 1332/1916.
- ....., “Ahlaki Terbiyede Salâhiyet”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.10, 1 Mayıs 1333/1917.

SADRÎ, Mülazım, “Beden Terbiyesi”, *Genç Kalemler*, C.3, S.19, 11 Nisan 1328/1912.

SAFES, “Hüseyinzâde Ali Bey”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.82, 6 Mayıs 1915.

....., “Hüseyinzâde Ali Bey”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.83, 25 Mayıs 1915.

....., “Rusya’da Sakin Müslümanların Mahalle ve Müftülük Teşkilatı; Bu Teşkilatın Islahına Dair Arzu ve Teşebbüsler; Yeni Orenburg Müftüsü”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.9, S.92, 23 Eylül 1915.

SAHİR, Celal, “Bayram’da”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.52, 13 Kasım 1913.

....., “İsmail Gasprinski’nin Ruhuna”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.6, S.72, 10 Aralık 1914.

SÂİM, Doktor, “Mekâtibde Hıfzıssıhha Dersleri”, *Muallim*, Y.3, S.25, 15 Eylül 1334/1918.

SAKAOĞLU, Necdet, “Eğitim Tartışmaları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst, 1983.

SAMİ, Şemsettin, “Yeni Lisan: Lisan ve Edebiyatımız”, *Genç Kalemler*, C.3, S.19, Nisan 1328/1912.

SARAY, Mehmet, “Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Dünyasında Eğitim Reformu”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (Tebliğler III-23-28 Eylül)*, İst., 1985.

SARINAY, Yusuf, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu”, *Yeni Türkiye*, 6/33, Mayıs-Haziran, Ank., 2000.

....., “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.14, Ank., 2002.

SATI, “Ferdî Şuur ve İctimai Vicdan”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.5, 15 Teşrin-i Sani 1332/1916.

....., “Terbiye ve Telkin 2”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.6, 15 Kanun-i Evvel 1332/1916.

....., “Tuba Ağacı Nazariyesi”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.12, 1 Temmuz 1333/1917.

....., “Tuba Ağacı Hakkında Bir İzah”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.13, 1 Ağustos 1333/1917.

....., “Meşrutiyet’ten Sonra Maarif Tarihi”, *Muallim*, Y.2, C.2, S. 19, 15 Şubat 1334/1918.

....., “Mekteplerde Efkâr ve Hissiyat-ı Âimme”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.22, 15 Mayıs 1334/1918.

SELİM, Lebîb, “Türk Kadınlığının Harb-i Umumideki Faaliyeti”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.9, S.94, 21 Ekim 1915.

SERVERÜDDİN, İmam, “İslam Matbuatı: Din-i İslam ve Ümmet”, *İslam*, Y.1, S.7, 24 Nisan 1330/1914.

SEYFETTİN, Ömer, “Hars, Medeniyet, Temeddün”, *İslam*, Y.2, C.3, S.27, 30 Nisan 1331/1915.

SEYYAH, “Hind’den Dönerken”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.12, 2 Mayıs 1912.

SEYYİD, İzmir Mebusu, “İctihad ve Taklid”, *İslam*, Y.1, S.4, 13 Mart 1330/1914.

....., “İctihad ve Taklid”, *İslam*, Y.1, S.5, 27 Mart 1330/1914.

SHAW, Stanford, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.4, İst., 1985.

SIRRI, Selim, “Hareket-i Teneffüsiyenin Esbab-ı Fیزیolojisi ve Hicab-ı Haciz”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.12, 1 Temmuz 1333/1917.

....., “Fیزیolojik Mümaresat-ı Teneffüsiye”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.13, 1 Ağustos 1333/1917.

....., “İhtibari Sporçılık 3”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.15, 15 Teşrin-i Evvel 1333/1917.

....., “Kadınlara Terbiye-i Bedeniyesi”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.17, 15 Kanun-i Evvel 1333/1917.

SİEFELDT, Arthur, “Turan Harsı Tarihine Dair Taslaklar”, *Türk Yurdu*, Çev: S., Y.5, C.11, S.128, 15 Şubat 1917.

....., “Turan Harsı Tarihine Dair Taslaklar”, *Türk Yurdu*, Çev: S., Y.5, C.12, S.133, 26 Nisan 1917.

SONYEL, Salahi, “Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi”, *Yeni Türkiye*, 7/38, Mart-Nisan, Ank., 2001.

SOYSAL, İsmail, “Fransız Devriminin Osmanlı Devletinde Yarattığı İlk İzlenimler (1789-1798), 200. Yıldönümünde Fransız İhtilali ve Türkiye Sempozyumunda Sunulan Bildiriler, Konya, 1991.

....., “Fransız Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yankıları”, *Yeni Türkiye*, 17/32, Ank., 2000.

SUBHİ, Hamdullah, “Fatih'te Yatsı Namazı”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.22, 19 Eylül 1912.

....., “Delik Kiremit”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.29, 26 Aralık 1912.

....., “Allah Geçen Senelere Yetiştirsin”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.52, 13 Kasım 1913.

- ....., “Eski Türk Evleri”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.60, 5 Mart 1914.
- ....., “Milli Hutbeler: Ocaklılara”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.115, 17 Ağustos 1916.
- Ş. H., “Türk Milleti, Türk Yurdu”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.46, 21 Ağustos 1913.
- ŞEHABEDDİN, Süleyman, “Yeni Lisan”, *Genç Kalemler*, C.3, S.13, 25 Kanun-i Evvel 1328/1912.
- ŞEMSEDDİN, M., “İtiraf ve İshad Makalesi Münasebetiyle”, *Sebilürreşad*, S.52-234, 21 Şubat 1328/1913.
- ....., “Medreselerin Islahı Hakkında İtiraf ve İshadçılara”, *Sebilürreşad*, S.238, 21 Mart 1329/1913.
- ....., “Müslümanlık Aleminde İntibah Emmâreleri 2”, *İslam*, Y.1, S.4, 13 Mart 1330/1914.
- ....., “İslam Kadını: İslam’da Kadının Mevki-i İçtimaiyesi ”, *İslam*, Y.1, S.5, 27 Mart 1330/1914.
- ....., “İslam Kadını: İslam’da Kadının Mevki-i İçtimaiyesi 2”, *İslam*, Y.1, S.6, 10 Nisan 1330/1914.
- ....., “İslam Kadını: İslam’da Kadının Mevki-i İçtimaiyesi 2”, *İslam*, Y.1, S.10, 5 Haziran 1330/1914.
- ....., “İslamiyet ve Türkler”, *İslam*, Y.2, S.42, 28 Şubat 1331/1916.
- ....., “İslam’da İnhitat ve İntibah”, *İslam*, Y.2, S.32, 16 Temmuz 1331/1915.
- ....., “İslam’da İnhitat ve İntibah”, *İslam*, Y.2, S.34, 13 Ağustos 1331/1915.
- ....., “İslam Hanımı”, *İslam*, Y.4, S.55, 3 Kanun-i Sani 1334/1918.

- ŞEREFEDDİN, “Sadr-ı İslam Kadınları”, *İslam*, Y.4, S.56, 28 Mart 1334/1918.
- ŞERİF, Giridli, “Hıfzıssıhha-i Muallimîn 1”, *Muallim*, Y.1, C.1, S.1, 15 Temmuz 1332/1916.
- ŞİNASİ, Kâzım, “Suriye Mektepleri: Halide Edib Hanımefendi ile Mülakat”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.12, S.141, 16 Ağustos 1917.
- TACEDDİN, Troyskili Ahmed, ““Rusya’da İslamiyet Alemi”, *Sırat-ı Müstakim*, S.57, 24 Eylül 1325/1909.
- ....., “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti”, *Sırat-ı Müstakim*, S.61, 26 Teşrin-i Evvel 1325/1909.
- ....., “Rusya Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakim*, S.61, 26 Teşrin-i Evvel 1325/1909.
- ....., “Tashih-i Efkar”, *Sırat-ı Müstakim*, S.66, 26 Teşrin-i Sani 1325/1909.
- TANGAR, Andon B., “Lisanlar İlmî: Türk Dili ve Sarfı”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.54, 11 Aralık 1913.
- TEKELİ, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.3, İst., 1983.
- ....., “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, İst, 1983.
- TEMİZYÜREK, Fahri, “Usul-ü Cedit Hareketi ve Gaspıralı İsmail Bey”, *Yeni Türkiye*, 3/15, Mayıs-Haziran, Ank., 1997.

TEPEKAYA, Muzaffer, “Osmanlı Almanya İlişkileri (1870-1914)”, *Yeni Türkiye*, 8/44, Mart-Nisan, Ank., 2002.

TEVFİK, Mehmed Ali, “Yeni Hayat”, *Genç Kalemler*, C.3, S.30, 27 Nisan 1328/1912.

....., “Yine Manevi Yurt”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.25, 31 Ekim 1912.

TEVFİK, Rıza, “Emin Bey ve Emin Bey Türkçesi”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.4, 11 Ocak 1912.

TOKTAMIŞ, Ufalı, “Geçen Yılda Türk Dili Ne Kazandı?”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.111, 15 Haziran 1916.

....., “Tekâmül Yolunda”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.13, S.133, 26 Nisan 1917.

TOPRAK, Zafer, “II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.1, İst., 1985.

....., “Türkiye’de “Narodnik” Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.15, Ank., 2002.

TÜRK GÜCÜ, “Türk Gücü’nün ne Olduğunu Bilmek”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S. 37, 17 Nisan 1913.

TÜRK, Odlu, “Bakü’den”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.25, 31 Ekim 1912.

....., “Bakü’den”, *Türk Yurdu*, Y.2,C.3, S.25, 31 Ekim 1912.

TÜRKÖNE, Mümtaz’er, “İslahat Fermanı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, C.6, İst., 1993.

....., “Osmanlılarda İslahat ve Teceddüt”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, C.6, İst., 1993.

....., “Tanzimat Fermanı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, C.6, İst., 1993.

UBEYDULLAH, Mehmed, “İslam Kadınları”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.24, 17 Ekim 1912.

ULVÎ, İzzet, “Kayseri’ye Doğru”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.11, 18 Nisan 1912.

....., “Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani Mi?”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.16, 27 Haziran 1912.

....., “Yeni Lisan: Genç Kalemler Muhterem Tahrir Heyeti”, *Genç Kalemler*, C.3, S.23, 19 Haziran 1328/1912.

UYANIK, Mevlüt, “Osmanlı İslahatlarının Nihai İfadesi Olarak Üç Tarz-ı Siyaset ve Türkiye Cumhuriyeti’ne Etkisi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları C.14, Ank., 2002.

UZUN, Turgay, “Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Hareketleri”, *Yeni Türkiye*, 6/31, Ocak-Şubat, Ank., 2000.

VAHÎD, Üryânîzâde, “Köy Hatibinin Bayram Haftası Hutbesi”, *İslam*, Y.2, S.34, 13 Ağustos 1331/1915.

....., “Türkçe Hutbe Örneklerinden”, *İslam*, Y.3, S.53, 15 Mayıs 1333/1917.

....., “Hutbe”, *İslam*, Y.4, S.55, 3 Kanun-i Sani 1334/1918.

VAMBERY, “Matbuat”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.4, S.42, 26 Haziran 1913.

VARLIK, Bülent, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.1, İst., 1985.

VELİDÎ, Ahmed Zeki, “Vambery’nin Eserleri ve Eserlerinde Türklere Nazarı”, *Türk Yurdu*, Y.3, C.5, S.58, 3 Şubat 1914.

WATSON, Hugh Seton, “Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluk”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Çev: Y.T. Kurat, S.102-103-104, Temmuz-Ağustos-Eylül 2005.

YAKOB, Doktor, “Türk Kadınlarının Hastabakıcılığı”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.88, 29 Temmuz 1915.

YAVUZ, “Köprülü’den Mektup”, *Türk Yurdu*, Y.1, C.1, S.11, 18 Nisan 1912.

ZEKERİYA, M., “Dini Terbiye ve Dini Tahsil”, *Muallim*, C.2, S.16, 15 Teşrin-i Evvel 1333/1917.

....., “Zühdî Terbiye”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.17, 15 Kanun-i Evvel 1333/1917.

....., “Yeni Hayat ve Ziya Gökalp”, *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S.160, 15 Temmuz 1918.

ZİYA, “Halk Nazarında Bir Niçe Mesele 1”, *Türk Yurdu*, Y.2, C.3, S.32, 6 Şubat 1913.

ZÜHDÜ, M., “İktisad-ı Milli”, *Türk Yurdu*, Y.5, C.8, S.84, 3 Haziran 1915.

....., “Geçen Yıl: İktisat Yılı”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.105, 23 Mart 1916.

....., “Geçen Yılda Milli İstihsal”, *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.108, 4 Mayıs 1916.

B-KİTAPLAR

AĞAOĞLU, Ahmed, *İslamîlikta Kadın*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.

AKALIN, Gülseren, *Türk Düşünce ve Siyasi Hayatında Ahmet Ağaoğlu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank., 1999.

AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, TTKY, Ank., 1988.

- ....., *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, KBY, Haz: Nejat Sefercioğlu, Ank., 2001.
- AKÇURAOĞLU, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Kader Matbaası, İst., 1327/1911.
- ....., *Türk Yılı*, Yeni Matbaa, İst., 1928.
- AKKUŞ, Halil İbrahim, *Yusuf Akçura'nın Din ve Toplum Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İsparta, 2009.
- AKSU, M. Hakkı, *Ziya Gökalp'in Eğitim ve Din Eğitimi İle İlgili Görüşleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1989.
- AKYUL, Nurettin, *Ziya Gökalp'e Göre Din ve Değişim*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2007.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Yayınları, 7. B., İst., 1999.
- ARAI, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İletişim Yayınları, 3. B., İst., 2003.
- ARMAOĞLU, Fahir H., *Siyasi Tarih (1789-1960)*, AÜSBFY, 3. B., Ank., 1975.
- ARSLAN, Yavuz, *Yusuf Akçura'nın Eğitim ve Kültür Görüşleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2010.
- AYNÎ, Mehmed Ali, *Milliyetçilik*, Marifet Basımevi, İst., 1943.
- BALKANLI, Nimet, *Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler: Ziya Gökalp ve Erol Güngör Ekseninde Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İst., 2010.
- BAYKARA, Tuncer, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992.

- BAYRAKTUTAN, Yusuf, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları 1912-1931*, KBY, Ank., 1996.
- BAYRAM, Kodaman- ÜNAL Mehmet Ali, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909)*, TTKB, Ank., 1996.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, TTKY, C.2, Ank., 1983.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 7. B., İst., 2004.
- ÇALIK, Etem, *Ziya Gökalp'te "Türkçülük İslamcılık ve Medeniyetçilik" Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 1985.
- ÇETİN, Ayhan, *Ahmet Ağaoğlu'nun Din ve Toplum Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İsparta, 2011.
- DENİZ, Filiz, *Yusuf Akçura Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 1996.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTKB, 2.B., Ank., 1999.
- DOĞAN, Recai, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank., 1996.
- ....., *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Ank., 1999.
- DURAN, Murat, *Türk Milliyetçiliğinin Üç İdeoloğu: İsmail Gasıralı, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2011.
- ERGİL, Doğu, *İdeoloji ve Milliyetçilik*, Turhan Kitabevi, Ank., 1983.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Osmanbey Matbaası, C.2, İst., 1942.
- ....., *Türkiye Maarif Tarihi*, Osmanbey Matbaası, C.4, İst., 1942.
- ERKEK, Mehmet Salih, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2009.

- EROĞLU, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, Sanem Matbaası, 5. B., Ank., 1981.
- FEYZİOĞLU, Turhan, *Atatürk ve Milliyetçilik*, TTKB, 3. B., Ank., 1996.
- FİNKELE, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı (Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923)*, Timaş Yayınları, Çev: Zülal Kılıç, İst., 2007.
- GENÇ KALEMLER TAHRİR HEYETİ, *Milli Jimnastik*, İst., 1328/1912.
- GEORGEON, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri-Yusuf Akçura (1876-1935)*, Yurt Yayınları, Çev: Alev Er, 1986.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, MEB, İst., 1970.
- ....., *Türk Medeniyet Tarihi*, KBY, Haz: İsmail Aka-Kâzım Yaşar Koprıman, İst., 1976.
- ....., *Malta Konferansları*, KBY, Haz: M. Fahrettin Kırmızıoğlu, Ank, 1977.
- GÖKÜŞ, Şeref, *Ahmed Ağaoğlu ve Eğitim Görüşleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2004.
- GÜNDÜZ, Mustafa, *II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim ve Modernleşme Aracı Olarak Süreli Yayınlar (İçtihat, Sebilü'r-Reşat, Türk Yurdu)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank., 2005.
- ....., *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Lotus Yayınevi, Ank., 2007.
- GÜNGÖR, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınevi, 2.B., İst., 1976.
- ....., *Dünden-Bugünden Tarih, Kültür-Milliyetçilik*, Mayaş Yayıncılık, Ank., 1982.
- GÜRİSOY, Ülkü, *II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank., 1991.

- HANİOĞLU, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkçülük*, İletişim Yayınları, C.1 (1889-1902), İst., 1989.
- İMBERT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri*, Havas Yayınları, İst., 1981.
- İttihat ve Terakki Cemiyeti 1332 Senesi Kongresi Müzakeratıyla Bu Babda Yazılan Makalata Muhtevi Risaledir*, İst., 1332/1916.
- KADRİ, Bergamalı, *Müeyyessiret-ül-Ulûm*, Yay:Besim Atalay, İbrahim Horoz Basımevi, İst., 1946.
- KADRİ, Hüseyin Kâzım, *Balkanlardan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi (10 Temmuz İnkılabı ve Netayici)*, Pınar Yayınları, 2. B., İst., 2003.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, TKAE, Ank., 1966.
- KANSU, Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İst., 1932.
- KARA, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, Risale, C.1, İst., 1986.
....., *Hüseyin Kazım Kadri, Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İst., 1987.
- KARAKAŞ, Mehmet, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Vadi Yayınları, Ank., 2000.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C.5, TTKB, Ank., 1995.
- KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTKB, Ank., 1991.
- KILIÇ, Murat, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Aydın Profili: Tekin Alp*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2007.
- KIRIMER, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, İst., 1934.
- KIRIMLI, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, TTKB, Ank., 1996.

- KOCAMAN, Gülnur, *Ziya Gökalp'in Din Eğitimi İle İlgili Görüşlerinin Tespit ve Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2004.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, Ank., 1967.
....., *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEBY, İst., 1991.
- KODAMAN, Bayram, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, TKAAY, Ank., 1987.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Başnur Matbaası, 2. B., Ank., 1972.
- KÖSEOĞLU, Nevzat, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gökalp Ziya*, Ötüken Yayınları, İst., 2005.
- KURAN, Ercüment, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, TKAE, Ank., 1968.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, AÜDTCFY, Ank., 1970.
- KURNAZ, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ank., 1991.
- KUSHNER, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, Kervan Yayınları, Çev: Komisyon, 1979.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İst, 1978.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTKB, 2. B., Ank., 1984.
- MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, 7. B., Çev: Komisyon, İst., 2008.
- OBA, Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Yayıncılık, Ank., 1995.

- ODABAŞI, İsmail Arda, *II. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Fikir Dünyasında Genç Kalemler Dergisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İst., 2006.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Türklüğün Tarihi*, Ank., 1977.
- ORTAYLI, İlber, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, AÜSBFY, Ank., 1981.
- OSMANAĞAOĞLU, Cihan, *Ziya Gökalp'te Türkçülük Akımı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İst., 1995.
- ÖZDEN, Mehmet, *Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank., 1994.
- ÖZDİL, Muhammed, *İsmail Gasıralı'nın Din ve Toplum Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İsparta, 2009.
- ÖZER, Fahri Fatih, *Ziya Gökalp'in Şiir ve Mektuplarında Kadın ve Çocuk Eğitimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2007.
- ÖZTUNA, T. Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Hayat Kitabevi, C.12, İst., 1967.
- ....., *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, C.10, İst., 1983.
- ÖZTÜRK, Emine, *Prens Sabahaddin ve Ziya Gökalp'in Eğitim Görüşlerinin Karşılıklı Olarak İncelenmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2008.
- SABAHATTİN, Prens, *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah*, Mahmud Bey Matbaası, İst., 1324/1908
- ....., *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, Mahmud Bey Matbaası, İst., 1327/1911.

- ....., *Türkiye Nasıl Kurtulabilir? Meslek-i İçtima ve Programı*, Kader Matbaası, İst., 1334/1918.
- SAKAL, Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun, 1995.
- SANDER, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Kitabevi, 5. B., İst., 2008.
- SARAY, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTKB, Ank., 1996.
- SARINAY, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, Ötüken Yayınları, İst., 2004.
- SOLAK, Adem, *Ziya Gökalp'in Eğitim Düşünceleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2001.
- TANİLLİ, Server, *Fransız Devriminden Portreler*, Say Yayınları, İst., 1989.
- ....., *Dünyayı Değiştiren On Yıl-Fransız Devrimi Üstüne (1789-1799)*, Adam Yayınları, İst., 1999.
- ....., *Uygarlık Tarihi*, Alkım Yayınları, İst., 2007.
- TEKELİ, İlhan – İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTKB, Ank., 1993.
- TELLİ, Adnan, *Ziya Gökalp'in Din Eğitimine Tesiri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2003.
- TEMİR, Ahmet, *Yusuf Akçura*, KBY, Ank., 1987.
- TEVETOĞLU, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ank., 1967.
- TOGAY, M. F., *Yusuf Akçura'nın Hayatı*, İst., 1994.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, C.1, İst., 1984.
- ....., *İslamcılık Akımı*, İBÜY, İst., 2003.

....., *Hürriyetin İlanı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İBÜY, İst., 2004.

....., *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İBÜY, İst., 2004.

Türk Derneği Nizamnamesi, Karabet Matbaası, İst., 1324/1908.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, *Prens Sabahattin*, İst, 1954.

UÇAK, Selim, *Ziya Gökalp'in Eğitim Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2008.

UNAT, Faik Reşit, *Maarif Düsturu*, Milli Matbaa, İst, 1927.

....., *Osmanlı Sefirleri ve Seferatnameleri*, TTKB, 2. B., Ank., 1987.

....., *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, TTKB, Ank., 1991.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 7. B., 2001.

ÜLMAN, A. Haluk, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, SBFY, Ank., 1973.

YILMAZ, Murat, *Ahmet Ağaoğlu'nda Liberalizm ve Milliyetçilik*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 1991.

YILMAZ, Mustafa, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Ankara, 1987.

TÜRKÇE ÖZET

Göküş, Şeref, “II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük Akımında Eğitim, Din Eğitim ve Öğretimi”, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Cemal Tosun, 305 s.

İkinci Meşrutiyet Dönemi, kendisinden önceki kültürel birikimin tartışıldığı ve geleceğe dair önerilerin sunulduğu çok önemli bir dönem olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü gidişine çare olarak gösterilen farklı fikir akımları İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte çok geniş bir şekilde tartışılma ve değerlendirilme imkanı yakalamıştır. Ortaya çıkan bu durum sayesinde, bu dönemde, Osmanlı Devleti'ndeki fikri yapı çok canlı bir süreç geçirmiştir.

İkinci Meşrutiyet Dönemindeki fikir akımlarının üzerinde durdukları en önemli konulardan birisi de eğitim ve öğretim olmuştur. Bu durumun temelinde yatan sebep ise Osmanlı Devleti'ni yıkılmaktan kurtaracak olan yegane gücün “eğitim” olduğu düşüncesidir.

Bu araştırmada, İkinci Meşrutiyet Dönemi ile ilk defa sistematik bir şekilde ortaya çıkan Türkçülük akımının Osmanlı toplumuna yön veren yenileşme, genel eğitim, din ve din eğitim-öğretimi görüşleri ele alınmıştır. Araştırma sonuç ve değerlendirme hariç üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, İkinci Meşrutiyet'ten önce Türkçülük düşüncesinin oluşmasına etki eden nedenler ve bu nedenler sonucunda ortaya çıkan Türkçülük akımının oluşumu ele alınmıştır.

İkinci ve üçüncü bölümde ise Türkçülük akımının Osmanlı Devletinin kurtuluşuna çare olarak gösterilen genel eğitim ile din eğitim ve öğretimi görüşlerinin neler olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

Göküş, Şeref, “Education, Religious Education and Training in Turkism Movement in the Second Constitutional Period”, PH.D. Thesis, Advisor: Professor. Dr. Cemal Tosun, 305 p.

The Second Constitutional Period was an important period in which its predecessors and cultural accumulation were discussed and recommendations for the future were offered. With the proclamation of the Second Constitutional Period, different opinions had the chance to discuss and evaluate the solutions for the bad course of the Ottoman Empire. Thanks to this emerging situation during this period, the intellectual structure of the Ottoman Empire had a very lively process.

Second Constitutional Period movements emphasized the idea of education and training as one of the most important issues. The underlying situation was that the education could be the only power to prevent the destruction of the Ottoman Empire. In this study, in the Second Constitutional Era of the Ottoman Society were being handled matters for the first time in a systematic manner such as guiding the reform movement emerged Turkism, general education, training and teaching religion and religious ideas.

Research results and evaluations consisted of three parts except result and evaluation parts. In the first chapter, the second constitutional monarchy, causes and affects of the formation of the idea of Turkism were discussed.

In the second and the third section, it was tried to examine what were the views of teaching and what could be done for the salvation of the Ottoman Empire in the idea of Turkism.